
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ प्राशस्त्ये मतुप् तृतीयासमासो वेति मान्योक्तौ पयनेः क्लिष्टतामगतिकगतिं तां च ध्वनयितुमन्यत्रावश्यकं युक्तिमाह । प्रसज्येति ॥ तत्र हि असुप इति कथमिदं विज्ञायते ऽसुबन्तां गस्येति आहो स्विन्न च सुपः पर आबिति संशये अधिकं दुचर्मिके सूत्र दोषा द्वितीयो युक्तुरसुत्नं तस्याय मारायः सूत्रे हि मसुप इति बहुव्रीहिर्नसुप् यस्मिन्नंगे तदसुबिति ॥ अथ नञ् तत्पुरुषः नसुपोऽसुप इति प्रत्ययग्रहण त्वात्तदन्तविधिरुभयत्रापि तत्रांसपक्षो युक्तः स प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासे तु पुरि व्राजके त्यादौ समुदायादसुबन्तात्वे नानिष्टापत्तौऽसुप इत्यस्य स्पष्टं बहुव्रीहित्वदर्शनात् लाघवानाश्रयेण मतुबन्तेन नञ् समासं कृत्वा सुबन्त इत्युक्तमिति कैयटः एवं च तत्प्रयोगस्य सौत्रतत्पदार्थकथनतात्पर्यकत्वेन कथमपि नान्यथोपपत्तिरसुपोंगस्येत्यत्रैव सिद्धे रतः संज्ञायकं ननु नञ्कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यभियुक्तोक्तेः समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कदाचित्कर्मधारयान्मत्वर्थनीयो यर्थ इति वदन्ति वर्णावर्णे नेति सूत्रस्य वार्तिककृदिष्यस्य तत्र सभाष्यकैयटादि पर्यालोचनया च सर्वधन्या धन्यत्र कर्मधारया मत्वर्थीयस्यासाधुत्वलाभेप्यसुबन्त इत्यस्या तथात्वेनोपपत्तिरविघ्ना नञ् तत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वं तु दुर्वचमेव ततः सामानाधिकरण्याप्रतीतेः अत एव तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारय इत्यत्र नञ् पदं सार्थकं ॥ किंच तत्र मतुबन्तेन नञ् समासः कैयटेनोक्तो न तु नञ् समासान्मतुप् एवं च कथं तापवृत्तमिति चेन्न लघुभजेत कृत्या निर्वाहे गुरुभूतवृत्तिद्वयस्य समानार्थेऽप्रायो नंगीकार समासः कैयटेनोक्तो नञ् समासान्मतुप् ... लघुभ... निर्वाहे ... ॥ ध्वनितं चेदं रक्तत इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि परिगणनाभावपक्षे हलादेरित्यस्यांगविशेषणत्वेऽगीतितात्पर्येण कर्मधारयादिपदेन नञ् समासादेरपि ग्रहणात् ॥

(margin: पति, न्या, ना)

[illegible handwritten marginal notes]

Acc. No. ~~3227~~ M-1601

Title - शब्दरत्नटीका. - (कारकप्रकरण)

टी. :- भावप्रकाशिका.

Author - वैद्यनाथ पायगुण्ड. (टी.)

Date - ?

Sub - व्याकरण.

folio - 83

Xerox - 166.

समासाध्याय ... तेन

॥भा० प्र०॥

॥१॥ कृते, प्रथीयानित्यत्र रीनस्यादित्याशंक्य तद्धितान्तेन समासेन संसाध्य समासात्तद्धितपक्षे कथमित्याशंक्य समासः किं बहुव्रीहिर्नञ्तत्पुरुषो वेति विकल्प पक्षद्वयेपि समासस्याकडार सूत्रोक्तानुगुण वचन. संज्ञाक्ताभावात्समाधायागुणवचनत्वेपि विन्मतोरिति ज्ञापका त्तदंतात् आदिसंभवेन तत्र कथमित्याशंक्य प्राग्वत् विकल्प्य बहुव्रीहि पक्षे तेनोक्ता तत्पुरुष पक्षे ततो लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वा न्मतुबाद्यभावेन समाधायार्थभेदे मतुप्स्याद्वेत्याशंक्यानभिधानात्त प्रकृति भूत बहुव्रीहिरेव क्वचिन्नेति समासेना प्रथीयानिति सिद्धिरित्युपसंहृत्य तदंगीकारः स्थापितः एवंचे ... एव त्रियिका

बो शब्द लाघवेधिका अतएव वृक्षवनस्पत्यादि पुनाति प्रसंगः विप्रतिषेधपरं तु नैतद्वार्तिकं कर्मधारयस्यांतरंगत्वात् यद्यपीदं भाष्ये खंडितं उक्तरीत्या लाघवेनार्थस्य न्यायसिद्धत्वात् सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशीत्यादीनां ठन्बाधनायावश्यकेन सर्वादेरिनियमेन सिद्धिः ...ब्री ह्यादि पाठा

२ गौरखरवत् गौरमृगवच्चारण्ये कृष्णसर्पवान्वल्मीकः लोहितशालिमान् ग्राम इत्यादीनां तु जाति विशेषवत्त्वलीत्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धिरित्त एवं वृद्धशिनेति प्रयोग संगतिः तदप्रतीतौ तु बहुव्रीहिरेवयुक्तः अदंडी अवामीत्यादौ मत्वर्थीयांतेन नञ्समासः बहुव्रीहिणा दंडसंयोग बहुत्वाभिल निषेधयोरप्रतीतेस्तथाप्यवृक्षयुक्तिः सा वृक्षवनस्पत्यादि वलि प्रसंगापत्तेः असुब्वत इति भाष्य प्रयोगासंगतेश्च मम तु सर्वधन्यार्थादित्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्न दोषः तदेतत्सर्वं हृदि निधाय ...र्थस्य भाष्याभिमतत्वं ज्ञापनेष्ट सव... लार्थ निर्वाह ... नुपयोगं च प्रतिपादयन्ति प्रयोगेणेति॥ अयं च सूचनद्वा

सोऽत्र प्रयोगस्य सामान्यापेक्षो कार्थज्ञापकत्वेनेष्टयर्थस्य पाणिनिसंमतत्वमपि बोध्यं तत्सङ्ग्रहास्त्रंयत्र धावने बीजं तु

र ज्ञापनेहेतुः एवं सत्यत्वदृष्टीर्नष्टमार्दि सौत्रत्वात्तस्यापपत्तिरित्यर्थस्यो नर मुनिप्रमाणकत्वध्वननं अत एव तत्रार्थे भाष्यसंमतत्वबोधनं भाष्यीयेष्टिस्वंउनरी

त्यात्तदुपपत्तिश्चेति बोध्यं ॥ अत एवेष्टिप्रतिपाद्यार्थमाह क्वचिदिति ॥ इदं च क्वचिदित्यस्यार्थकथनं सर्वधनी इत्यादावित्यर्थः अपिना वीरपुरुषको ग्राम

इत्यादौ लाघवमूलकत्वतदादरपरिग्रहः अभियुक्तोक्ति एतेनेदं वार्तिकमिति नेष्यायि वा । घुलुमपास्तं तथात्वदनुपलंभात ॥ सूचनास्तीति ॥ एवं च मु

ख्यं ज्ञाप्यमिदमेवावक्ष्यमाणस्य तु तेन फलति ॥ अत एव मध्ये सूचनादित्यंतहेतूक्तिरिति भावः अपिर्मतुबंतेन नञ्समासस्य ततो मतुबश्च समुच्चय

कः क्वचित्त्विन्त्वार्थकं द्विरस्यात्वरवः स्पष्टार्थः नैतत्प्रयोगेति ॥ नीलरूपवदिति प्रयोगस्यार्थः एतेन तुल्यार्थत्वेनादृष्टा मतुबंता बहुव्रीहिरेवन्याय इति व

र्णा वर्णेन र तद्दत्यत्र भाष्ये सिद्धांतितत्वेन मतुपो दौर्लभ्याच्चिंत्यमिदमिति खंडन कूलरत्नाकरोक्तं आर्षप्रयोगाणा तेन साधुत्वेष्यस्मदादिकृत

प्रयोगस्यापि साधुत्वस्यायत्ते इति न्यायविरोधापत्तिः अन्यथा न कर्मधारयादिति निषेधस्य निर्विषयतापत्तिः नञ्समासस्याकर्मधारयत्वेन

भाष्यप्रयोगस्य साधुत्वेन ज्ञापकत्वासंभवश्चेति मंदोक्तं चापास्तं ॥ ननु नामार्थयोरित्यत्र किं द्वंद्वः उत षष्ठीतत्पुरुषः अंत्येप्येक वचनांतेन स उत द्विवचनांते

न नाद्यः वाच्यवाचकयोरभेदस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् । तथा सत्यपि तदर्थार्थस्य व्युत्पत्त्यलभ्यत्वाच्च ॥ प्रकृते ष्टासि ॥ द्वंद्वश्च अत एव न द्वितीयः अक्षपुष्पवंता

दिषु एक नामवाच्ययोरप्यभेदापतेश्च ॥ नांत्यः तथा विग्रहेपि वृत्तौ संख्या सामान्याभावस्य भाष्यसंमतत्वेनेष्टार्थालाभादत आह ॥ नामार्थश्चेति ॥ सु

अत एवास्य ज्ञापकत्वसंगतिः अन्यथा चरितार्थ्याभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव । उभयज्ञापकत्वे तु गौरवं अतो ला

घवादिदमेवोचितं

नन्वर्थायोरा दैत्युरामीति घक्षरामि साहे द्वंद्वस्तत आह तथेति

ऋ तेन

ष

8

॥भा०प्र०॥
॥२॥

नामसुबंतं तज्जन्यप्रतीति विशेष्यत्वं ॥ नसंसर्ग इति ॥ संबंधिभेदनियतत्वात्तस्येतिभावः तत्रैव किंमानमत आह ॥ राज्ञेरिति ॥ औपाधिकभेदेन व्यपदेशिवद्भावेना ॥२
भाष्य आद्यंतवत्सूत्रस्थे । यद्यपि तस्य संबंधत्वेपि तद्भाष्यात्तस्य षष्ठीनिमित्ततानेति नायंदोष इति सुवचं तथाप्यतिरिक्तसंबंधांगीकारे गौरवं फलाभाव
श्च अन्यथाभेदसंसर्गस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तिः निर्हेतुकवैषम्यस्य निर्बीजत्वात् तथा बोधाबोधाभ्यां तदंगीकारानंगीकाराविति तु स्वबीक्षना मात्र कल्पित
त्वादुर्वचं ॥ एवं चाभेदान संसर्ग इत्यस्य नातिरिक्तसंबंधविशेष इत्यर्थो बोध्यः किंच तस्य तत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तेः भेदमूलक संबंध एव षष्ठीति सूत्रतो
लाभात् नच प्रथमार्थः सदृश शेषः तथानुशासनाभावात् धान्येन धनवान् नीलं घटं पश्येत्यादावपि तद्भानाभाव प्रसंगाच्च । अपिच राजपौर
ष्यमित्यादौ भावप्रत्ययेन संबंधविशेष्यस्येव नीलत्वमित्यादौ तदभिधानापत्तेः विशेषणभावस्य तु न षष्ठी प्रयोजकता प्रागुक्त विशेषसंबंधान्य
बोधक शेषपदस्वारस्यात् नापि भावप्रत्ययवाच्यता तस्य कृत्तद्धितसमासेभ्य इत्यभियुक्तोक्त्या संबंधविशेषाभिधायकत्वप्रतिपादनात् अन्यथाभा
वप्रत्यया नां कृत्तद्धितसमासेभ्यः परेषां तुल्यार्थतापत्तिः नीलत्वराजपुरुषत्वादीनां विशेष्यभूतानां तुल्यत्वापत्तिः विस्तरस्त्वन्यत्र विस्तरः ॥ एतेना
न्तु भाष्याद भेद संबंधातिरिक्तसंबंध एव षष्ठी किंचतेनान्वय एवाभेदसंबंधः ॥ सचनीलो घट इत्यादावस्ति संबंधत्वं तस्य नास्तीति दुराग्रह मात्रं ला
घव गौरवाभावादिति मंदोक्तमपास्तं ॥ संबंधेति ॥ इतर विशेष संबंधे इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः विशेष्यविशेषणेति ॥ एतदतिरिक्तस्य वाक्ये आकांक्षा ॥२॥

त्वाभावात्॥ अयमपि धर्मभेदमूलका[illegible]पि तद्भेदेवास्तवभेदेन्व अतएव घटोघट इत्यादौ न सः तेनशब्देनाभेदसंसर्गपदेन स्वस्वामिभावादेर्भेदसंबंधपदेने
व तथा च नीलाभिन्नमिति बोधपि तद्विशिष्टमित्येवार्थो बोध्य इति भावः॥ न दोषइति॥ सर्वग्रंथकृद्व्यवहारानुपपत्तिरूपदोषो नेत्यर्थः अभेदान्वय इत्यस्याभे
दप्यन्वयो विशेषणभाव इत्यर्थो तभेदसंसर्ग इतीति बोध्यं॥ तथात्वसंसर्गकान्वयबोधस्य तथाव्युत्पत्त्यंगीकार इत्येति भावः॥ यत्तु ग्रामे गच्छति
भूमौ पतेति इत्यादिवत्कर्मणोधिकरणत्वविवक्षायां प्राप्तमुदकं यस्मिन्निति विग्रहस्यापि संभवादेव षष्ठ्यर्थ बहुव्रीहावित्युक्तमि[illegible]त मान्यास्तत्ता
चामनुरोधेन कर्मणः संबंधत्वेन विवक्षायां प्राप्तमुदकं यस्येति विग्रहस्यापि संभवेन षष्ठ्यर्थेपि व्यभिचारसंभवे[illegible] पर्युदासो नर्थक्यापत्तेरत आ
हान्वेति॥ नन्वेवमप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैव प्रासादकादावुक्तरीत्या तदर्थेपि व्यभिचारसंभवादिति चेन्न प्रसिद्धषष्ठीसमर्थ्यर्थ बहुव्रीहेश्चित्रगुवीरपुरु
षक इत्यादितान्यबहुव्रीहावित्ति तदर्थात् क्रियाशब्दाघटितबहुव्रीहावित्ति यावत् तदाह॥ एवंचेति॥ तस्योपलक्षणत्वावश्यकत्वे चेत्यर्थः तथाचेद
मेवोपलक्ष्यं न तद्दोषानिस्तारात् अयं च कस्मिन्नप्यर्थे स्थिति भावः एतेन षष्ठीपदस्य तदुपलक्षकत्वेपि दोष एवेत्यपास्तं॥ ननु व्यपेक्षापक्षे व्यभि
चारसत्वे तथा शंका एकार्थीभावेति समाधियुक्ति श्च युक्ता तस्य नत्वेतत्तत्प्रासैवात्र सर्वथैतत्सत्वेन न तदभावात्तथा चायुक्तं मूलमित्याशयेनाशं
कते॥ न चेति॥ अपि रेकार्थीभावसमुच्चायकविषये इत्यस्य सिद्धये यत्रान्वयः तत्र हेतुमाह। पचतीत्यादित्यागे न्येऽसंतेनाकृते ति क्रियाप्रधानमा

५।

।भा० प्र०।। ।।३।।

ख्यातमिति यास्कभाष्योक्तेरेवं चैतद् दृष्टान्तेन तत्रापित्याग इति भावः ग्रामकर्मक प्राप्तिकर्माभिन्नमुदकमिति वाक्ये बोधेन तत्र तत्त्वादाह ।। वृत्ता
विति ।। प्रकारीभूतेति । प्रकृत्यर्थे प्रतीत्यादि गत्यर्थेति सूत्रेण कर्म[illegible] योगेः तु विधानादाह ।। कर्त्रेति ।। तार्थकर्त्रैत्यर्थः नामार्थत्वं च अत्रमते
त ञ्ज्ञन्य प्रतीति विषयत्वमात्रं न तु पूर्वोक्तं तदाहाभेदेनैवेति ।। पूर्वोक्तरीत्यासमूलतया समाधत्ते ।। नामेति ।। उभयत्र क्रमेण मानमाह ।। पदार्थ इति
पदार्थः पदार्थेनेति एतच्च नामार्थयोरभेदेनैवान्वय इत्येतच्चैतदुभयसिद्धो नियम इत्यर्थः ।। नियम इति । आलापेबहुवचनं नियमावित्यर्थः पदार्थ
इत्यत्र तु नोभयग्रहणं न वितिवाक्यशेषात् मूलं योजयितुं तयोरेकवाक्यतया सिद्धं समुदितं तथाऽभेदेनैव तथाच तयोरभेदेनैवान्वय इति
नियमस्येत्यर्थः अत्रैकस्याप्येवं सर्ववाक्यमिति रीत्या सर्वे व्योवर्तकत्वं तथाच प्रकारीभूतस्य तत्राग्रहणाद्विशेषेण च तदसंभवादव्यभिचार इति भावः
समानाधिकरणयोरित्यादिरित्यस्य बोध्यः ।। एतेन राज्ञः पुरुष इत्यादौ विशेष्ययोर्भेदेनान्वयेन व्यभिचाराच्चिंत्यमिदमित्युक्तं तयोरेवाभेदस्तयोरभेद
एववा ।। नाद्यः वैश्वदेवी स्तोकं पचतीत्यादौ व्यभिचारात् ।। नान्त्यः घटपटाविसादौ व्यभिरात् तथाच संभवति सामानाधिकरण्य मूलकत्वमस्येति
द्रोण इत्यादौ प्रातिपदिकार्थे प्रथमायामदीयेण मूलं चिंत्यमिति मंदोक्तं चापास्तं ।। भाष्यादृष्टत्वं लोकसिद्धत्वं चोभयोरपि सममिति भावः ।। इत्या
रायादित्यनेनात्रारुचिः सूचिता ।। तद्बीजं त्वत्र पक्षे पदार्थः पदार्थेनेत्येतत्सिद्ध नियम व्यभिचारोऽपि मूलोक्त नियमाव्यभिचार इति मानेवहितक्त्वा

।। कारक

।।३।।

रीणी मित्यादौ प्रतियोगि विशिष्टसादृश्यवत इवार्थत्वेन तदेकदेशे प्रतियोगि मातुरभेदान्वयात्तषष्ठ्यभावात्प्रातिपदिकार्थे प्रथमौ साधुत्वेन तत्र उक्त नियमस्य तु तदापादनं दुर्वचमिति त्यपि तद्बीजमिति कश्चित्तु तस्य वाचकत्वे सादृश्यमस्तीत्यादिवदिवास्तीत्यादित्वभिधानान्न साधुरिति बोध्यं अतएव मतांतरमाह ॥ पचतीति ॥ प्रतिधातु प्रतिप्रयोगमनंत तया देशानां शक्ति कल्पना पक्षया एकस्य धातोरेव वर्तमान कालादाविव तत्रापि शक्ति कल्पन लाघवात् अतएवा धाकुलिङित्यादौ धातुमात्रा सर्वबोधः संगच्छते ननु लुक स्मरणात् बाध इति त्वयुक्तं लोपमजानतो बाधानापत्तेः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति तु प्रत्ययस्य यत्र वाचकता तद्विषयकं धात्वार्थस्य प्रकारत्वस्यैव स्त्रियामिति सूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वात् तदाह ॥ त्यागपीति ॥ अत्राप्रास पदादौ प्रतीत्यनुरोधेन भाष्यादिप्रामाण्याच्च द्वैषम्येणात्र वाचकता तत्संचारः तद्रहितन्निर्णेये। अतएव स्त्रिया मित्यत्र भाष्ये स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्व पक्षे प्राधान्याद्द्विवचनाद्यनुपपत्ति माशंक्य प्रधानस्यापि द्रव्याभेदेन प्रतीत्या समाहितं ननु व्यभिचारि तत्रादिष्वप्युक्त मित्यन्यत्र विस्तरः एवंच व्यभिचारांति स्तत्र युक्तं व नच प्राप्ति कर्त्रभिन्नमुदक मिति बाधात्तरं [illegible] प्रासादकस्य तात्पर्य ग्राह कत्वादुदक पस्य स्वकर्तृत्वं प्राप्ति कर्तृत्व संबंधेन स्वसंबंधि ग्राम लक्षण यानायं व्यभिचार इति वाच्यं ॥ उदक कर्तृक प्राप्ति कर्म ग्राम इति विवक्षितार्था निर्वाहात इतिभावः ॥ अन्ये इत्यनेनारुचिः सूचिता तद्बीजं तु वस्तुतस्तत्र न व्यभिचारः पतौ वति वाक्ययोः समानार्थता [illegible] नुरोधात्प्राप्ति कर्त्रभिन्नोदक कर्मत्वस्यैव बोधः उभयत्र अतएव

ननु तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणता श्रयण ॥ अतएव सत्र कृतापि प्रधान प्रत्ययार्थ वचनमशिष्य मर्थस्यान्य प्रमाणत्वा दित्यवोक्तं

[illegible]

व बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य न भंगः युक्तंचैतत् अन्यथा लौकिकविग्रहे एकार्थीभावकल्पनया तन्मूलके विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे पदयोरसामानाधिकरण्येन समासशास्त्राप्राप्तिः उदकेत्ति निरूपकत्व बाधात्मकारीभूत प्राप्तौ तत्पर्यवसानं स्यवगीध्वस्तइतिवत् स्पष्टंचेद मुद्रानादानेति ॥ नैयायिकायुक्तरीत्या व्यभिचारइति कश्चित्तत्खंडयति ॥ प्राप्ताविति ॥ तस्य कर्त्रर्थकस्यादुरुपपदत्वादिति ॥ उदकरूपकर्तुरनुक्तत्वे नतत्तस्तृतीया प्रथमांतत्वस्य सामानाधिकरण्यस्य चहानेश्चेत्यपि बोध्यं ॥ एवंच बहुव्रीहिर्नस्यादितिभावः ॥ नन्वेकार्थीभावांगीकारेप्युक्तरीत्या व्यभिचारस्त व स्थएवा तआहे वंचेति तदंगीकारस्यर्थः ॥ एवंचेति ॥ समुदायात्समुदितार्थस्येति शेषः एकोपास्थितिनियामकसमुदायशक्तेरेवैकार्थीभावत्वमितिभावः ॥ व्युत्पत्त्यः ॥ नामार्थयोरित्यादयः चस्त्वर्थएव चात्रान्वयएव नेति व्यभिचारादरात्मारितत्तदाह ॥ नदोषइति ॥ व्यभिचाररूपदोषाभावः इत्यर्थः ननुतत्पुरुषएव व्यभिचारसंभवेन बहुव्रीहिपर्यंतंधावनं व्यर्थमूलकत्वइति कस्यचिदुक्तिं खंडयति एतेनेति ॥ एकार्थीभावांगीकारेणेत्यर्थः तथाचतुल्यनिवारणत्वे न तथोक्तौ विशेषात् तथा बाधस्य जायमानत्वेन तदन्यथानुपपत्त्या परमते लक्षणांगीकारेण तथैवान्याद्व्यभिचाराभावाच्च तावत्पर्यंतधावनमितिभावः समुच्चयस्य चवाच्यस्य घटेनेति सेहेतिशेषः ॥ भेदेति ॥ अवयवायविभावेनेत्यर्थः समुच्चयघटत्वेन संबंधनान्वेतीति परमार्थः ॥ यातकत्वव्यभिचाराभावमुपपादयति ॥ घटेति ॥ एवेन चनिरासः ॥ विशिष्टस्येति ॥ समुच्चयविशिष्टस्य घटस्येत्यर्थः

पदं

तथाच समुच्चितो घट इति बोधः धात्वर्थस्य प्रकारत्वात् पूर्वमते तु घट समुच्चय इति बोध्यं तत्र घटश्चेत्यत्र अन्वयस्येति सच पृथगुद्बुद्ध पदार्थयोः संसर्गरूपः अन्वयपदस्य तत्रैव व्युत्पत्तेः उक्तं द्रढयति अत एवेति। तेषां द्योतकत्वादेवेत्यर्थः अनुभूयते इत्यस्य सुखमिति शेषः सकर्मकत्वमित्यस्य धातोरिति शेषः व्यापार व्यधिकरण फलवाचकत्वमिति तदर्थः एवंच कर्मणि लकारसिद्धिरिति भावः आदिना उपास्यते गुरुरित्यादि संग्रहः ननु स्वस्वयुक्त निपातान्यतरार्थ फलव्यधिकरण व्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वं ईदृशफलाश्रयत्वमेव कर्मत्वमिति कर्मणि लकार सिध्यादि द्योतकत्वे नेति चेन्न संभवात् अत्राधिशीङ्स्थेत्यनेनाधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात् एतच्छास्त्रीय कर्मसंज्ञकार्थानन्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वं तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वं कर्मत्वमप्येतच्छास्त्रबोध्यकमेवत्वमेवेति तत्वं अधिकमन्यत्र बोध्यं। नन्वेवमपि वाचकत्वे दोष एवात आह ॥ निपातेति ॥ विशेषणात्। विशेष्यीकरणात् ॥ नामार्थस्येति भावः अन्यदस्येनास्त्रितः सूचिता नैयायिकाद्यभिमतार्थ जरतीयवत् नसर्वेषां द्योतकत्वमेव वाचकत्वमेवेति मूलाद्युक्तं अव्ययं विभक्ति गतिर्गतिविप्रादि सूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तेः ॥ किंतु गमकत्वे द्योतकत्वमन्यथा वाचकत्वे वृत्तिद्वय कल्पनाभाव लाघवात् तस्मा लक्ष्यानुरोधात् क्वचित् द्योतकत्वं क्वचिद्वाचकत्वं इति फलितं अत्रपक्षे तत्र कैश्चित् वाचकत्वेपि नव्यभिचारः अव्ययेषु नाम त्वाभावस्य मंजूषायां प्रतिपादितत्वात् ॥ एवंच तद्विशेषणं निष्फलमिति ॥ तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थः प्रत्यया

(margin, left: संज्ञ; margin, right: तेषां)

र्थकदेशो भेदेन विशेषणं ॥ यद्वा देवता प्रदेये भिन्नैव प्रत्ययस्यैवाप्तिः विश्वेदेवाभिन्नदेवतासंबंधीहीति बोधः प्रदेयं हि संबंधित्वेनैव प्रत्ययार्थः प्रदेयवदिति मंत्रस्याप्युपलक्षणं आमिक्षादिपदे श्व संबंधित्वेन बुद्धस्य प्रदेयस्य विशेषणसमर्पणं क्रियते विश्वेदेवादिपदे देवतायालाभेपि देवतात्वेनालाभाननरूपेण लाभाय देवतायां शक्तिरिति मीमांसकानां मतं तदाग्रायेन मूलमित्याह आमिक्षामिति ॥ आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषार्पणमित्युत्तरार्धमिति मीमांसकेति देवतात्वं प्रदेयंच तदर्थः तत्र प्रत्ययार्थस्य देवतात्वे आधेयता संबंधेनान्वयः प्रदेये देवता तस्य निरूपकता संबंधेनान्वयः विश्वेदेव इति देवतात्व निरूपक संबंध्य भिन्ना मिक्षेति बोधः यद्वा प्रदेये मेव प्रत्ययार्थः स्वइतिदेवतात्वस्य निरूपकत्व संबंधेन प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन्वयः उक्त संबंधे विश्वेदेव विशिष्ट संबंधि अभिन्ना मिक्षेति बोध इति रीत्या तु तन्मतेपि तथा नेति भावः शेषपूरणेन योजने बीजमाह कार्थी भावेति अस्माकं वैयकरणानां तु वैलक्षण्य सूचकः तत्रापि देवतार्थकता दिता दावपि अन्वयः उक्तरूपः एवंच यथाश्रुतेसुले पूर्वापरं विरोधः स्पष्ट एवेति भावः ननु द्रोणा दिशब्देभ्यः परिमाणे प्रथमायां तस्य परिछेद्यत्वेन व्रीह्यन्वये तस्य प्रधानान्वयेन कर्मत्वविवक्षायां राजपुरुषमानयेतिवत् द्वितीयया द्रोणा व्रीहिमानयेत्यादेरपि साधुतापत्ति नेच परीमाणं प्राति परिकार्थ इति तत एव तल्लाभात्तत्र तद्विधानं व्यर्थं द्रोण त्वदिनात्तस्य तदर्थत्वेपि परिमाणत्वेना तदर्थत्वात्तथाच शाब्द बोध वै लक्षण्यां सूत्र ग्रहणमत्त आ ॥५॥

गंथ   य

१०

विधानेन

द्रोणइति ॥ नन्वेवमपि सर्पिः कुडव इत्यादावुक्तरीत्याऽन्वयात् समानाधिकरणामसमर्थवदिति वचनाप्राप्त्याच सामर्थ्यस्यसत्वेनेसुसोः सामर्थ्य

रितिषत्वविकल्पापत्तिरत आह । सर्पिरिति ॥ कुडवमात्रमित्यत्रमात्रशब्दोऽवधारणे नतुप्रत्ययः तस्यसंबंधिनिसर्पिषासामानाधिरण्यस

नि त्वेन वार्त्तिके सामर्थ्यनैव षत्वाप्राप्तेः अतएव क्वचिकुडवइत्येव पाठोदृश्यते कुडवमितिपाठे तूभयलिंगताबोध्या अतएवद्रोणः खारी

आढकमितिभाष्यसंगतिः दिगिति तदर्थस्तु अनभिधान व्यवस्थितविभाषायांचनमानं नचतर्हि उक्तसमानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिक

प मचार्थेमानं नहि तदाद्रोणाव्रीहि मित्यस्य प्रसंगोस्ति एवंच प्रातिपदिकार्थादि साहचर्येण नाम्नोः संबंधेसमोर्थिमति नामांतरार्थेतु न

यएव परिमाणप्रथमायाः साधुत्वं सूत्रमते कल्प्यते नशाब्दबोध भेदापत्त्या वार्तिकमयुक्तमेवेति कथंतदेक वाक्यतया कल्पनमिति वा च

तत्र च्यं शाब्दबोधकृत वैलक्षण्यानादरेणापि तत्रवार्तिकप्रवृत्तेर्दर्शनात् एवं सामानाधिकरण्येन वाचनिकं समर्थतयाषत्व प्रसंगोपि तदाना क

स्तीति वाच्यं तदेक वाक्यत्वे द्रोणाव्रीहिरित्यादौ भेदान्वये तदनिष्टत्वस्यैलाभे नाभेदान्वये एव साधुत्वमित्यस्य वक्तुमोचित्यात् ॥ किंच

द्रोणं व्रीहिमानयेत्यादावभेद बोधानापत्तेः यदितत्र लक्षणातर्ह्यत्रापि तथैवास्तु किमनेन प्रयासेन व्यवस्थितविभाषापरिगणन प्रभा

ष्यविरोधा[illegible]पत्तेश्च एवंच मूलोक्तपक्षेउक्तदोषत्रयं दृढमिति तदेतत् ध्वनयितुं खंडनकृद्भ्रान्ता करायुक्तिं च खंडयितुं मूलकृद[illegible]

प्रथमाद:

भिमत सिद्धांत माह ।। वस्तुत इति ।। अस्योपलक्षणमित्यस्य शेषभूत इति बोध्यमित्यत्रान्वयः लक्षणेनेति ।। वार्त्तिक लक्षणेनेत्यर्थः नहि तदा परिमाणस्य विभ क्त्यर्थत्वं लभ्यते एवं च मूलाद्युक्त [illegible] नह्येवं सति शाब्दबोध प्रयुक्तं वैलक्षण्यं अतएवैकवाक्यता सर्वांशे भाष्यमत्र गमकं वक्ष्यते ।। ननु द्रोणादि शब्दानां परिमाण वृत्तौ लभ्यस्तस्य नियतोपस्थितिकत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वादेव प्रथमासिद्धिरित्यत्र मते परिमाण ग्रहणं व्यर्थमित्याशयेनाह ।। नन्वे ति ।। प्रवर्त्तीति ।। तत्तच्छब्देत्यादिः ।। तदाश्रय द्रव्ययो रेवैव कारेण मूलाद्युक्ति व्यावृत्तिः ।। अत्रसूत्रे यत्वन्यत्रा त एव लिंग ग्रहणमपि सार्थकं ।। अन्य था स्वमोर्नपुंसकादित्यादि शास्त्र प्रामाण्येन लिंगस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अतएव स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये स्त्रीत्वे द्योत्य इत्यर्थ इति सिद्धांतितं । तदाश्रयश्च मुख्य एवार्थोपि तदाश्रयोपि अतएव गोपी स्यादौ स्वादिप्रकृत लक्षणिकत्वेपि न दोषः प्रकारांतरमप्यत्र वक्ष्यते नह्ये वं सति शाब्दबोध प्रयुक्तं वैलक्षण्यं अतएवैकवाक्यता सर्वांशे भाष्यमप्यत्र गमकं वक्ष्यते । इदमेवाभिप्रेत्य वृत्तौ प्रक्रियायां च प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युक्तं ।। सत्तेति ।। प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणं ।। आश्रयस्तु तदाक्षिप्तत्वान्न पृथगुक्तः ।। नचाभिहिते प्रथमेति वार्तिक स्वारस्येनाहितकार कस्य प्रथमार्थत्वं लभ्यते तत्त्वं न सिध्येत्वदुक्तप्रातिपदिकार्थत्वाभावादिति वाच्यं तत्प्रातिपदिकार्थ गतकारक शक्तावन्यनाभिहितायां स्वा र्थे प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थेन तद्विरोधाभावात् यत्तु भाष्यातं तद्व्याख्यानमयुक्तं प्रासाद आस्ते इत्यादौ स्थानक्रियानिरूपिता नभिहिताधिकरण

णत्वसत्वासमस्तु पपत्तेरितिमंदस्तन्न परत्वात्प्रथमा प्राप्तक्रिययोर्मिथो [illegible] त्वागुणगुणिभावेन प्रधानत्वाद्धानि गुणाश्रयेति न्यायविषयत्वमिति वाच्यं ॥ ननु द्रोणादिशब्दानामियत्ताविशेषावच्छिन्न पलादि परिछिन्न धान्यादिपरिच्छेदकेशक्तनया परिमाणमेव तत्र प्रवृत्ति निमित्तमिति तथापि नत्वासिद्धिरित्यत आह ॥ द्रोणादीति ॥ बोध्यर्थः एव व्यावर्त्यमाह परिमाणस्यागत्या द्रोणादिशब्दावाच्यत्वांगीकारेत तोभासमानमपि तल्लिंगवन्न प्रवृत्ति निमित्तं किंतु विशेष्ये विशेषणमित्येव यं धर्मं प्रकारीकृत्य वृत्तिग्रहस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ एवंच तस्या त्र लिंगवत्प्राति पदिकार्थ पदेनाग्रहणात् द्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिकस्यभानात्प्रथमा न प्राप्नोति तद्ध परिमाणग्रहणमिति भावः ॥ नन्वेवं द्रोणः परिमाणमित्यादि प्राप्तिरत आह ॥ द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वादित्यपि बोध्यं नन्वस्तु द्रोणत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तच्च न उक्तरूपपरिमाणत्वातिरिक्तं मानाभावात् तथा च तत्वेन सिध्यातद्वैयर्थ्यमेवात आह ॥ द्रोणत्वादीति ॥ पलादिपरिछिन्न धान्यादीति पलंच कुडवः प्रस्थ आढको द्रोणो ॥ धान्यमानेषु बोद्धव्यं क्रमशोमी चतुर्गुणा इति ॥ अष्ट मुष्टिर्भवेत् किंचित् किंचिदष्टौ तु पुष्कलं पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणमिति चाभियुक्तोक्तेः अंसे तुर्यपादे पूर्णपात्रं तदुच्यत इति श्रौतादौ पाठांतरं ॥ अष्टमुष्टि भवेत् किंचिदित्यपपाठः अतएव किंचित्सास्थि वधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिक इति प्रकीर्णकप्रकरणात् याज्ञवल्क्यपद्य व्याख्यावसरे कुकलासादि [illegible] प्राणिनां प्रत्येकं वधे किंचितुल्यं धान्यहिरण्यादि देयं तत्र किंचिदि

क्रिचि

वा

ण

एवंच

13

तिहिरण्यं दीयते तदापणमात्रं यदातु धान्यं तदाष्टमुष्टिदेयं अष्टमुष्टिर्भवेत् किंचिदिति स्मरणादिति विज्ञानेश्वरोक्तिः संगच्छते ॥ धर्म इति ॥ सचार्थं
उपाधिर्जातिर्निर्दोषोवा ॥ सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तथैवानुभवेन लाघवेन च तादृशस्यतस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारादितिभावः ॥ ननुसूत्रेपरि
माणग्रहणात्तथार्थस्य तदभिमतत्वेपि कथंभाष्याभिमतत्वमत आह ॥ द्रोण इति ॥ अस्यैनीत्यादिः ॥ एवनपदामेयद्रोणादीनां वृत्ति स्सदातस्या
नेकत्वेन परिमाणमात्रपरत्वे तदबोधेन च व्यभिचारोमेयस्य नियतत्वोपस्थितत्वाभावेना प्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धौ कर्मत्वप्रसक्त्या प्रमेयार्थकप
रिमाणग्रहणमितिकैयटाद्युक्तस्यापि निरासः सिंहो माणवक इत्यादयसिध्यापत्तेः तद्वदस्यापि सिद्धेश्चानियमांशनिवेशे मानाभावाच्च ॥ यत्तु
प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यं तदाश्रयश्चेति द्वावेवात्र तत्सदेन विवक्षितावंतरंगत्वात् ॥ अतः प्रमेयार्थकपरिमाणग्रहणं लाक्षणिकार्थोपलक्षणं इदमेव
चलाक्षिकानां साधुत्वेमानमितिकैयटाशयं इति कुचित् तन्न द्रोणः खारी इत्यादि भाष्योदाहरणेषु व्रीह्यादिपदानुपादानात्तदानुगुण्याभावा
त्तत् पद एव लक्षणे [illegible] सूत्रस्थसिद्धांतकैयटोक्तिविरोधाच्च तस्मान्मतत्रयमप्युक्तं न ध्वनयन् तदु[illegible]दाहरणोपपत्तिमाह ॥ द्रोण इति ॥ ननुपदेए
वलक्षणेति वादिनामत्र दोषशंकालेशाभावेपि प्रातिपदिकलक्षणापक्षे सरूपत्वस्याधिकस्यभानात्प्रातिपदिकार्थत्वात्कथं प्रथमासि
द्धिः यद्यपि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमत्र तदुत्तरत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वादिति समाधिरत्रसुवचस्तथापि सिद्धांतरीत्यासमा
मस्येनाभिधीयमानत्व

तो
त्र

को
३

धानं सूत्रस्य लक्षणास्वरूप सिद्धांत माह ॥ लक्षणाचेति ॥ एतेन शक्यसंबंधादीनां निरासः एवंच माणवकत्वविशिष्टः सिंहत्ववानिति वद्द्रीहित्वविशि
ष्टो द्रोणत्ववानिति बोधा इति न पक्षेपि न सिद्धिः सुवचैस्पष्टं चेदमन्यत्रा फलितमाहेवंचेति तयोरेव तेन ग्रहणेचेत्यर्थः ॥ अलिंगाः उच्चैरादयः लिंगेति
पुमानित्यादयः प्रातिपदिकेति परिभाषया स्त्रीं शब्दोप्यस्यैवोदाहरणं अतएव स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिद्धमिति भाष्यं स
गच्छते अन्ये सर्वे नियतलिंगाः कृष्णः श्रीर्ज्ञानमित्यादयोऽनियतलिंगास्तटकुमारादयश्चेत्यर्थः आदिना द्रोणादयः परिमाणाधिक्ये द
त्यस्येत्यादि परिग्रहः नचैवमपि सूत्रमते हस्तो विनास्ति रिग्या शुन्मानादौ नस्यादत आह ॥ द्रपीति ॥ आर्हादिति सूत्रे संख्यायाः सर्वतो बाध्यतं
वदता तेषां परस्परं ग्रहणस्य सूचनात् । तेन योगत्वं द्रुवयं पाद्यमिति मानार्थकं त्रयमिति त्रिविधपरिच्छेदकेभ्यः प्रथमा सूत्रमते भवतीति भा
वः ॥ एतेन द्रोणं व्रीहिमानयत्यादाविव लक्षणाया निर्वाहे परम मूलं चिंत्यं परिमाण ग्रहणं तु केयटाद्यनुयायि प्रकाशाद्युक्तरीत्या सफलं ॥ गो
वीच्च विधीयते इत्युक्तं मूले तत्क्रमेणोक्तां शंकां तस्यैः दूषयितुं व्याचष्टे ॥ तद्धचेत्यादि ॥ नियतोपस्थितिकत्वविशिष्टं चेत्यर्थः ॥ तत इत्यादिः परिमा
णंचेति चेन लिंग समुच्चयः तथाच प्रातिपदिकांशो क्वचिदलिंग लिंगप्रवृत्तिनिमित्तक उभयस्थले तद्धच्च प्रवृत्तिनिमित्त तदाश्रयरूपं नियत
लिंगस्थले तद्धच्चेत्यादि [illegible] तदुभयं लिंगंच द्रोणादिस्थले तद्धच्च ततृत्रितयं परिमाणंचेत्यन्वयार्थौ इति तत्सर्वमित्यत्रास्यान्वया द्वितीय

नि प

भ   ति

लिप्यादिपरिग्रहः येन तद्धर्मस्य परिमाणस्य च समुच्चयः तथा च तत्रैकैकेति द्रुमा गौरीत्यादौ तदुभयं लिंगं च तताति यतो प्रस्थि ह्रादौ नातिदिमानी त्यादौ तदुभयं लिंगपुंयोग स्मृह्यं ॥ लिंगेति ॥ आदिना पुंयोगमहत्ता दिवं च तथा स्वादीत्यादौ तदुभयं लिंगं परिमाणं चेत्यर्थति तत्र चैवमित्याद्यन्वयार्थो तदर्थत्वेना प्रातिपदिका र्थत्वेन लिंगप्रत्यय विशिष्टार्थत्वेन चेत्यर्थः नन्वेवं लिंगग्रहणमपि व्यर्थमत आह ॥ लिंगोदेति ॥ सूत्र इत लिंग ग्रहणादित्यर्थः तटीत्यस्य द्वितीयदी र्याँसिद्धिरत आह कारांतेति ॥ कस्यापीति ॥ लिंगस्येत्यर्थः अनियतलिंगत्वादिति भावः ॥ तस्य लिंगस्य तदर्थत्वाभावात् प्रातिपदिकार्थत्वाभा वात् । इदं प्राचामनुरोधेनेति स्फुटीभविष्यत्यनुपदात् मेते अत्रमान्यो न व्याख्यान स्यावाही कृइतिवन्निर्वहेतु प्रत्याख्यात मेव परिमाणग्रहण मुत्तरीत्या हरदत्तादिभिः ॥ न च बाधवैलक्षण्यार्थं तदावश्यकं तथाबोधा त्मकमेवस्य प्रामाणिकैरनुक्तेः व्रीहिपरिच्छेदक संदेहनिवृत्ते स्तथाबोधा   दे
नुभवस्य प्रामाणिकैरनुक्तेः व्रीहिपरिच्छेदक संदेहनिवृत्ते स्तथा बोधादप्युपत्तेश्च अन्यथात्वयापि वक्ष्यमाण प्रत्याख्यानं न संगच्छते एतेन नचेत्याद्यभ्युपगमादित्यंतमूलमपास्तं अभेदबोधस्येवनत्रेष्टत्वात् स्वयमप्यंगीकाराच्चेति खंडन रुदुक्तं बोधवैलक्षण्येन फलभेदे प्रत्याख्याना योगात्परिमाणग्रहणं नकार्यमिति मूलोक्तं चिंत्यमिति रत्नाकारोक्तं द्रोणो व्रीहिरित्यत्र प्रातिपदिकार्थो द्रव्यं परिमाणं गुणः प्रत्ययार्थः ॥ तयो श्चाँयाश्रयिभावे नान्वयः द्रोणाश्रितं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः परममूलोक्तं तद्युक्तं गुणगुणिनोस्तादात्म्या योगात् इत्यादि मंदोक्तं चापास्तं उक्तरीत्या आयद्वयानुदोषाभावात् अत्रशास्त्रे परिमाणादि शब्दानां परिच्छेदक द्रव्य परत्वस्येष्टत्वेनोक्त दोषाभावाच्चेत्यलं ॥   ॥८॥

श्र

सिद्धमादौ ॥ नटस्य दमिति ॥ नन्वर्थपारथ्यपी

प्र:

इति ध्वनयन् ॥ वस्तुत इत्यादि नोक्तार्थस्यैव मूल रूढ भिमतत्वं न तु परम मूलोक्तार्थस्येति ध्वनयन्नित्यर्थः ॥ एतावदेव सुवच मिनीति ॥ एतावदेव सुवच
मित्यादिनस्यादित्यंत मित्यर्थः अत एव तत्र वक्ष्यति परिमाण ग्रहणस्येति ॥ स्वादयश्च प्रातिपदिका ल्लिंग प्रत्यय विशिष्ट स्तारस्या नावहत्वे नान दियताध्य
नयितुमाह ॥ नचेति ॥ प्रवृत्तेति ॥ प्रवृत्तिनिमित्त तदाश्रययोरेवेत्यर्थः इत्याशयादिति सूचिनारुचि बीजं तु न तन्मात्रेण तत् सिद्धिः प्रातिपदिकार्थ शब्देन
तयोरेव ग्रहणे पि लिंगे वर्तमाना परिमाणे वर्तमानादित्यत्र तत्यागवत् प्रातिपदिकार्थे इत्यत्र तत्परिभाषोपस्थित्या लब्धौ नायधर्थे इत्यत्रापि तत्यागे न स्त्री   उन्य
त्यत्रेव हिमानीत्यादावपि तदुपस्थितार्थत्व मात्रेण तत्प्राप्तेः किंच शक्यतावच्छेदकांशोष एव लक्षणेति मते प्रवृत्ति निमित्त तदाश्रययोरेव स्त्रीत्यत्रेव
गारीत्या   हिमानीत्यादौ भावेन लिंगमात्रस्याधिक्येपि प्रागुक्तरीत्यादाविव न च तेन तयोरेव ग्रहणेपि तत्र परिभाषा प्रवृत्त्या ऽथंतादि ग्रहणेन तदर्थे तस्या
लाभेन तत्सिद्धिरिति न लिंग ग्रहणेनस्यादि ग्रंथा पर्यंगाः न हि तेन तत्रासाध्यते सार्थ तु परिभाषयेति वा उथंता यर्थस्यापि तदुभयरूपस्यैव ग्रह   दिं
या   णेन स्त्रीति भाष्योदाहरणसार्गेपि प्रवृत्त आधिक्येन तदप्राप्तेः न च प्रातिपदिकार्थ इव उथंतायं शेपि लिंग ग्रहणासिद्धिरिति वाच्यं ॥ उक्तरी
त्यातस्यापि दुर्वचत्वात्तदाह ॥ लिंगग्रहणे नेति ॥ यद्यपि लिंग मात्र इत्यायेवाक्षरार्थ स्तथापि तदुभयं विना लिंगाद्यप्रतीतिस्तद्ध्वनयन्नाह अधि
क्यस्यैवेति ग्रहणेनेति अत एव खारीति परिमाणोदाहरणं भाष्योक्तं संगच्छते ॥ महत्त्वेति ॥ महत्वादेरित्यर्थः ॥ आधिक्यसत्वे नेति ॥ गुरुकुलव
त्समासः । तदसिद्धिः हिमानीत्यादौ प्रथमाया असिद्धिः ॥ इत्याद्याशयादिति ॥ तथाच वस्तुत इत्यायुक्त एवार्थो मूलकृदभिमतो न तु परम मूलोक्तार्थ
य   च्यं

17

त स्या

स्तथा सति तयोः सिद्धो सानस्यात्र इत्युक्तमेव [illegible]दिति भाक्तलिंगग्रहणेन सिद्धेरिति एवं सत्यपि मूलस्य तथा न्यायकत्वेन विवाद इति स्पष्टयितुं द्रो
णादिभ्यस्तत्सिद्धिमुक्तां स्पष्टयति द्रोणादीनि ॥ परिमाणस्यापरिच्छेदकत्वस्याप्यस्तदुभयादिति परिग्राहकः तदपि परिच्छेदकत्वमपि तदर्थ ए
व द्रोणादिप्रातिपदिकार्थ एवा[illegible] एवंच परिमाणग्रहणं व्यर्थमिति भावः ॥ मूलोक्तेति ॥ कौमुद्युक्त इत्यर्थः तथा बोधार्थ ॥ द्रोणादि[illegible]ण भिन्नपरिमाण
परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधार्थं तस्यापरिमाणग्रहणस्यास्पष्टैवेति । तथाच परममूलं वैयटान्यरीत्यापि सूत्राशयो यथाश्रुतो वर्णयितुं शक्य इत्य
भिप्राय परमिति तट्टीका व्याख्यायोत्तर मुन्यानुरोधेन सूत्रमतेपि वस्तुत इत्याद्युक्त एवार्थ इति ध्वनयितुं प्रत्याख्यानमिहेत्यादी नामूलकता
प्रतिपादितमिति न मूलटीकया नवा टीकयो पूर्वापर ग्रंथयो मिथो विरोध इति बोध्यं ॥ नन्वर्थे लिंगे चेति न्यासे शब्दस्या नियतोपस्थिति कस्या
र्थे इत्यनेन ग्रहणात टस्तट मित्यादाव प्राप्ते लिंगे इति यदुक्तं तथा द्रोणो व्रीहिः सिंहो माणवक इत्यादिषु लाक्षणिकेष्वव्याप्ति वारणाय न किंचित् क
तं न तो लघुभूते यदि त्विति पक्षेतु त्रिकपक्षाश्रयणान्नियमांशत्यागाच्च तदादौ नाव्याप्तिरिति लिंगे इत्यनावश्यकमित्युक्तं यथा तथोक्तेषु लाक्ष
णिकेष्वव्याप्ति वारणायार्थशब्द इत्याद्यस्तु इत्यंतं व्याख्यातमिति केषांचित्तु भ्रमं निराकुर्वन्नाह इह स्वरूपेति वृत्ति भेद व्यवहार स्वरूपेत्यर्थः । कथं तर्हि ते
ष्वव्याप्त्युद्धारो ऽत आह । पदस्येति ॥ स्वार्थ एव । शक्यार्थ एवासाधुत्वेनेति शेषः ॥ समभिव्याहार इति[illegible] तदा अन्वयाद्यनुपपत्त्या वक्तुरभि तूभ्यां
लक्षणा[illegible]श्रयणात् ॥ अन्यथा गंगायां घोष इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकस्यैव लक्षणायां नपुंसकत्वाद्यापत्तिर्न चैवमपि गोपीत्यादौ

स्वादि प्रकृते लक्षणा सत्वेन तत्र प्रथमार्थे तदुपयोग एवेति वाच्यं आरोपितशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्यैव तत्सद्वाच्यत्वेन प्रसिद्धान्यव्यक्ति, बोधे व्यक्ति
विशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारेण तस्यास्तदनतिरिक्त, त्वादिति भावः एवं चार्थेत्याद्यस्त्विस्य तद्ग्रंथः पक्षद्वयसाधारणः स्वरूपबोधको न प्रकृतोपयो
गी त्रिकं चेत्याद्यपि पूर्वसाधारणमिति वक्ष्यते नियमांशत्यागमात्रांशत्याग मात्रं पूर्वप्रति विशेषः एतेन पूर्वपक्षे अर्थशब्दो नियतोपस्थिति कृ
त्परादुक्तेः लवण सूपलवणशाभियादौ दोषापत्तेः लक्षणादिना सर्वशब्दानां सर्वत्र प्रवृत्तेः संभवाच्च अर्थभेदाच्छब्दभेदेन दोषाभावांगीकार
तु तट इत्यत्र स्त्रीनपुंसकयोस्तटी तटं पुनपुंसकयोस्तटमित्यत्र स्त्रीपुंसयोस्तटशब्दाभियत्ततयाभानाभावेपि तटादिशब्दानां भेदांगीकारात्त
तच्छब्दैस्तेषां नियतोपस्थितिकत्वमस्त्वेवेति। लिंगपदवैयर्थ्यं दुष्परिहरमेवं च इति विषय एवार्थशब्दाः फलित इति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेन
ति ध्वनितं। लवणादेस्तटादितुल्यत्वात् स्वार्थ एवेत्यादौ युंश्चनतृटीत्युक्तः स्यान्यथासिद्धश्चेति दिक्। ॥ संबंधमूलकेति ॥ अनेन सबंध[illegible]तिरिक्तेक्षणे
तिसूचितं यथा चेत्तनथा स्फुरमन्यत्र लक्षणायाएवेति नत्वन्यस्या इति भावः ॥ ननु पार्थक्यस्य नैयायिकादिविरुद्धमत आह ॥ मीमांसकेति ॥ ननु
त्रिकशब्देन पंचसु केषांचित् त्रयाणां [illegible] ग्रहणमिति भावः यथाकथंचिच्छक्ति ग्रहविषयोपि तदर्थ इति तदाशयः इदं चानुक्तपंचकपक्षयोर
प्युपलक्षणं एवं च मूले त्रिकमित्येकद्विकपक्षनिराकरणपरं बोध्यं [illegible] इति ॥ एवं चेत्[illegible]पि पूर्वसाधारणमेवोक्तं ननु नतो विशेष इति भावः
अनाश्रयणमिति किंतु द्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यैवाश्रयणं तस्यापि प्रथमा विधायकं प्रवृत्तिनिमित्त तदाश्रयरूपं द्विकं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृ

३ मिति मतं समुदस्य आह। स्वार्थेति। इष्टासिद्धरभियुक्तासंमतत्वाच्च नत्तथा किंतु इति कारा पुल्लत्वादादिलस्त्वयाणा
तित्तदाग्रहण ×१ २४ नन्निसा श्रीयतेरत्सनेन पूर्वपक्षे तथा नाम्री पत इति भनीयते तत्पुल्लं तत्रापि लिंगस्य तद
र्थत्व सूरी इत्स सर्वलक्ष्यसिद्ध इत्यत्र भत आक्ष्या श्री यत इति ॥

क

फि

प

धा।ल

इम

ध्यलेइत्यर्थः ॥ एतावदेव प्रातिपदिकार्थ इति पक्षस्तु न सूत्रभाष्यादिसंमत स्तदा हैवैवंचेति पक्षद्वये तदाश्रयणे चेत्यर्थः आदिना नपुंसकस्येत्यादिसूत्रस्यस्त्रि
यामिति सूत्रस्थभाष्य सिद्धान्तस्य च परिग्रहः तत्रापि लिंगेपि क्वचित्प्रातिपदिकं क्वचिल्लिंग प्रत्ययसहितं क्वचित्स्थलं क्वचिल्लाक्षणिकं क्वचिद्गौणं क्वचिन्निरर्थ
चि कमेवेति मान्यात्तु लक्ष्यानुरोधेन स्यस्य प्राचामनुरोधेन मुक्तं युक्तं नियमो ज्ञात्यागादिति हेतुविरोधापत्तेश्चानआह ॥ क्वचिदिति ॥ कृष्णः श्रीज्ञानं द्रोणाः दाराः
तटी स्त्री मृडानीत्यादौ नियतलिंगस्थलेइत्यर्थः ॥ क्वचिदिति ॥ तटस्तट मित्यादावनियत लिंगस्थलेइत्यर्थः ॥ स्तदादिशब्दानामपि लिंग वाच्यमेव द्योत
से कास्तु विसर्गादयः पूर्वं तत्तल्लिंगं बुद्धिस्थी कृत्यैव तस्यलस्य विसर्गादेः साधुत्वान्वाख्यानादिति भावः । तदाहेति नियमा नियमभान कृतमेव नैचित्र्यं ना
न्यथेत्याहेत्यर्थः ॥ ननु विभक्ति विधिषु नियमांगीकारस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथं त्यागोऽत आह ॥ नियतोपेति अत एवां ज्ञा पद सार्थ क्यं एवं च द्वयुपस्थि
ति विषयत्व मर्थत्व मत्र विवक्षित मिति निष्कर्षः मूलकृता प्रातिपदिक ग्रहण त्यागेनो क्तरीत्या लिंगादिग्रहण प्रत्याख्यातं सच त्यागो भाष्यारूढ इ
त्याह ॥ प्रातिपदिकेति ॥ सूत्रोपक्रमो सत्र व्याख्यान प्रारंभे तत्र तथाऽव्ययेभ्यो विभक्त्य प्राप्त्या तस्य विधानार्थत्व मित्याद्यन्वयः एकवाक्यता पक्षे
तदर्थे एकत्वादि विशिष्टे वर्तमानात्तु एकवचनादीत्यर्थे नासंख्यत्वादव्ययेभ्योऽप्राप्तिरिति भावः ॥ आदिना व्ययादाप्सुपादिसूत्र परिग्रहः ॥ मकारांत
रणेति ॥ ज्ञापकेनैकत्व एक [illegible] वचनमेवस्या [illegible] यर्थ नियमेन वैकत्व एवैकवचनं नद्वित्वादावित्यादि प्रकृतार्थापेक्ष प्रत्यय नियमश्चेत्यर्थः वदत्तासाधयता ॥२०॥
च भाष्यकृता तत्स्त्वाख्यान मित्यन्वयः ज्ञापकादीनां सिध्यनभिज्ञेकृदेक्युक्तो चेरादि फलाऽन्यथा साधकेन फलांतरं न कल्प्य मित्येतत्तात्पर्यकेण
च

20

तथा

भगवता तत्प्रत्याख्यानं प्रायमित्यर्थः भाष्याशयं सूचयितुं मूलोक्तमेव तल्लाभोपायमाह। स्वादीनामिति प्रातिपदिकादेरित्यये बोध्यर्थे॥ अर्थे लिंगप्र
त्यय विशिष्ट परामर्शकः। विधाननानेनार्थे प्रथमसुलुकविधानेन कस्यार्थे इति पाठे तु प्रकरणादवशिष्टार्थलाभः तथा च मूलोक्त तत्प्रत्याख्यानं भाष्या
भिमतमिति सिद्धमिति भावः यद्यप्युपचारो लक्षणेति नैयायिकादिसंमतयोः सिद्धेस्तथापि सिद्धांतरीत्या आह॥ द्रोणत्वेति॥ तदारोप मूलक प्रवृत्ते
रित्यर्थः अन्यथा [illegible] षष्ठ्यंतानन्वयापत्तिः इदं सुपलक्षणं स्वार्थे एवंविधप्रकारस्यापि यद्यपि गोर्वाहीक इति वत् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमित्येव मुपमा
नोपमेय भावेन मूलं सुयोज्यं तथापि यत्प्रकारा [illegible] धिनत्व सिद्धिस्तयोरेवोपमानोपमेयभावो वक्तुमुचितः अत एव दृष्टांते वैपरीत्यशंका नेसाश
यनात्र यथा वाहीक त्वविशिष्ट गोत्वारोप मूलक गोशब्द प्रवृत्तिस्तथा व्रीहित्वविशिष्टे द्रोणत्वारोपमूल [illegible] न शब्द प्रवृत्तिरित्यह
ष्टांतेनोक्त युक्त्या वक्ष्यत्व ध्वनिता अन्यथा परिमाण ग्रहणे कृतेपि न दसिद्धिः स्पष्टैव एवं द्राक् स्फुटत्वेन निरवतरणेन परिमाणग्रहणं प्रत्याख्याय
तर ग्रंथोक्तो द्रागस्फुटत्वात् संगतिमाह॥ वचनेति॥ इदं सम्मूलयति एतदिति। स्पष्टमिति॥ तत्र प्रत्येको द्वावित्यादौ उत्पत्त्वात् विभक्ति नस्यादित्याशंक्य
समयाभ्र विषयमर्थ तो व्यवस्थेत्युक्तं अर्थवत्सूत्रादे स्तुवादक विभक्त्य न्यायत्वमित्यर्थ इति तत्रैव कैयटः एवं चेदमपि तदारूढमेवेति भावः॥ मूलेन क
वतेति अत्र बीजेति परश्चेति नियामक सूत्रमिदमन्यत्र स्फुटं अयं न्यायः शास्त्रा बोधितान्यतर प्रयोग विषये अत एव। लिङित्यानित्यादौ न दोषः
इदं चेति॥ अनन्वितत्वाद्युक्तं चेत्यर्थः अन्यथा एतदनंगीकारो ज्ञापकेनेतीति॥ न च सामंत्रितमित्येतदर्थे संबोधने चेत्यस्यावश्यकत्वेन कथं ज्ञाप

ष पि दि रुत

कत्वमिति वाच्यं। संबोधने आमंत्रेऽस्य योगे कार्ये एष एव योग करणस्य ज्ञापकत्वात् केवल द्वितीया न्यथा शंकते नत्विति एवत्यस्य प्रथमे तिशेषः
अर्थांतर संबंध निवर्तक रूपाऽन्य योग व्यवच्छेदकत्वात् प्रसय निर्माश्रयणादित्यर्थः एवंमप्येपि॥ तदाधिक्ये। कर्माद्याधिक्ये तिज्ञापकत्वेनेति मात्र ग्रहणं
तुसुतरां व्यर्थ मितिभावः अर्थांतरस्येव प्रथमा तृतीयाद्यं नार्थस्यैवार्थांतरस्य। द्वितीयो नार्थस्या अव्यावृत्ते र्लक्ष्यमाहात एवेति। तादृशस्या
व्यावर्तना देवेत्यर्थः॥ बाधपीति॥ अत एवाकथितादिति सूत्रेऽपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधते गां दोग्धि पयः अत्र परत्वाल्कर्तुरिति कर्मत्वमिति
भाष्यं संगच्छते दुह संतस्थितद्रवद्रव्य विभागानुकूल व्यापारोर्थः ग्रामाद्याति ग्रामं गच्छतीत्यादौ तयोरवकाशा इति तद्भावः इदं च तत्रैवस्फुटीभ
वतीति॥ एवं च कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्वे इति नियमाकार इति भावः दृष्टांत मुक्त्वा प्रकृतमाह। तथेति॥ प्रातिपदिकार्थ ताभावे
तिपाठः एवमग्रेपि व्यावृत्तिः स्यादिति उक्तनियमेनेति भावः॥ तत्सत्व एवेति॥ प्रातिपदिकार्थसत्व एवेत्यर्थः तत्समानाधिकरणस्येवेति फ
लितोर्थः॥ एवं च प्रातिपदिकार्थ तत्सत्वे एव प्रथमा न तु तदसत्वे इति नियमाकार इति भाव इति भावादिति पाठः ज्ञापकादात्तु मूल कृताभि
प्रायादिति तदर्थः एवं च नियमेना वारणे ज्ञापकाश्रयाकत्वेति मात्र पदानर्थक्य मेवेति भावः तत्समानेति प्रातिपदिकार्थ तत्समानाधिकरणेत्य
र्थः अपि रेवार्थे। तथाच नियमेन तदाधिक्येऽप्राप्त्या सूत्र विध्यर्थं न ज्ञापकार्थं मात्र
पदं तु व्यर्थमेवेति भावः तद्व्यावृत्तेरेवेति। निरर्थक व्यावृत्ते रेवे त्यर्थः तथाचानर्थक निपातेभ्यः प्रथमा तु सलोतत्समभिव्याहारे सपूर्वाया

इति शास्त्रप्रवृत्तिर्नस्यात् निपातनस्यानर्थकस्येति वार्तिकं तु स्वरादिप्रवर्तनेन सफलं। तथा च लक्ष्यानुरोधे प्रसिध्या तदाधिक्ये एतत्प्रत्याख्यानस्य
ज्ञापकत्वे तु स्थितिमिति तदानर्थक्यमेवेति भावः। ननु एवमपि निरर्थकत्व्यारतिस्सदव स्थैवात आह। ततत्वेतिति ज्ञापकसत्वे इत्यर्थः॥ कर्मादियोग्येति
कर्मशब्दः इति परः कर्मत्वादियोग्यस्यर्थः ज्ञापकवार्यस्य नियम। व्याप्तस्य कुक्षौ प्रवेशायुक्त इति भावः। तत्सत्वे द्वितीयादेरेव जायमानत्वायो
ग्यता निवृत्ताः। तद्रहितेति कर्मत्वादियोग्यरहितप्रातिपदिकार्थ एवेत्यर्थः इत्यर्थादिति॥ इत्यर्थकात्प्रत्ययनियमादित्यर्थः॥ तथा चानेन निय
मेन कर्मत्वादिसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थस्यैव व्यावृत्तिर्ननु निरर्थकस्य तस्य तद्योग्यार्थकप्रातिपदिकत्वाभावात् तथा च तत्र प्रथमा सत्या
तच्छास्त्रप्रवृत्तिर्युक्तेति न निरर्थके निष्टं तदाह नदोषइति॥ इत्थं च मात्रग्रहणं कर्मणि द्वितीयेत्यादेस्तथाकारनियमत्वेमानं। मात्रग्रहणाच्च सू
त्रकारस्य प्रत्ययनियमपक्ष एवेष्ट इति गम्यते इति बोध्यं॥ नन्वेवं रामावित्यादौ संख्याधिक्येपि मानस्यादत आह॥ संख्येति॥ ततश्च कर्मत्वादि
योग्यत्वरहिते एकत्वादिविशिष्टे स्वार्थ एवेत्येवमेकवाक्यतया नियमांगीकारात् तदाधिक्ये भवत्येवेति भाव। अस्य प्रातिपदिकार्थेत्यस्य नन्वेवं सं
बोधने चेत्यस्य प्रत्याख्यानासंगतिज्ञापनार्थं मावश्यकत्वादत आह। वार्तिकेति॥ अर्थनियममिति॥ कर्मणि द्वितीयेव प्रातिपदिकार्थे प्रथमे
वेत्यादिरूपं विभक्त्यंतरसंबंधनिवर्तकं नियममाश्रित्येत्यर्थः॥ अनेन नियमेन कर्मादौ द्वितीयादेः संबोधने लिंगाद्याधिक्ये च प्रथमाया श्चा
व्यावृत्तेष्टसिध्या तद्ग्रहणलाघवादिति भावः तदाह। मात्रेत्यादि। एतेन मात्रग्रहणात् संबोधनाधिक्ये प्राप्तौ तत्प्रत्याख्यानपक्षे च कर्माद्याधि

म

च्येय प्रथमाया अप्रवृत्तिज्ञापनाय वेदमिति स्त्रीकरोत्वं तद्दूषणान्त प्रत्याख्यानपक्षेपि प्राप्तिपरिहारार्थ एवेति नियमाद्वा तदाधिक्ये आलाव
नृयारंभ इति तदुक्तं चापास्तं ॥ दिगिति ॥ तदर्थ स्तु भाष्यकृतोपीद मेवेष्ट एवं च सूत्रमतावलंबे सर्वप्रसिद्ध मेवोक्त रीत्या भाष्यवार्तिकेष्टप्रत्याख्याना
वलंबे तु संबोधने ऽपि स्याज्य मेवेति तदवलंबनेन प्रत्याख्यानपक्षपर्यवसानं मूलोक्त मयुक्तं ननु वमपि वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषण
भावस्याधिकस्य भानात्प्राप्ति परिहारार्थ मात्रत्वाभावेन [illegible] मलद्वयपि प्रथमा न स्यात् पूर्वापरेत्यादि समासविधानं तु वीरं पुरु
षमानयेत्यादौ सफलमिति चेन्न । संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरंगत्वा स्वार्थमात्रनिमित्तक प्रथम प्रवृत्ते संस्कार बाधानुपपत्तेरि तीति दिक् ॥
मूले यत्विति ॥ इदं खंडनाय यथाश्रुताभिप्रायं व्याख्यानाभिप्राय[illegible] तदाशयस्य प्रागुक्तत्वात् प्राचा इति रुता यच्च व्याख्यात मिति हरदत्ते
न विशेषः मूले एव केवलपदव्य वच्छेद्य माह ॥ नज्ञात्यादीति ॥ अस्य च न तत्स्वरूप इति नार्थः ॥ सत्ताश्रय एव भासते इत्यर्थ केन योर्थः स
निसेवेति व्याख्येय ग्रंथेनैव निर्वाहे ऽस्य विशेषस्य वैयर्थ्यापत्तेः स्वेष्टासिद्धेश्चात आह जात्यादिनेति । रूप्यते विशेषाय खंडनायाशंकते न
त्विति प्रतीत्यभावेपीति ॥ अस्य ततः शङ्का तदर्थ स्येति विशेषः अस्ति सामानाधिकरण मिति तेन रूद्दं तेनेति भावः ॥ ननु असत्वार्थेषु
अनेक शक्ति प्रधानेषु स्वरादिषु स्वोस्ति स्वः पश्य इत्यादि दर्शनात्तेषामपि तत्सुलभमत एव लिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमे वार्तिक संगतिरत
आह । मूले न लिंग संख्येति ॥ एतेनोच्चैरादीनामधिकरण शक्ति प्रधानत्वात्तद्भावस्य वक्तुमौचित्येनासत्वार्थकत्वात्तेषां तदौर्लभ्य प्रति ॥१२॥
निरुक्तं

पादनं चेत्यमित्यपास्तं। स्वरादीनामिव तेषामपि तस्य सुवचत्वात् तत्प्रधानतस्य तत्रापि प्रतिबंधकत्वमिति सूचयितुं तथोक्तं। तत्सौलभ्ये दोषेत
द्विरोधे बीजमाह॥ सन्निधानेनेति॥ लिंगादेस्तस्याप्युपलक्षणमिदं॥ दुर्वारत्वादिति॥ कर्तर्यभेदे नान्वयात्तथा च तत्सौलभ्यं दुर्वचमिति भावः॥ ननु
[illegible] उच्चैरित्याद्यर्थस्य तद्दौर्लभ्येपि उभयत्रैकाधिकरणमित्याद्यर्थस्य तत्सौलभ्यमित्याशयेन मूले शंकते। पदांत
रोपेति। ननु तस्य तद्वत्समानाधिकरण्ये कथं वाक्यशेषविरोधः तत्राह॥ तत्त्वइति॥ पदांतरोप[illegible]स्थापितस्यास्ति सामानाधिकरण्यमस
त्वं तस्य लिंगादेरित्याद्यर्थः एवं चाद्वितीयार्थस्य दुर्वचत्वाशयो वाच्यः सोपि उच्चैरित्यादिदोषाक्रांतः एवं [illegible] पक्षद्वयस्यायुक्तत्वेप्यभ्युपेया
घे प्रकाशोक्तं दोषमाह॥ मूले कृष्णाइति॥ तमुपपादयति॥ तत्रइति॥ कृष्णादिशब्दादित्यर्थः॥ लिंगसंख्याद्यनन्वितस्यैवार्थस्य तत्प्रतीतिविषयत्व
स्वीकारस्य तत्संमतत्वादिति भावः॥ यद्यपि तथाप्रतीतिः सर्वत्र तथापि लिंगादियोगित्वान्नास्य तल्लक्ष्यमित्याशयेनाह। मूले नलिंगे॥ नन्वेवं प्रा
तिपदिकार्थे लिंगाधिकं किंचिदिति दोषासंगतिरत आह॥ कृष्णत्वादेरिति॥ आदिना श्रीत्वादिपरिग्रहः कृष्णादिव्यक्तिस्तु सत्वेन प्रतीतिविषयः प्रा
तिपदिकार्थो नतु [illegible]त्वेनेति तन्मते निर्वाह इति भावः एवं वृत्तिव्याख्यात हरदत्त ग्रंथे खंडप्रक्रियाव्याख्यात प्रसाद ग्रंथ खंडनं प्रकाशोक्तमार
मूलयद्यपीति॥ प्राचां प्रसादकृता केषांचित्स्वरूपना भाष्येण वैयर्थ्य परिहारायाह लिंगेति॥ केवलमित्यस्य व्याख्यानमनाश्रितमिति। आश्रयरहित
मित्यर्थः॥ निरपेक्षमित्यस्य व्याख्यानं लिंगादीति॥ वैपरीत्यं तु न। स्वार्थादीनां क्रमेणोपस्थितेः स्वार्थमित्यस्य विशेष्यत्वेन व्याख्यानं। जात्यादीति

मा स

25

आदिनागुणादिपरिग्रहः ॥ इत्यन्वयः इति ॥ तथाच आश्रयादिनिरपेक्षमिति पृथक्पदे आद्यसामान्येन पुंस्त्वं एतेन कर्मधारयः निरपेक्षत्वं च विशेष्येण
षष्ठी तृतीयासमासः व्यक्तिमात्रबोधापि सर्वतंत्रविरुद्ध इति मान्यात्वं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं आद्यतस्य पूर्वनिपातापत्तेः अंशे स्वार्थपरान्वया
त्या पत्तेः तथा शेषो [illegible] मूलकृतोनभिमतता चेति भावः । विशेष्येति ॥ तन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपितत्वादित्यर्थः । तथाच यदि धर्ममात्रं विशेष्यतयाभास
ते तर्हि कथं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं अथ तद्वत् द्रव्यं तत्कथं तन्मात्राभिधायित्वं शब्दाभिधायित्वं शब्दाभिष्प्रकारकज्ञानानुदयादिति भावः पंचसु
कारकस्यांसत्वेन तद्ग्रिमाभावनादि पदं व्यर्थमत आह ॥ [illegible]रीति ॥ प्राकृतस्योपक्रांतत्वादिति भावः पुनरपि तद्ग्रंथ खंडनं प्रकारांतरमाह । मूले यद्पीति
प्रासारकृतोक्तमिति शेषः ॥ सिद्धांतादिनीति ॥ अत्र मान्याः प्राचामिति शेषः स्वमतेतु ॥ विशिष्टरूपापादने एव गौणमुख्यन्याय इति । ओ सूत्रे यौ
तु भे स्पष्टं न्याया प्रवृत्ते रुभयथातुल्यत्वेपि पूर्वापरविरोधप्रदर्शनार्थं तन्मतानुवाद इति तस्याचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाहौ सूत्र इत्यादि ॥ तत्रहि ओ
त श्च प्रतिषेधः अनदः अदः अभवत् अदो भवतु । नवत्वयः लक्षणप्रतिपदोक्तेति सिद्धं एवमथ गौ गौः समपद्यत गो भवतु अत्र दोषः एवं तर्हि
गौणमुख्यन्यायेन सिद्धं । यथा गौरनुबंध्य इति नवहीकोनुबध्यते कथं तर्हि वाहीके वृध्यात्वे गोत्वं विशिष्ट तिगामानयेति ॥ अर्थाश्रये एतदेवं भवति
शब्दाश्रये च वृध्यात्वे इति भाष्यं तत्र शब्दाश्रये चेति प्रतीकमादाय स्वार्थं पदं संसाध्य परांतर सन्निधाने गौणत्व प्रतीतिर्नहि तदा मुख्यग्र
वहारो गौणभावादिति पदकार्यं ध्ययं न्यायो[illegible]न प्रातिपदिककार्येष्विसुतं शब्दाश्रये चेति नतत्रार्थो नापेक्ष्यत इति कैयटः । एवं चैत तुल्यं प्रा

१३

चोक्तमप्युपपादमिति नाभारुचि सत्त्वकोत्तर दोषं वर्धसत्वकृशेषपूरणं युक्तमितिभावः तदेतत् पदे एव लक्षणेति सिद्धांतस्योक्तत्वेनान्यदोषा
युक्तं तं च ध्वनयितुं सिद्धांतमाह पदेवेति ॥ एवं नत्वद्याव्रत्तिः युक्तत्वे हेतुमाह विशिष्टेति ॥ उपात्तविशिष्टार्थोपस्थापक वर्णसमूहात्मकार्थवद्रूपेत्य
र्थः तथा चोपात्तविशिष्टार्थोपस्थापकं वर्णसमूहात्मकार्थवद्रूपमुद्देश्यं यत्र कार्ये तस्मिन्वस्तुतः पदव्यपदेशरहितानाश्रयकपरकार्ये एवायं न्यायः
परिनिष्ठितस्य पदांतरसंबंधे हि गोर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्राचीनमूलादेरप्ययं वतात्पर्यं । अत एवानेन तस्ययुक्तत्व प्रतिपादनं ॥
उक्तभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय एष न्यायः तद्रहितशब्दाश्रये चलेदित्यर्थः ॥ गौण इति यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानत्वेनोक्तरीत्ये
वतस्य व्याख्येयत्वात् । अधिकमन्यत्रावगंतव्यं ॥ अत्राप्रवृत्तेरिति ॥ प्रथमाविधायके परिभाषाया अप्रवृत्तेरित्यर्थः इदं च न्यायविषयत्वमं
गीकृत्येत्युक्तं वस्तुतो न्यायविषयत्वमेव नेत्याह । द्रोणादीति ॥ आदिना मचादि परिग्रहः ॥ गौणत्वाभावाच्चेति ॥ अप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं च न

गौ

त्र गौणत्वं निविष्टं न तु शुद्धलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं चेति भावः ॥ मूलोक्तसिद्धांतादिति शेषसमुच्चायकः अपिना पदे एव लक्षणा सत्ताच्चेत्य
स्य समुच्चयः मूले यद्व्याख्यातमिति ॥ वैयाकरणानुयायि प्रकाशकृत इत्यर्थः ॥ गौणलाक्षणिकेष्विति ॥ गौणेषु लाक्षणिकेषु चेत्यर्थः ॥ यदभिप्रायेण मू
ले संमतिर्दत्ता तमभिप्रायमसिद्धांतत्वादन्यमुखेनाहात्रेति ॥ अस्मिन्हरिपद्य इत्यर्थः ॥ लक्षणमित्यस्य समर्थसूत्रभाष्योक्तमिति शेषः इ
दं च लौकिकं साकांक्षावयवं भेदे परमना[illegible]कांक्षशब्दकं । क्रियाप्रधानगुणवदेकार्थं वाक्यमित्युक्ते अर्थे क्यादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यात्

उ

इत्यादिलक्षणेन समानार्थत्वात् ॥ अत एव पचति भवती सेत्यत्र साधारणमिदं आख्यातमित्यत्रैकत्वविवक्षायामपि सविशेषणत्वात् तस्यात्रा
प्यवत्वात् ॥ अत एवामराद्येकवाक्यता । तत्र अजानि देवदत्तेत्यत्र । अस्य । संबोधनस्य निघातो तस्यादिति ॥ पदात्परस्यापादादौ स्थितस्यामंत्रित
स्य सर्वानुदात्त इत्यर्थकेनामंत्रितस्य चेत्याष्टमिकसूत्रेणेत्यर्थः । अतस्तत्र साक्षाद्विशेषणं तथा च देवदत्तसंबंधि संबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमन
मिति बोध इति भावः ॥ ननु समर्थसूत्रभाष्यविरोधादिदमयुक्तमत आह ॥ वस्तुतस्त्वित्यादि ॥ अस्य इति बोध्यमित्यत्रान्वयः ॥ एवं सति साक्षा
क्षात्क्रियान्वयित्व एव वाक्यत्वांगीकारे सतीत्यर्थः । आदिना शालीनां ते ओदनं ददामीत्यादि परिग्रहः निघातस्येत्युपलक्षणं तेङ्मायादेशस्या
पि तत्र ॥ उक्तवाक्यस्थतिङंतादौ तस्मात् ॥ उक्तदोषात् ॥ एतेनोक्तभाष्यविरोधेन आदिना तेङ्मायाद्यादेशसंग्रहः ॥ तथा चास्य साक्षात्क्रि
याविशेषणत्वाभावेपि निघातसिद्धिस्तद्वदत्रेति नेन तत्र तथा तदन्वयसाधुत्वमिति मूलं तथा कैयटप्रकाशभूषणरत्नाकरे [illegible] युक्तं च ज्या
चिंत्यमिति बोध्यं । तदाहुरेव चेति ॥ अत्रेदं बोध्यं ॥ संबोधने च सत्यस्य संबोधनाधिकप्रातिपदिकार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थः संबो
धनमभिमुखीभावः तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती तेन संबोधनविभक्तिरनुवाद्यविषयैव संबोध्यतावच्छेदकं संबोध्यस्य सिद्धिं विना तदसंभवात्
तेन राजा भव युध्यस्वेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौ न संबोधनविभक्तिः एतत्वादेरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वात् ॥ अत एव राजन् युध्यस्वेत्यस्य कुमाराव
स्थायां राजा भव युध्यस्वेत्यस्य राजावस्थायां न प्रयोगः । अत एव सिद्धिबोध्याविव[illegible]क्षितानने बोद्धा ॥ इंद्रशत्रो विवर्द्धस्वेति भागवचनं तु चि ॥२४॥
रूपेण

समेव। एवं चसंबोधनस्य विधेय एवान्वयेन विधेयत्वायाश्च क्रिया निष्ठत्वेन तस्यामेवैतदर्थान्वय उद्देश्यतया तदेतदुक्तं हरिणा सिद्धस्या
भिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः ॥ प्राप्ताभिमुख्यात्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥ संबोधनं नवाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगम इति ॥ अ
स्यार्थः सिद्धस्य संबोध्यता वच्छेदकरूपेण सिद्धस्य अनेनानुवाद्य विषयत्वमस्य बोधितं। अभिमुखीभावमात्रं ॥ अनभिमुखः अभिमुख
त्वं संपद्यते तथाभाव अभिमुखीभावः संमुखीभावस्तन्मात्रं प्रयोक्तृ वचनार्थ ग्रहणे सादरत्व भवनं। तद्व्यंजकं च मुख परावृत्यादि मात्रपरेन
सम्यक् ज्ञापनं संबोधनमित्यादि मतांतरव्यावृत्तिः तत्संबोधनं विदुः तत्फलमाह ॥ प्राप्तेति ॥ इयतः प्राप्तमाभिमुख्यं संमुखत्वा येन मु
खपरावृत्यादिना तादृशः ॥ अर्थात्मा। अर्थपूर्ण आत्मा इति शाक पार्थिवादिः प्रयोक्तृ वचनार्थ ज्ञानवान्। यद्वा शब्द रूपत्व व्यावृत्तये ॥ अर्था
त्मेति ॥ कर्मधारयः ॥ रामादिरिति तदर्थः। अर्थ्यते बोध्यते इत्यर्थः स्तद्रूपात्मा संबोध्यमान स्वरूपः क्रियासु प्रयोक्तृ प्राप्य क्रियासु वि
नियुज्यते ॥ अनेन प्रवर्तना विषय क्रियासंबंधो स्येति बोधितं। तथाच क्रियासु विनियोग फलको ऽभिमुखीभावः संबोधनमिति
फलितं ॥ एवं चाभिमुखी भवद्रामो देश्यक प्रवर्तना विषयो मत्कर्मकं रक्षण मिति बोधो हे राम मां पाहीत्यत्र एवं च संबोधनं प्रकृतस्यार्थं प्रति विशे
षणं तद्भिन्नस्यार्थश्च क्रियां प्रति विशेषण [illegible] मिति सिद्धं एतेन संबोधनं प्रकृतस्यार्थं प्रति विशेष्यं तथाच राम मां पाहीति वाक्यस्य ति
रामसंबंधि संबोधन विषयो मत्कर्मकं रक्षण मर्थ इति मूलं तथा प्रकाश भूषण रत्नाकरादौ चापास्तं ॥ हे शब्दादि संबोधन तात्पर्य ग्राहकं

Margin notes (left): न, ता

असंनिकृष्टे ऽचेतने च तत्तारोपेण गौणः प्रयोगः एतेनासन्निकृष्टे हा दे विधीरामवेत्यादौ तदसंभवाच्चिंत्यमिदमिति मतोत्तं मपास्तं । चरमा एवं
र्थार्थ स्तु वक्ष्यते इति अयमेव संबोधनपदमिति हरिपदार्थः । तत्रापि क्रियाशब्देन प्रयोक्तृ तात्पर्य [illegible] क्रियाया एव ग्रहणात् एवं च तदेव वाक्य प्य
ता सिद्धं । पुंजराजस्याप्येतदेव तात्पर्यमिति एवं सति व्रजनीत्यादौ व्रजन क्रियायां संबोधनस्य विनियोगाभावेन तत्रानुपपत्तेः तद्विभक्त्य नी
नुपपत्तिरत स्तदेतत्सर्वं हृदि निधाय तदुपपत्तिमाह । वस्तुतो व्रजानीति ॥ इति राघर्थकः । तत्र ज्ञाने ॥ अन्यथा दिति ॥ अतएवोभयोः समा
न [illegible] वाक्यत्वं लौकिको तु तत्र लक्षण सत्वात् ॥ एकतिङ् वाक्य मित्यस्य च बहुव्रीहिणा श्रूयमाण समानानुपूर्वीक तिङंत घटित मित्य स्य
र्थ इति तदपि लक्षणमस्त्येवेति भावः ॥ न दोष इति ॥ तेन तदनुपपत्ति रूपो दोष इत्यर्थः ॥ उक्त भाष्यात्तस्य तथार्थ गीकारेपि व्रजानीत्यादौ
मूलोक्त रीत्या व्रजन क्रियान्वये नैवैकवाक्यत्वं तु तस्या विनियोगेन क्रियासु विनियुज्यते इति हरिविरोधापत्ति [illegible] रूपदोष इति भावः
एवैवं नैकवाक्यत्वं तु तस्यास्तस्या विनियोगेन क्रियासु विनियुज्यते इति हरिविरोधापत्ति रूपदोष इति भावः । नन्वेवं व्रजानीत्यत्र कथं लोट् न्व
ज्ञानस्यैव विधेयत्वेनात्र विध्याद्यसंभवादाह ॥ मासेति ॥ प्रैषातिसर्गेति सूत्रेणेति भावः । अत्र व्रजानीत्यत्र । अत्रेदं तत्त्वं ॥ उद्देश्य विधेय
भावो वाक्यार्थः ॥ अभिमुखी भवनानुकूलस्य संबोधन विभक्त्यंत शब्द प्रयोग रूपस्य व्यापारस्येतर निरपेक्षेणैव प्रतीते स्सतन वाक्या
र्थः ॥ अयमेव हरि चरमार्थार्थः ॥ तत्र संबोधन पदस्य नाभिमुखी भावपरत्वं किंतु तद्व्यापारपरत्वं ॥ अतएव गद्ये साध्य ध्याहारे धिङ् मूर्ख

२५

30

तु

त्यादौ प्रथमा अनध्याहारे तु द्वितीयैव। तथा चाभिमुखीभवेद्देवदत्तो देवदत्तो मत्कर्तृक प्राप्तकाल गमनकर्मक: प्रवर्तनाविषयो बोध इति बोध:
वस्तुतो वाक्यैकदेशन्यायेन व्रजानि देवदत्तेत्यनेनैव आनीहीत्यतो घटितवाक्यार्थबोध इति न श्रूयमाणत्वविशेषणोपयोग इति तन्मात्र रहितोक्ता
र्थक यथा एकतिङ् वाक्यमिति वाक्यलक्षणमपि तत्रास्त्येवेति निघातसिद्धिरिति बोध्यं। एतन्मूलक एव संबोधनस्य कर्तृकारकत्वव्यवहारो वृ
द्धानां तस्यैव त्वंपदार्थत्वेन विनियोज्य क्रियाकर्तृत्वात् अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा इति वार्तिकमते प्रथमासिद्धि: संबोधने तन्यास
हि प्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरण[illegible]मिव तद्वार्तिकमते प्रथमासिद्धि: संबोधने अत एव प्रथमापि कारकविभक्ति: कर्मणि द्वितीयेत्या
दि साहचर्येण क्रियायोग एव तत्प्रवृत्तेश्च। तथैवाकांक्षितत्वाच्च अस्ति क्रियाया: सर्वत्र सत्वात् च तदर्थस्य क्रियाजनकत्वाच्च आख्यातार्थक्रिया
न्वयि कर्त्रादावभेदान्वयेन तत्कारक: क्रियायोगो बोध्य: यत्र क्रिया न श्रूयते तत्राध्याहारो ततो स्तीत्यादे: अस्तिर्भवन्तीपरो अप्रयुज्यमानोप्यस्तीति
भाष्यात् तत्र भवन्तीपर इत्युपलक्षण [illegible] क्षणमन्यलकारस्यापि अत एवोपपदविभक्तेरिति न्यायेन प्रथमासिद्धिर्भाष्ये दोस्फुटा। एतेन सा न
कारकविभक्ति: तदधिकारस्थ कर्त्रादिसंज्ञामुपजीव्य विधीयमानविभक्तित्वस्य तत्वात्।। क्रियान्वितविभक्तित्वं तु न तत्वं शुद्धधिया विसादो
यणाद्यापते:।। सहयुक्त इत्यत्र भाष्ये प्रधानग्रहणाभावे तन्न्यायेन तु प्रधानात् प्रथमा साधक कारकशब्दस्यान्तरंग परत्व मन्ये [illegible] पुत्रेणस था
ह पितुर्गोस्तेन सह स्थूल इत्यादौ न्यायाप्राप्त्या ततस्तृतीयापत्ते: तस्मात् सर्वग्रन्थविरोधात् च्छिसंमितिर्मतो न्नमपास्तं। शुद्धशब्दस्य सत्वभूता

॥भाव॰ कार०॥
॥१६॥

र्थत्व धीशब्दार्थ विशेषणत्वेनाकारकत्वाच्च। अरुणाधिकरणन्यायेन विशेषणविभक्तिसाधनेपि उत्तरपदार्थनिरूपितकारकत्वाभावाच्च। कारकाणां
भावनान्वयित्वस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वयित्वसमर्थापत्तौ सङ्गत्या क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तस्याप्युक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। अन्तर्भूतत्वस्य तत्र
सहयुक्ते इत्यत्र खण्डनीयत्वाच्च किंच युक्तग्रहणात्तत्र तृतीयापत्तेः श्रुतिवारत्वात्॥ अन्तरान्तरेणयुक्ते इतियुक्तग्रहणा यथा कर्मं उतो न द्वितीया न तद्
त्॥ किंच पुत्रस्वामिकत्व समानकालिक पितृस्वामिकत्ववती गौरित्यार्थेन पूर्वं गवापि तुः संबन्धः षष्ठ्या तदर्थेन अन्यथा कस्यचित् प्रतिपा
पाद्येत अलंकारत्वेन तत्र षष्ठीसामान्यात् उपपदविभक्तेरिति वचनं तु क्रियायोगे प्रधानात्प्रथमादिसिद्ध्यर्थं तत्रान्तरंगत्वाभावादधिक सहयु
क्ते इत्यत्र स्फुटी भविष्यतीति दिक्॥ इति तदाह निर्दिशति॥ प्रथमा॥ ननु कर्तुरिति कर्तरि षष्ठी प्रयुक्तं अभीप्सितं हर्षं दयितं वल्लभं प्रियमिति
कोशादीप्सितशब्दस्य रूढत्वेन क्रियावाचित्वेन तदर्थीभावे ना तत्त्वादत आह॥ मूले आप्नोतेरित्यादि॥ तदेव ध्वनयन् व्याचष्टे॥ अनेनेति॥
व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः। अस्य सूत्रेन्वयः कारणमिदं कर्तानुमूलकृत् बोध्यं॥ व्याख्यानादिति॥ अयं भावः। कर्तृषष्ठ्येव युक्ता सा न शेषष
ष्ठीः घटेन जलं करोतीत्यत्र घटे परत्वात्कर्मत्वापत्तेः आसि निग्रहणाति शेषे कर्मणि षष्ठी विधानाल्लिंगाच्च॥ एवं चास्याः क्रियाशब्दत्वे कर्तु
रिति कृते कारकान्वयापत्तिः तत्साधनीभूतक्रियाया अभावे केवलपदार्थस्याभीष्टत्वासंभवेनान्वयापत्तिश्च। न च पानभोजनासनयो
गाद्यर्थमेव प्रसक्तौ भीष्टत्वेनाक्षिप्तक्रियायामेव साकारकषष्ठीति वाच्यं॥ श्रोतक्रियामादाय तथैव युक्तत्वात्। घटेत्यादि प्रागुक्तदोषद्

इति
न
न
स
॥

यापत्तेश्च। एतेन रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन तथाचित्वमित्यपास्तमिति॥ एतेन पंकजादिवद्योगरूढिरपि निरस्ता तद्दूषणं गौरवं फलाभावा तद्रूपत्वं
त् उक्तदोषद्वयापत्तेश्च सूत्रे इदमुपलक्षणं तथा युक्तं स्पृहेरीप्सित इति वारणार्थानामीप्सितादि सूत्राणामिति॥ स्पष्टं चेदं वारणार्थानामिति सूत्रे भा
ष्यकैयटादौ॥ रूढ इति॥ एतेनात्तु कोशे विशिष्टपाठाद् अभ्युपसर्गरहितस्य तदर्थत्वे मानाभावाच्चेति मान्यास्तु हेतुप्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं
उपेयिवानित्यत्रैव कोशे तस्या विवक्षितत्वात्॥ अथेप्सितं भर्तुरित्यादि प्रयोगदर्शनात् च॥ आ... प्लृ व्याप्ताविति स्मरणाद्व्याप्तुमिष्यमाणमित्यर्थ निरा
सायाह॥ संबंद्धुमिति॥ सानुस्वारः पाठः बंधुं न संभवति तत एव याग्रा रघुपद्येऽपि तथैव बोध्यं। एवं च संबंधमात्रात् इति नतु व्याप्तिरेव साचा
वच्छेदकत्वावच्छेदेन संबंधः सेनया ग्रामो व्याप्त इत्यादौ तथैव प्रतीतेरिति भावः। कर्तुरूपत्वादाह॥ करणेति॥ तत्प्रकृतमतेः करणाकांक्षेत्यर्थः
यथा सोमेन यजेतेत्यादौ भावनायाः करणाकांक्षायां समानपदोपात्तत्वात् यागस्यैव करणत्वेनान्वयो न पदांतरार्थसोमादेस्तथात्वे भिन्नपदो
पात्तत्वेप्येवं सूत्रोपात्तक्रियाया एवेति भावः यत्तु कर्मत्वादीनां शब्दविशेषोपाधिकत्वात्कारकाधिकाराच्च केनाप्युमिष्टमित्याकांक्षायां प्रकृत
तं धातूपात्तव्यापारेणैव तथात्वं लभ्यते तथा च॥ अनुग्रामं गामीति सूत्रस्य मूलोक्तरीत्या संकोचे मानाभावात् च विक्लित्यनुकूलव्यापारेण संपूर्ण धा
त्वर्थे तत्पदादीप्सितं तंदुलादि तदेव कर्मसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थ इति फलस्य तत्कर्मत्वमिति कश्चित् तन्नेति ध्वनयन्नाह॥ मूले विशेषणीभूतेनेति भे
प्रकरणाश्रुतेर्बलीयस्त्वेन फलान्यव्यापारस्यैव कर्तृ शरीरविशेषणतया प्रविष्टत्वेन तस्यैव करणत्वेनान्वयः उचित इति मान्याः तदेतत् ध्वनय

न्याचष्टे कर्तृपदार्थेति प्रकृतसूत्रोक्तकर्तृपदार्थे विशेषणीभूतक्रियायाः फलानवच्छिन्नत्वेनैवोपस्थितत्वात् तस्या एव करणत्वमिति भावः तत्रहे
तुमाह उपस्थितमिति ॥ प्रकरणाच्छ्रुतेरित्यनेन समानार्थोऽयं न्यायः । तथा चाधिकारप्राप्तकारकपदलभ्योक्तार्थस्य बहिरंगत्वादेकसूत्रोपात्तकर्तृ
पदलभ्यस्य तस्यान्तरंगत्वेन प्राबल्यं, तस्मिन्नेव न्यायमिति भावः ॥ एतेन कर्तृग्रहणं व्यर्थं [illegible] ईप्सिततमनेन तदाक्षेपात् वारणार्थानामित्यादावि
प्रत्यासत्त्या प्रकृतधात्वर्थद्वारकसंबंधेनैव यत्क्रियायेप्सितं तस्यैव कर्मत्वेन तेन माषाद्यावृत्तिप्रसंग इति तदर्थमपि तन्मास्तु इत्यपास्तं । एवं च कर्त्री
स्वनिष्ठव्यापारेण संबंद्धुमिष्यमाणमित्यर्थः संबंधश्चात्र जन्यतारूपो जन्याश्रयरूपश्च इष्यमाणत्वं च तद्व्यापारोद्देश्यत्वमेव सत्तागर्भितं ता
मिदं साक्षात्फलरूपधात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् । तदाश्रयत्वात्तंदुलादीनामपि तत्त्वं जन्यत्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणं
अत एव चैत्रो ग्रामं जिगमिषतीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वं फलसंबंधश्चात्राश्रयता [illegible] फलितमाह । एवं चेति ॥ अस्यार्थसंबंधस्य कर्तृपदार्थविशे रूपः
षणीभूतव्यापारद्वारकत्वांगीकारे चेत्यर्थः ॥ ईप्सिततमस्य कर्तुरित्येन तत्सहितेनेत्यादिः तमपफलस्य वक्ष्यमाणत्वादत्रानुल्लेखः । एतल्लक्ष्य
माह । यथेति ॥ देवदत्तनिष्ठव्यापारजन्यविक्लित्त्याश्रयत्वादिति भावः । नन्वेवं फलस्यापि क्रियाजनकत्वेन कारकत्वं तज्ज्ञानपूर्वकं क्रिया
न त्यादेर्नो इति भावः । ननु तस्या प्रातिपदिकत्वेन द्वितीयाप्राप्त्या निष्फलं फलस्य कर्मत्वं न च तत्कर्मणि क्तादिसिध्यर्थं ततः कर्तृसाहचर्येण धात्व
र्थफलाश्रयरूपकर्मण एव तत्र ग्रहणात् । अत एव नृसिंहं पचतीत्यादि न प्रत्यासत्त्या प्रकृतधात्वर्थमात्रद्वारकसंबंधस्यैव ग्रहणाच्चात आह ।

१७

ततः

अत एवेति । तस्य कर्मकारकत्वादेवेत्यर्थः । तन्त्र स्तोकादेस्तण्डुलादिवत् कर्मत्वं फलानाश्रयत्वात् न च सामानाधिकरण्यसंबंधेन तदाश्रयत्वं कालिकादि
संबंधेन तदाश्रये ऽति व्याप्ति वारणाय फलतावच्छेदकसंबंधविशेष निवेशस्यावश्यकत्वेन तस्य तदनवच्छेदकत्वात् अत एवाह । तत्समानेति ।
ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ यागस्य भावनाकरणत्वे तस्या प्रातिपदिकत्वात् तृतीयाभावे ऽपि तत्समानाधिकरण्या ज्योतिष्टोमादिपदाद्यथा तृ
तीयोत्पत्ति स्यात् दित्यर्थः । एतेन क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं तेभ्यो द्वितीया वाच्येति वचनात् द्वितीयेति ॥ नैयायिकास्तु तमपास्तं ज्योति
ष्टोमेनेत्याद्यसिध्यापत्तेः तादृशवचनस्य मुनित्रयोक्तस्यानुपलंभाच्चेति भावः । ननु एकोद्देशेनोभयविधाने संज्ञांतरेण तु वाक्यभेदवदत्र तथां
गीकारेऽस्तु भावे ऽशसिद्धिर्न स्यादत आह । योगेति ॥ अत एवाधेसंज्ञिलाभः अन्यथा कारक इत्यत्र संज्ञामात्रनिर्देशाद्वाक्यार्थाभावेनोत्तरत्रानुवृ
त्तावप्युभयोर्विशिष्टस्य वा सह विधावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाभावे नेष्टसिद्धिरेवेति भावः समूलत्वाय संमतिमाह ॥ तदुक्तमिति ॥ वाक्यभे
दमिति । योगविभागेनेति भावः । एवमपि योगविभागेन सूत्रद्वयेन संज्ञाविधानेपि ॥ पर्यायेति ॥ समावेशाभावेनेत्यादिः वचनद्वयसामर्थ्या
दिति भावः ॥ आक्षेपेणेति ॥ कारके इति सूत्रे महासंज्ञाकरणबलादिति शेषः ॥ अयं भावः । उत्कृष्टे तारन्वर्थयं संज्ञा करोतीति निर्वर्तयतीति कारकं
किमिति साध्याकांक्षायां क्रियाया एव शब्दतः साध्यत्वेन प्रतीतिः । क्रियैव तत्वेन संबध्यते नतु द्रव्यादि ॥ करोत्यादिपदांतरसमभिव्याहारे एव
था तस्य तत्वेन प्रतीत्याशङ्का तथा प्रतीतेः तथा च क्रियानिर्वर्तकमुद्दिश्य कारकसंज्ञैव संज्ञा क्रियते नतु विभक्तेः वाक्यत्वया महासंज्ञाकरणसा

ना

मर्थ्यादिति ध्रुवमपाये इति योगविभागं कारकपदानुवृत्तिं च विना सूत्रद्वयसामर्थ्यात्प्रयोगे सिद्धे ध्रुवमपाये इति योगविभागेन कारकपदानुवृत्तिं च विना
सूत्रसाम्य तत्र कारक इत्यनुवृत्त्या च प्रतिवाक्यं कारकसंज्ञाविधाने सामर्थ्यात्समावेशार्थं अवश्यमनर्थकत्वं त्वयापि स्वीकर्तव्यं अन्यथा ग्रामस्य समीपादा
यातीत्यादावतिप्रसंगः कारकादिसंज्ञानेमिति। एतेन संज्ञिनामनुपादानं कथं तेन संज्ञाविधानमित्यपास्तं। योगविभागेनेति॥ प्रतिवाक्यत्वे हेतुः
अनुवृत्त्येति॥ संज्ञाविधानहेतुरिति बोध्यं॥ मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तस्यापि तस्येत्यर्थः॥ संज्ञापत्तौ। कारकसंज्ञापत्तौ॥ नटश्रुत
प्र मिति॥ श्रुधातोः क्तिचक्तौ संज्ञायामिति नेनाशिषि संज्ञायां भावे कर्मणि वा क्तः चैत्रैश्रूयात्नेवाश्रुतं॥ अयं च निष्ठांतस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो चैत्रो पतत्श्रूया
नत्वाकार इत्यर्थः तेन निष्ठा च द्व्यजनादिरित्यनेनादिरुदात्तः ततो गीतद्वारा नटस्य श्रुतिजनकत्वेन कारकत्वेपि विशेषसंज्ञाया अभावात्कारकषष्ठ्य
भावे संबंधित्वेन विवक्षायां नटस्य श्रुतमिति शेषषष्ठी समासः तत्र कारकसंज्ञाया सत्वां समासस्येति प्राप्तमंतोदात्तत्वं बाधित्वा एभ्यः परं कृदंत
प्रकृतिकमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थकेन गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा थाथघञिति प्राप्तमुत्तरपदां
तोदात्तत्वं बाधित्वा प्राप्तानाचितादीनामित्यस्य नियामकत्वेन कारकात्सरयो दत्तश्रुतयोरेव आशिषि संज्ञायामंतउदात्तः स्यादित्यर्थकेन गति
कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यनेन प्राप्तांतोदात्तत्ववारणायेत्यर्थः॥ नन्वत्रास्त्वां कारकसमासस्य संदेहत्वेन भाव्यं सत्वामपि तस्या प्रागु
क्तरीत्या अंतोदात्तत्वेनैवेत्यविशेषात्तत्र दोषो ऽत आह दाविति नटश्रवणं नटश्रुतिरित्यादिपरिग्रहः॥ अत्र हि थाथेत्यादीनामप्राप्त्यात्तत्व ॥२८॥

स्य।त्व

निलाभ्या मायुदात्तो नरपद्योर्गतिकारकोपपदे इति प्रकृतिस्वर प्राप्त्यास्वरे विशेषस्य ष्टेमपि बोध्यमिति भावः ।। अत्र पक्षे स्वरवारणाय सस्यो तरपद
प्रकृतिस्वरवारणायेत्यर्थः ।। ननु एवंसति कारकादनेत्यत्र न दोषा ऽतआह दाविति अनेन गतिकारकोपपदात्कृदित्यादि परिग्रहः आदिपद घटित मूलवै
यट योरप्ययमेवाशयः ।। पादादीत्यादिना आख्यादि परिग्रहः ।। अधिकगौरवादिति ।। ननु गौरवादित्येव वाच्यं ऽधिकं स्यधिकमिति चेत् ।। अयं भावः । आक्षे
पाक्षेपे यायोगविभागानुवृत्त्योरव लघुभूतत्वादेकं गौरवं तत्स्वीकार एव समस्ते तथान्वये पि पट इत्याद्येवासमस्त पदोपस्थाप्ययो रर्थयो रुद्देश्य विधे
य भावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्तदंगीकारो द्वितीयं गौरवं तथासति तट श्रवणं मित्यादावपादानत्वाद्य विषये कारकसंज्ञायाः सावकाशत्वेन विशेषसंज्ञा
विषये ताभिर्बाधे प्राप्ते तद्वारणाय योगविभागानुवृत्तिभ्यां प्रतिवाक्यं संज्ञाविधानं प र्यायार्थमेवस्यान्नसमावेशार्थ मिति तथापि मद्रीत्या श्रवण
मिति तृतीय गौरवं उक्तरीत्या स्वरितायाश्रयणं चतुर्थ गौरवं चेति ।। एतेन ननु ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रे कारकपदानुवृत्ति सामर्थ्यादेव सिद्धौ कृतं योग
विभागेनेति चेन्न । कारकपदानुवृत्तौ मानाभावात् । अपादानमिति सूत्रेहि विनिगमनाविरहात्सर्वपदानुवृत्तावोत्तरकालिकी सामर्थ्यकल्पना चितेव
। किंच ध्रुवमपायेऽपादान मित्यत्र तदनुवृत्तिः पर्याप्यर्थे स्यात् । नच कारक इति सूत्रेण महासंज्ञाकरण बलात् क्रियान्वयि नामाक्षेपेणापादानादीनां कारक
संज्ञाविधानसामर्थ्यात्पर्यायसिद्धावनुवृत्तिः समावेशार्थे च भविष्यतीति वाच्यं । तटस्य शृणोतीत्यादौ सावकाशत्वात् । अत एव दुह्यादिपरिगणनं
च रितार्थमकथितं चेत्यस्य निर्विषयता च तथा च योगविभागं विनैवानुवृत्त्या पर्याये सिद्धे योगविभागकरणमपादानमिति सूत्रे कारकमित्यस्यानुवाघत

अलौकेर्थे
ना

र्था

त्वाभार्थं। असति हि योगविभागे सहविधानेनोद्देश्यविधेयभावेनान्वये न स्यात्तदेतदाह॥ पुन[illegible]रि[illegible]तीति मान्योक्तं, प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं
स्वीलत प्रतिज्ञायाएव त्वमानत्वात् अन्यथा अधिकारत्वानुपपत्तेः क्रियात्वघितं कारकत्वमित्यस्य खंडनीयत्वाच्च। तत्रसावकाशत्वे प्रागुक्तदोषापत्ते
श्च योगं विना पर्याया सिद्धेश्च उक्तदोषद्वयापत्तेश्चेति दिक्॥ एतेनोक्तरीत्या वैयर्थ्याद्युपपादित संज्ञापक्षे विशेषसंज्ञा निर्मुक्तं कारकं नास्तीति फलितं तच्चिंत्यं

स्या ओतापयोगइस्त्र नटस्य शृणोतीत्यत्र विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयिनो नरस्य कारकत्वमभ्युपगच्छता भाष्यकृता सह विरोधात् ततश्च नट श्रवणमित्य
त्र भाष्यसंमत कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरानापत्तिः॥ यत्विहैव सूत्रे नटस्य न कारकत्वमित्युक्तं कौस्तुभे तदनेन निरस्तं आख्यातोपयोगइति योगे कि। नट सूत्रोप
स्य शृणोति अकथितं चेत्यत्र नटस्य शृणोतीति नि[illegible]त्रानि प्रसंग निवृत्तये परिगणनमिदं वपरोत्तर कौस्तुभेन सह विरुद्धत्वाच्च। एतेनाधीगर्थेति सूत्रे
हरिस्मरणमित्यत्र शेष कारक षष्ठी समासयोः स्वरविशेषइति ज्ञाविदर्थस्य करणइत्याद्यष्टसूत्रस्वरार्थेति निष्कर्षः इति नव्याद्युक्तिर्निरस्ता न
स्मात्कारकइति लक्षणं चाधिकारश्च एवंचोत्तर सूत्रेषु संज्ञि विशेषसमर्पण द्वारैव वाक्यलयैव कारकपदं संबध्यते ननु भिन्नवाक्यत[illegible]या फलाभावात्

त माणाभावाच्चेत्तश्च वाक्यभेदाभावकृतं लाघवं नटस्यादीनां कारकत्वं चास्मिन्पक्षे सिध्यति अतएव संज्ञात्वपक्षेण सह फले वयमप्यस्मिन्पक्षे संग
च्छेत इति रत्नाकरोक्तमपास्तं। उक्तदोषगणापत्तेः उपयोग ग्रहणाभावे आख्यातेत्यनेन न तस्य तद्धितेपि संज्ञाया निश्चयत्वेन नतिभाष्यविरोधाभा ह
वाच्च। नटश्रवणमित्यादौ स्वरानिष्टत्वाच्च। एतेनेह आख्यातोपयोगेइत्यत्र स्यश्च कौस्तुभः समर्थितइति तत्खंडनस्यायुक्तत्वाच्च। एवमकथितमिति योग
स

विभागेन परिगणनाभावपक्षे विधीयमानकारकसंज्ञायाश्चेति। विहितकर्मसंज्ञात्रिहितेपि निष्प्रसरत्वेनाकथितं चेत्यत्र सकौस्तुभस्यापियुक्तत्वेन तत्खंड
नस्यापि तथात्वाच्च। अतएव तन्निष्कर्षस्यापियुक्तत्वेन तत्खंडनस्यापि तथात्वाच्च। अस्य[illegible]र्थै लक्षणत्वे कारकसंज्ञायाः अतिप्रसंगापत्तेश्च। असमस्ते वृ
कपदोपस्थाप्ययोरुद्देश्यविधेयभावासंभवेन लक्षणत्वासंभवाच्च किंचअस्य लक्षणत्वे विशेषसंज्ञानिर्मुक्ते सावकाशायाः कारकसंज्ञायाः स्वविषये बाधप्रसंगे
कसूत्रेऽनुवृत्तेः पर्यायार्थत्वस्यैव सत्वेन समावेशार्थं योगविभागस्यावश्यकत्वेन फलाभावात्प्रमाणाच्चेद्युक्त बोधितत्वाच्च कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्सतिना
पि निर्देशाउत्तरस्था त्वनिष्टप्रसंगो ग्रामस्य समीपादायातीति भाष्येण योगविभागेन समावेशस्यैव ध्वनितत्वाच्च। अन्यथा त्वन्मते संज्ञानिर्देशार्थं वृत्तवाक्या थ
ग्रे र्थाभावेन अनुवृत्तावपि तद्ध्वनंगीकारेनोद्देश्यत्वस्य सुतरामसंभवेन च सूत्रमूकतापत्तेरेव वक्तुमुचितत्वेनातिप्रसंगापादानस्यानिर्देशत्वापत्तेः
नटस्य क्रियाजनकत्वरूप कारकत्वस्येष्टत्वेपि तत्संज्ञाया अनिष्टत्वाच्च। अतएवात्रपक्षे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वराप्राप्त्या फलाभावाच्च पक्षांतरेपि त
त्कर्त्रादिषड्ग्रहणे प्रमाणस्याष्टसूत्रास्वार्थेति निष्कर्षवक्ष्यमाणत्वाच्च। एवंच न भाष्यादिविरोधो नवा सर्वग्रंथविरोधः। नन्वेवमपि पौराणिकाच्छृ
णोतीत्यत्र पौराणिकोऽपादानं कारकं च नटस्य शृणोतीत्यादौ नटस्तु नोभयमिति कौस्तुभविरोध इति चेन्न उपयोगग्रहणसत्वेनोभयं तद्धि संज्ञाकमिति तद
र्थत्वात् तदभावे तु एकसत्वेपि द्वयं नास्तीति तत् द्विविधकारकसत्वेपि उभयाभाववदित्यर्थादित्यलं। ननु कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः। प्रतीयते सत्कायु
क्त तत्र पुनस्तदनुवृत्तेर्निष्कर्षात्॥ सव ग्रामस्य समीपादित्यादौ ग्रामादि व्यावस्या चरितार्था किंचपुनः कारके त्यादि मूलस्यापाये ध्रुवमित्यत्रेव द्वितीयवारं

स

ए ना ता

भाव प्र० का०॥
॥२०॥

तदनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः प्रतीयते स चायुक्तं तत्र पुनस्तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् सकृदनुवृत्त्या निराकांक्षत्वेन तस्योद्देश्यतया विधेयतया वान्वयासंभवाच्चातआ
ह ॥ विभक्तौ चेति ॥ एतेन पुनः शब्दस्य पश्चादुक्ते विभक्तिसूत्रे इत्यर्थः सूचितः । तदनुवृत्त्या कारके इत्यनुवृत्त्या तदनुवादेन । कारकं सदपादानमित्युक्तिरित्यादिभावः य
तु केयदिदं उक्तं ताः समावेशफलं स्वरम इति । अत्राधिकरणत्वात् सप्तमी कारकत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्व
पदप्रकृतिस्वरः स्यात् स्वंबकुर्ण्योरिति निर्देशात् पदिकस्योपपदत्वेपि सप्तम्यंतस्यातथात्वान्नोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः नापि थाथादिस्वरेणांतोदा
अ त्तत्वं शक्यं थासाहचर्येण रेच एव तत्रोपादानात् इति तन्न । उपपदत्वादेव सिद्धेः उपपदमिति महासंज्ञया सुबंतस्यैवोपपदतायाः उपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्त
न त्वात् । तेमत पूर्वां न च तेन तत्रोपपदस्य सुबंतत्वाच्च । अत एव कर्तृद्वितेति सूत्रस्य समासपदस्य उक्तनियमार्थत्वमपि संगच्छते तदेतद्ध्वनयन्नाह ॥ या
मेवासइति ॥ शयवासवासिष्वकालादिति सप्तम्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति । समासस्य स्वरस्य बाधके तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्ते
तद्बाधकं न गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्यर्थ इति कश्चित् तन्न । थाथघञ्क्तेति तदपवादांतोदात्तत्वस्येव प्राप्तेः नसादित्याख्येयं । कृदु
त्तरपदांतोदात्त इति यावदिति । कचित्तु कारकत्वात् घञुत्तरपदस्वरश्चेति पाठो दृश्यते स तु युक्त एवेति बोध्यं । भीत्रार्थानामित्यादौ तथाविधकारकाश्रयणा
दारयोः रितैव वा समावेशो बोध्यः ॥ अत्र प्रकरणे यथाश्रुतमूलासंगतत्वे वक्ष्यमाणत्वाद्दाह क्रियामिति । धात्वर्थप्रधानभूतां साध्यत्वेन प्रतीयमानामित्यर्थः
एवं मत्रेपि बोध्यं । ननु क्रियाजनकस्य कारकत्वे तस्यान्य यथाश्रुतमूलासंगतेरा व्याप्य व्यायाप्तेस्तावत्तापि तत्त्वाक्षते आह ॥ तज्जनकं चेति ॥ तत्रैवान्क्रियाया ॥२०

मव। स्फुटीभविष्यत्यनुपदमेतत्। तदन्वयेति। तत्प्रयोजकं यत्तज्ज्ञानकर्तृत्वं तदभाववत्त्व इत्यर्थः ननु मूलेन भवतीत्यनेन कस्य व्यावृत्तिर्यत्प्रयुक्तमनिष्टमापद्येत
सामान्यसंज्ञाप्रयुक्तं तु नानिष्टमिति प्रागेवोक्तमिति चेदत्र मान्याः। सुंदरत्वादिविशिष्टपुत्रस्य क्रियाव्याप्यत्वेन सुंदरं पुत्रमित्यादौ सुंदरादीनां क्रियान्वयव
त्स्य तदभावात्। यद्वा पुत्रशब्दे न जन्यताया अपि बोधना ब्राह्मणस्य विश्लेषाश्रयत्वेन [illegible] ध्रुवमपायेऽपादानत्वा
पत्तिस्तदविवक्षायां तु अकथितं चेत्यनेन पथिरूपकर्मयोगेन पुत्रस्येव पुत्ररूपकर्मयोगेन ब्राह्मणस्यापि कर्मत्वापत्तिरिति। तथाचानुरोधेन क्रियाव्या
प्यत्वं क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं न तत् ब्राह्मणस्येत्यसांगत्यपक्षासंगतेः तत्सूत्रे दुह्यादिपरिगणनात् दुह्याद्यर्थनिरूपितापादानत्वाद्यविवक्षायामेव तत्प्रवृत्तेर
कथितं चेत्यादेरप्ययुक्तत्वात्। नहि तदीया ब्राह्मणस्येति वाक्य इत्यर्थः अत्र निमित्तस्य तस्य निमित्तस्य हेतुभूतस्य ब्राह्मणस्येत्यर्थः पृच्छेः पथिरूपकर्मयुक्त
त्वेन पुत्रस्येव पुत्ररूपकर्मयुक्तत्वेन ब्राह्मणस्यापि प्राप्तिरित्यर्थः एवं चान्यपुत्रं प्रति न प्रश्न इति भावः। नन्वेवं प्रश्नक्रियाजनकत्वमपि तस्येति दोषस्तदवस्थ
एवात आह।। क्रियेति।। प्रकृतप्रश्नक्रियेत्यर्थः तस्य ब्राह्मणस्य अन्यथासिद्धेरिति। अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्ध
मित्यन्यथासिद्धिरित्यर्थः।। ननु प्राप्तिपूर्विका विवक्षायां तस्य प्रवृत्तिः प्रकृते तु सर्वथा तदप्राप्तेः कथमनेन कर्मत्वापत्तिरत आह।। कथितं चेत्येतदिति।। त
दप्राप्तौ च अपादानत्वाद्यप्राप्तौ चाकथितशब्दस्यासंकीर्तितपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादत एव नटस्य शृणोतीत्यादौ सर्वथा तद्विषये कर्मत्वमाशंक्य प
रिगणनेन समाहितमाख्यातोपयोगेति सूत्रे भाष्य इति भावः। अत एव। पुत्रेणान्यथासिद्ध्या क्रियाजनकत्वाभावादेव [illegible]त्याद्युक्तत्रान्वयः अस्य ब्राह्मणस्य। न

एवं पुत्रस्यापि कारकत्वं न स्यात्। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गंतव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः तत्र [illegible]
गणनेन समाहितमास्याल्लोपेति सूत्रभाष्य इति भावः अत एव पुत्रेणान्यथासिद्ध्या क्रियाजनकत्वाभावादेव। अस्य हेतुत्वेनान्वयः अस्य [illegible]
ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वं प्रष्टुश्चोत् व्यापाराश्रयत्वात् कर्तृत्वमिति तयोस्तज्जनकत्वेपि यं प्रति प्रश्नस्तस्य तदजनकत्वादिति वाच्यं॥ ज्ञानजनकत्वेन तद्वा
रा तज्जनकत्वस्य तत्र सोलभ्यात् एवं च तस्य तद्विषयकज्ञाने आश्रयत्वसंबंधेनान्वयः पूर्ववदाह॥ स्वजनकत्वेनेति॥ क्रियाजनकत्वेनेत्यर्थः एतान्कर्मादीन् या
न् इमपक्षं समूलयति॥ तदुक्तमिति॥ यत्तु क्रियायामित्यत्रान्वे नीत्यध्याहारः। क्रियान्वयित्वं च कारकत्वमिति मूलानुयायि कश्चित्तन्न तस्य खंडनीयत्वा
दत आह॥ विषयत्वेति॥ अयं च सप्तम्यर्थ उक्तः ननु विषयत्वमतिप्रसक्तमत आह॥ विषयत्वं चेति॥ तथा च क्रियाविषयस्तज्जनकोपस्थ कर्मादिसंज्ञक
इत्यर्थः॥ स्रष्टौ ब्रह्मा पालने विष्णुरित्यादौ यथा तत्रापीति भावः एवं च वाक्यभेदप्रसंगादि कल्पनानेतिमहल्लाघवं पूर्ववदाह क्रियाजनकत्वमात्रेण तु नपृ
वमते तदापत्तिः कृत्रिमेति न्यायेन संज्ञाया एवात्र ग्रहणात् एतेन नटश्रुतमिति प्राप्याम् तोल् मानाभावात्तत्र प्र णामेव ग्रहणमिति वैयये
तं चिंत्यं। एतेन षडेव कारकाणामिति नैयायिकाद्युक्तमपास्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं उक्तयुक्तेः। नटश्रुतमित्यत्रापि स्यात्कर्तृतादाह। आदाविति॥
तेन नटश्चवर्णमित्यादिपरिग्रहः पूर्ववदाह। तदन्वयतीति। एवमत्र प्रकरणेऽन्यथा व्याख्याने बीजमाह। यथाश्रुतमिति॥ ज्ञानावेकवचनं तुल्यतापप
त्तिरिति। उद्देश्यविधेयभावस्य भेदनियतत्वात्तत्रैव भेदाभावेन तच्छद्वानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः॥ अतएवेति। तद्वाक्यार्थव्यापत्तेरेवेत्यर्थः। अस्यो ॥२१॥

न

त्वद्धयेन्वयः। भाष्ये कारक इति सूत्रस्य जनकत्वमेवेति करोति क्रियां निर्वर्तयतीति तत्र व्युत्पत्तिप्रदर्शनादिति भावः एतेन मूलोक्ता व्यावृत्तिः तज्जनकत्वं चाधा
त्वर्थक्रियाजनकत्वं च एषां कारकाणां तत्क्रियोप[illegible]ति॥ धात्वर्थप्रधानक्रियोपयोगिनीं क्रियां स्वस्वावान्तरक्रियातदाश्रयत्वेनेत्यर्थः। एतेन तथा रत्नोरिंद क
उ्या ग्रहणमपास्तं॥ अत एवेति॥ क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः॥ क्रियान्वय इति। क्रियायामेवान्वय इत्यर्थः॥ उपस्थितत्वात् परस्पराकांक्षा
याः सत्त्वाच्चेति भावः॥ तदाह। क्रियेति॥ ननु सन्निहितसंप्रदानस्य मह्यं देहीत्यादि प्रेरणादिना दानक्रियाजनकत्वेऽपि देशान्तरवर्तिनस्तस्य कथं तत्त्वमत आह
। अविद्यमानस्येति। असंनिहितस्येत्यर्थः दातृबुद्धिस्थतावच्छेदकत्वेन दातृत्वात्पूर्वकालत्वेनैव तस्य जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः एवं स्तोकंप
चतीत्यादौ फलस्यापि इति भावः घटं स्मरति घटं करोतीत्यादौ तु बोद्धृघटादेः पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्वं बोध्यं। एतेनादृष्टस्य स्वर्गव्यवहि
त प्राक्वृत्तित्वेऽपि यागस्यातत्त्वात् कथं करणत्वं। नचाव्यवहितपूर्ववर्तिस्वस्वव्यापारान्यतरत्वमेव तत्त्वं व्यापारस्य जनकत्वगर्भतया आत्माश्रयापत्ते
रित्यपास्तं। प्राग्वत् ज्ञानद्वारा दृष्टद्वारा वा तस्य तत्संभवात्॥ अत एवादृष्टस्वीकारः। यत्र क्रियान्वित प्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति तन्न उत्तमा
द्यविरोधापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादि व्यवहारासंगत्यापत्तेश्च पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानाप
त्तेश्च कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भंगापत्तेश्च॥ एतेन क्रिया[illegible] विभक्त्यर्थान्वयित्वं तत्त्वमित्यपि निरस्तं। न च कारकशब्दस्य कर्तरि ण्वुला
कर्तृपर्यायत्वेन कारकं कर्मेत्यादि विरुद्धं। कारकं कर्तेति पुनरुक्तं चेति वाच्यं॥ निष्पत्ति[illegible]मात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षा

स्वातंत्र्ये ल भ्ये पुनस्तत्करणं पस्य स्वातंत्र्यमेव नतु पारतंत्र्य युक्तं स्वातंत्र्यं तस्य कर्तृत्वार्थमित्युक्तत्वात्। कारकसंज्ञानुपपत्तिरत

* विवक्षायां क्षमभावा ख्या। नचैवमपि ब्राह्मणस्य [illegible]।५

नत

यां करणादित्वसंभव इति हेत्वभावेन। सर्वेषां स्वस्वव्यापार द्वारो स्वातंत्र्यस्य स्थिति मात्रेण कर्मादीनां विधान सामर्थ्यासंभवत्वे इति तद्भावः प्रकारांतरमपि मंजूषायां मूलोलेनस्पष्टं स्पष्टं चेदं सर्वं कारके इति सूत्रे भाष्यसूक्ष्मदृशां। एवंच क्रिया [illegible] न्वयित्वे कारकत्वे तेषां कर्तृसमवायेपि कर्मकारकमित्यादेरनुपपत्त्यभावात्तत्र तद्दोषांका समाधानपरभाष्यासंगति: तदर्थं कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेत्यपि दूषणं बोध्यं॥ एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वं नतु जनकत्वं संप्रदानादीनां तत्त्वाना पत्तेः। नच यागस्यापूर्वं [illegible] पूर्वस्यत्वेन तद्द्वारा तत्वमात्रेण यागस्य करणतावत् [illegible] तु स्नानस्य पूर्वत्वेति त्वेन तस्यानतत्त्वं सूपपन्नमिति वाच्यं। ब्राह्मणसंबंधिपुत्रस्य क्रियाव्याप्यत्वेन पुत्रस्नानस्येव ब्राह्मणस्नानस्यापि पूर्वसत्वात् जनकत्वांशांत्यक्त्वा क्रियान्वयित्वे [illegible] फल द्वारा अधिकरणकारक [illegible] कर्मसंज्ञा दुर्वारा पुत्रद्वारा तस्यापि क्रियान्वयित्वात्॥ नचसाक्षात्तदन्वयित्वमेवेष्टं। कर्मकारकस्य फलद्वारा अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा तदन्वयानुभवस्य सूत्रादिसंमतस्य विनाशप्रसंगात्। भूपत्ययायोगात् ग्रामं गच्छती ग्रामे गच्छतीति प्रयोगयोरेकप्रकारं विनोपपादनासंभवाच्चेति वाच्यं। क्रियायाः कारकाकांक्षया कारकाणां क्रियाकांक्षयाच तत्रसाक्षात्परंपरया वान्वयस्य क्लृप्तत्वेपि षष्ठ्यंतस्थले तादृशकल्पने मानाभावात्। फलस्यापि क्रियात्वाच्चेति मान्यानां प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं उक्तदोषगणापत्तेः। तत्र क्रियान्वयश्च प्रकारत्वेनैवेति नाग्रहः। किंतु विशेष्यत्वेनापि अतएव पाचकस्य देवदत्तस्य गृहं देवदत्तेन पक्वस्य तंडुलस्य समूहः इत्यादौ पाकक्रियानिरूपितं कर्तृत्वादिकं संगच्छते इति बोध्यं। एतेन तदधिकार पठितसंज्ञाबत्वमेव तत्वं नतु क्रियान्वयित्वं प्रथमायामपि तत्वापत्तेः नचेष्टापत्तिः संबोधनांतं कृत्वोर्थाः स्यात् संबोधनपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः कृत्वोर्थादीनामपि तदन्वयित्वेन तथापत्तेः तथाच पित्रा वृद्धीरित्याद्यपेक्षणापापत्तिः कारका

ते

नि

२२

44

षष्ठ्यादि॰ व्यारतयोग्यता यादुर्बलत्वहान् मदुक्तलक्षणे तु कारके इत्यधिकारसूत्रे उभयविधसंबंधग्रहणेन कोपि दोषः

२

दत्तेत्यादौ स्वरितत्वाश्रयणे गौरवाच्च। किंच तदन्वयः साक्षाद्दुत परंपरया वा नाद्यः सप्तम्या अकारकत्वापत्तेः नांत्यः षष्ठ्या अपित्तत्वापत्तेः षष्ठीसप्तम्योर्वैषम्यबी
जाभावाच्च चरमं तदन्वयस्यादिनयोत् व्याख्यानमप्ययुक्तं। षष्ठ्यास्तदधिकारापठितत्वात् तथापि तत्स्वीकारे प्रथमाया अकारकत्वापत्त्या भवत्सिद्धान्तहानिरि
ति मंदोक्तमपास्तं। उक्तदोषगणापत्तेः नैवं कारकशब्दस्य साधुत्वे मानाभावाच्च। प्रथमायास्तत्वे छत्वस्य प्राक्प्रतिपादितत्वाच्च। तद्देयर्थ्ये नाक्षत्वेश्च ब्राह्मण
वशिष्ठन्यायेन तत्रनिर्वाहाच्च कृत्वोर्थादीनां तद्व्यंजकत्वेन तत्तानापत्तेश्च। अत एव न तत्र गणापत्तिः तन्मतेपि तत्र निमित्तापरत्वे नामासेश्च॥ मूलशैथिल्ये
न किंचेत्यादरयुक्तत्वाच्च मान्यात् रीत्यानिर्वाहाच्च। अत एव तथा व्याख्याने दोषलेशाभावाच्चेति दिक्। तदाह यत्तमिति॥ ननु पंचकपक्षे संख्यान्यत्व चतुष्कपक्षे
च प्रातिपदिकेनोक्तेपि कर्मत्वादौ यथा द्वितीया भवति तथा क्रियते कट इत्यादौ तिङादिभिरुक्तेपि तत्र सा दुर्वारा। विभक्तीनां द्योतकत्वेन तत्समभिव्याहारं विना
प्रातिपदिकमात्रस्य तद्बोधकत्वात् प्रविनाजयतेः प्रकृष्टजया बोधकत्ववत्॥ किंच द्वंद्वतत्व बोधार्थ समासस्येति सूत्रभाष्यो नैव द्विवद्धं सुबद्धं भवतीति
न्यायेनोक्तार्थप्रयोगोपि स्यात् अत एव द्योत्ये व्यतिलुनीतेत्यादौ द्योतकवाचकयो द्योतकयोश्च समुच्चयसंगतिः बहुचाल्कल्प्यादीनां बाधो समावेशः
सत्यपि संभवे इति न्यायात् तत एवासुट्श्चमारि विषये सौसुट्शाबादिकं नेत्यत आह नैवेति। तिङादिभिरेवेत्यर्थः॥ तस्याः शक्तेः उक्तेः वाचकत्वेन बोद्धुं
तत्तया बोधने। अपि चाव्ययीभूतः आवृत्तिः चात्तदनापत्तौ हेतुं नत्वेकत्वे ॰ इति न्यान्यथेति तदनापत्तिरिति भावः। नन्वेवमनभिहित सूत्रं तत्सक्षेपि
व्यर्थमिति वक्ष्यमाणं तदाशयकत्वमसंगतमत आह। अनभिहित इति। तथा चोभूते कर्मणि वर्तमाना द्वितीयेत्यर्थः फलितस्तदा हाभिधाने ति तिङादि

स्म

भिरत्र रीत्या बोधनविषये इत्यर्थः ॥ मात्रेति ॥ संबोधने चेति ज्ञापकस्याप्युपलक्षणमिदं । अत एव प्रतीयमानक्रिया अपि क्रियान्वयि कर्त्राद्यन्वय एव साधुत्वमिति
भावः उक्तवार्त्तिक भाष्यादिविरोधादाह । तदभीति ॥ अनेनारुचिः सूचिता । अत एव मूले कुत्र इत्येकवचनमुपात्तं तद्धीत्तु नीलमिदमित्यस्याप्युल्लेखो नोचितः
उक्तरीत्या प्रथमाया असाधुत्वं च तत्रस्यादिति एतेन नित्यो घट इत्यादौ नित्यादीनां घटत्वाद्यन्वयविवक्षायां प्रथमावकाश इति भ्रान्तोक्तमपास्तं विशिष्टस्यव
सुपस्थितत्वेपि ज्ञातरनत्वाच्च । अत एव पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु देकदेशेन इति घंटाघोषः संगच्छते साक्षात्क्रिया कचिच्छ्रूयमाणा कचित् प्रतीयमानेत्यन्यदेत
त् ॥ ननु कर्मणि द्वितीयेति सूत्रात् कथं संख्याया विभक्त्यर्थत्वमत आह ॥ द्व्येकयोरिति ॥ एकवाक्यतयेति ॥ वाक्यैक्यवाक्यत्वयेत्यर्थः । आकांक्षावशात्तामनुभू
यैव तेषां लक्ष्यसंस्कारकत्वं पदैकवाक्यतयान्वयेत्तु कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकात्तदर्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचनं सुः कर्मत्वादिसमानाधिकरणे ए
म कत्वे द्वितीयैकवचनं मित्यादि प्रकारेण बोधात् न्यत्र ज्ञाप्यपादो प्रासिरूपपादश्यितुमशक्यैव । किंचार्थनियम प्रकृतार्थापेक्ष प्रत्ययनियमं शुद्धप्रत्ययनियमे
ति कथं छेदएव एकवचनादिशब्दे भाविसंज्ञा विज्ञानगौरवं च । ययप्यायदोषो व्यप्यादिति ज्ञापकात्सूद्रः फलतो नियमान्यथ्यदोषाभिं तथापि चरमदोषा
दृढ एवेति भावः । सप्तम्याइति ॥ ननु द्वितीयापाः सूत्रश्रुतत्वात्तदपेक्षैसत्सत्स्यु चिता तत्वैकत्वाद्यपेक्षया ॥ किंच संख्यायाः प्रायेण विशेषणत्वस्यैव दृष्टत्वा
देकत्वविशिष्टकर्मणीत्येवार्थ उचितः एवं च पंचकपक्ष एवायुक्त इति चेन्न । कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधानानुपयोगानियमार्थत्वापेक्षया कर्मणए
कत्वविशेषणतया विधित्वद्वारा नियमस्यापि आर्थिकी सिद्धिरिति विधिलौचित्येन तथैवान्वय उचित इत्याशयात् अत्रेदमेव सुसंगमकं तथा चोभयपक्षे ॥२३॥
स्मि

उ अ

यथा प्रातिपदिकेनोक्ते द्वितीयादयो भवंति तथाति घभिहितेपि स्युरित्यतदर्थस्तत्र आवश्यकमिति भावः। एतेनारुणयेत्यादौ यत्रानेक गुणश्रवणं तत्र गुणानां चे
ति न्याय संचारो नचात्र तथेति नचेत्यादिशंकादावुक्तं चिंत्यं यत्प्रास्तं उक्तरीत्या पक्षसिद्धो तस्या एव शंकाया उदयात् अत एवाह। नचेति। यत्तु कैयटः द्वयोरि
तिषष्ठीति तत्र बहु ष्वित्यत्र सप्तमी प्रदर्शनेन बहुयोगिस्यापि तथोचित्यादिना मूल एव दर्शिता। एकत्वादेराश्रयाकांक्षा निवृत्त्यर्थं प्रयोगं(?) वाक्य तेतिन च
ष्ठावः। स्पष्टार्थमेव व्यावर्त्यमाह। तोर्थ इति।। पूर्वत्र संख्याया एव प्राधान्यं उद्देश्य तया सर्वत्र वा विषय तत्र तूभयोरिति विशेष इति भावः।। ईदृशा इति।। तथा
च नियसाकांक्षस्थले ऽनियतत्वात् न्यायानाश्रयणमिति भावः। प्रतिपादितमिदमादौ कैयटस्याप्ययमेवाशयः इति ध्वनयितुमाह।। स्पष्टं चेदमिति।। उक्तरीत्या
संख्या विभक्त्यर्थत्व प्रतिपादनमित्यर्थः। अत्रैवानभिहित इत्यत्रैव। एतेन तत्रानित्यत्वानंदंगीकारस्यानुक्तत्वेन समाति(?) रघुक्तं यत्प्रास्तं।। कैयट इति।। सूचितारु
चि स्त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति अत्रापि पक्षे न्यायेन निर्वाह इति भ्रमवारणाय न्याय व्यवस्थां वक्तुं व्याचष्टे।। प्रधानप्रत्ययार्थेति।। प्राधान्येन सूत्रेणोक्तरी
त्या ऽभूयो त्वेन बोधितस्येत्यर्थः।। ननूक्तेपि सूत्रेणेति प्रसंग एव कर्मगते कृतेऽनभिहिते द्वितीये कवचनमित्यर्थस्यौचित्येन तत्प्राप्तेः सत्वात्। एवं च
व्यर्थमेव सूत्रमत आह एवं चेति।। अत्र पक्षे तथा वाक्यार्थांगीकारे वेत्यर्थः अप्रधानेति।। सूत्रेणाप्राधान्येनाभूयोत्त्वेन बोधितं यत्कर्मादि तत्र कर्तव्यः कृद इ
स्य त्यत्र। षष्ठ्या इति न्याय प्रधानविषयत्वात् कृदंत इति यत्कर्मात्र प्रयोज्यापस्थित विषयक्रिया निरूपित कर्तृकर्म गते कृते षष्ठ्येकवचनमित्यर्थः कर्तृकर्मणोरिति केन
सूत्रेण प्राप्तायास्तस्या इत्यर्थः एवं सूत्रे मौलदोषानुद्धारादाह।। निभवेति।। कृत्यानां योगे तूभय प्राप्तौ सत्यां कर्तृकर्मणोः षष्ठीनेतिदर्थः अत्रोभय प्राप्ता

ति

विसन्तुवलि स्तुनिषेधविकल्पयो र्व्यवस्था तत्रैव भाष्ये ध्वनित उक्ता नोत्तर विभक्तसूत्रे तेनेन तव्या अजं गावं कृष्णेन मयामम वासेभ्यो हरीन्ति प्रयोगव्यवस्थासिद्धेरिति
भावः। निषेधापत्तिरिति॥ तस्यासिद्धिरित्यर्थः एवंच कथं षष्ठ्यापादनमिति भावः। नन्वत्र नोभयप्राप्तिरत आह॥ तद्धीति॥ अनभिहित इत्यधिकार इत्यर्थः॥ उभयप्राप्तेः
तस्या अपीत्यर्थः यद्यप्येवं सत्रपक्षे दोषो दुरुद्धरः योगविभागस्तु भाष्यकारीयो न वार्त्तिककारीयो इत्युक्तोल उक्तं षष्ठ्यापत्तिस्तु वार्त्तिककारीये स्पष्टमेव भाष्ये। तथापि ति
भाष्यमतेपि दोषं सूचयितु मन्यथा समाधत्ते ऽधिका इति॥ सर्वत्रैवेति। उक्ते तुल्ये च कर्मणि कर्तरि चेत्यर्थः। उभयप्राप्तिविषये तद्विषयत्वस्य सत्वादित्यर्थः विषयत्वादि
तु त्येव कथिताः [illegible] युक्त एव। एवंचोभयप्राप्तो विषयस्यैव सर्वत्र प्राप्तिः फलिता तदाह॥ कर्मण्येवेति॥ एवंच कर्मणि कर्त्तरीत्येव सूत्रं कार्यं सूत्रद्वयं व्यर्थं तदाह। कृत
कर्मणोरित्यादि॥ कर्मणि चेत्यस्यानिष्टप्रवृत्तिस्तु तुल्यैवेति भावः॥ ननु सकर्मके [illegible] संभवेपि भवतः शापिका भवत आसिकस्माद्यकर्मकेषु कर्मणो भावा
त्तद्विषयत्वेन सर्वत्रैवेति उभयवैयर्थ्यमिति चासंगत मिति चेन्न श्रृणु अकर्मकधातुयोगे देशकालादिकर्मणो वच्छेदकावच्छेदेन सत्वात्तदुक्तिवैयर्थ्यं च संगत
मेवेति। नचासनादिकरण व्याप [illegible] नाद्यर्थोपदान विवक्षितः किंत्वासनमात्रं तदापुनस्तदसंगतमेवेति वाच्यं देशः काल इति॥ वार्त्तिकृत [illegible] भाष्य प्रामाण्या
दकर्मकधातुयोगे तद्विवक्षाया एवासत्वमित्याशयात् एवं सूत्रप्रमाणकेर्थे भाष्यमपि प्रमाणमित्यादाय समाने इत्यापि कश्चित्॥ वस्तुतस्तु न तद्वार्त्तिकं भाष्ये
नुपलंभात्। यद्युपलभ्यते तर्हि तन्निधाय केरियुक्तत्वात्॥ अत एव समां समां विजायते इत्यत्र समादृत प्रयोगे तद्विषयत्वात्तत्सर्वमसंगतमेवा न च केचि
त्कालादिभिरकर्मका इति भाष्यस्य तु धातुमात्रस्य कालादिकर्मकार्थं वृत्तित्वं तदपि प्रयोगानुरोधेन न तु प्रयोगत्वावच्छेदेनेति तात्पर्येण न तद्विरोध

इति वाच्यं। इत एवास्वरसादाह। आत्ममाने इति॥ इत्थं हि तत्र भाष्ये आत्मग्रहणं किमर्थं परमाने माभूत्। कृतेपि तत्र प्राप्नोति। कुतः आत्मन इति कर्तरि षष्ठी मानस्य
कारो भावे। तथा च स्वकर्मकमानवत्परकर्मकमानोपि स्वकृ एव भवति नैष दोषः आत्मन इति कर्मणि षष्ठी कृत्कर्मणो रिति। ननु कर्तर्यपि तेनैव विधीयते तत्र
कुत एतत्कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरि इति एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात् कर्मणि विज्ञास्यत इति॥ अत्र कैयटः आत्मशब्दः प्रसंगात्मनः परत्वाराति करो
ति तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यादात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् कर्तृसंबंधाव्यभिचारात्मनेः क्रियाया इति अयं भावः यद्यप्युभयप्राप्ताविति नियमादपि न कर्तरीति
सुवचं। तथाप्युभयोः प्रयोगाभावादन्तरप्राप्तिरिति। न सामर्थ्यपर्यन्तानुधावनमिति न चैतावतोभयप्राप्ताविसूत्र तथार्थांगीकारोपि कृत्यानामिसूत्र
तथात्वे किंमानं मानत्वस्याहि न कृत्यः एवं चशब्दाधिकार एव तत्र अत एवाकृष्टव्या ग्रामं शाखेति तदुदाहरणं भाष्योक्तं यथा श्रुतमेव साधु इति चेन्न शब्दा
धिकारतो र्थाधिकारस्य ज्ञानतो लाघवेन तदनुरोधात्तथैव तदंगीकारात्। अत एव तत्र षष्ठ्या पादकृ प्रकृतसूत्रस्थवार्तिकं तद्भाष्यादिवं संगच्छते त
दारत्वाश्रयादिति। तत्र तदापादकवार्तिकाद्यनुवादकमूलस्येति भावः नन्वेवं तदुदाहरणं संगतिरित्यत आह। आकृष्टव्येति। ननु किमर्थमत्र कर्तृपदाध्या
हारः न तस्य तत्र तदननुवृत्तेरेव कल्पनात् अथ तत्रैव तत्पूर्वोत्तरयोः किमुच्यते भयादीनामिति। भाष्येणध्वनिता एवं तर्हीत्यादिभाष्ये कर्तृत उक्ता इत्युच्य
ते तथापि तदनुरोधेन तत्र तथार्थानंगीकार एव कुतो नेति चेन्न इत्योत्तरत्वात्॥ किं च तत्रैवोभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसंग इति
भाष्येणापि तथार्थसूचनात् अन्यथा तदनुपपत्तेस्पष्टत्वात्॥ न च बहुव्रीहिरेकत्र कृत्से युगपदुभयत्र प्रसंग एव तदर्थो न तु द्वयोः प्रयोगः गयोमाण

पि प

वकृ इत्यस्य नार्कोसिद्धेरित्यवाच्यं नात्वत्रा प्रसंगस्याभय प्रयोगं विना बाधितत्वात्तस्पष्टं चेदं तत्रैवोद्घेते । एवं च तत्वाग्रयानुद्घाटनेन तत्संबंधाज्ञानेन त
न्मात्रस्योदाहृतत्वेपि उत्तरभाष्यविरोधादेवदत्तेन यस्याध्याहारः आवश्यकत्वेसोपदूं चाश्चर्यं दं अयं भावः । अत्र वाक्ये आश्चर्यं प्रतिपाद्यं । तच्च यद्य
समर्थ आकर्षण कर्ता दुराकर्षा चशाखा आकृष्टव्या तदेवानर्वहति नत्वान्यथेति तदाहाश्चर्यमित्यादि । एवं भाष्यमतेपि तं दोषं संयोज्य मुनित्रयसाधारणं
निसंदिग्धमति स्पष्टं दोषमाहादिनेति । अकर्तरिचेत्यत्र संज्ञाग्रहणस्य प्राप्तिकत्वात् लाभ इत्यत्र कर्मणि घञ् । भवतिष्ट व्यापारजन्य लाभाश्रयो जिज्ञासा
विषयोऽस्य इति बोधः कर्तुरस्तदिष्टत्वेपि ततोनस्या कर्मण एव स्यात्तुरभावे भाष्ये कौ भवता लाभो लब्ध इत्यत्र तृतीयान्तुल्यत्वान्वयाभिप्रायेणेति न तद्वि
रोध इतिभावः ननु संख्याया विभक्त्यर्थत्वे यथा नभिहिते न इति गमकं नैवं कारकविभक्त्यर्थत्वे किंचिदिति सपक्ष एव निर्मूलो ऽत आह ॥ संख्याया इति । विभक्त्यु
द्देश्यसंख्याया इत्यर्थः । एतेन ब्राह्मणानां विंशतिरित्यादौ तस्या अप्रकारत्वाच्चिंत्यमिदमित्यपास्तं तत्रापि तस्यास्तत्त्वात् प्रकृत्यर्थ संख्याया अनवाच्य
एकाद्यष्टादशान्तसंख्यावाचकेषु तु आदृशात इति सिद्धांतात्तस्या प्रकारत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र दोषशंका । अत एव संख्याविभक्त्यर्थत्वपक्षे कारकविभक्त्यर्थ
त्वपक्षे च भाष्ये एक इत्यादावविवरोधो इतो नैकं पश्य इत्यादौ आद्ये कर्मणो नभिहितत्वादेकत्वे उक्तेपि द्वितीया भविष्यति अंत्ये न्यायस्य प्रधानविषयत्वादेकत्वे
उक्तेपि प्रधानकर्माभिधानाद्यस्मा भविष्यतीति न दोषः संख्यान्यघटादिशब्देष्वपि तस्याः प्रकारत्वे लोकप्रसिद्धमेवा तत्र भावप्रत्ययांतसंख्यावा
चकस्थले एकत्वं पश्येत्यादौ न विशेषणत्वं तस्याः प्रकृत्यर्थसंख्यायाः प्रत्ययार्थसंख्यातानतिरेकात् । एवं द्विकयोरित्यादावपि । न चैवमाद्दशानतसंख्याः ॥२५॥

६८

संख्येय इति संख्ययाव्ययेति सूत्रस्य भाष्ये समल प्रवाद विरोध इति वाच्यं तेषां संख्येयार्थकत्वं तु क्वाचित्कमप्रसिद्धमिति तदाशयात् एवं च सर्वत्रैव सं
गतमिति ना व्यं बोध्याया इत्यपि तदर्थांगीकारात्। अत एव प्रायेणेति प्रागुक्तं। विशेषणतयेति॥ तयैवेत्यर्थः तथाच सूत्रेण कत्वमप्राधान्येन मादियो
ग्यमिति बोध्यते कारकं तु प्राधान्येन। इयमेवारुचिस्तत्र पक्षे तदाहैकत्वे यत्कर्मेति पच पक्षे प्राप्ति परिष्कारार्थस्यैकत्वे सति तण्डुलकर्मकशक्तौ द्वितीयैकवच
३ नमित्यर्थः योत्न उक्त इति सप्तवास्य बोध्यस्तथाप्युपपदविभक्तेरिति न्यायेन कारकविभक्तिरुचितेत्याशयेन तदाक्षार्थं स्पष्टयितुमाह। वृक्षे इति॥ कर्मशब्दः
शक्तिमत्परो न तु शक्तिपरः तथाच तत्रावयवावयविनोः शाखावृक्षयोर्विशिष्टाविशिष्टाभ्यां शाखाः शिरः इतिवत् भिन्नयोरप्यवयवावयवी समवेत इति शा
खायां वृक्ष इत्यस्य कपाले घट इतिवत्सत्त्वेपि आधेयस्य वृक्षादेराधारत्वविवक्षा तदुपपत्तयो सप्तम्युपपत्तिस्तु गृहे उपरि देशो पर्यङ्के स्वास्तरणे शाते देवदत्त
इत्यादौ गृहादिष्वेवात्रापि बोध्यं। तथाचैकवाधारकं पत्कर्म कारकशक्ति ॥× तदुपपत्तये तथा संख्याया गुणत्वात्तस्य च गुण्याश्रितत्वात्कर्मणि यदेकत्वमि
स्याश्चित्यपि आधेयस्य गुणस्याधारत्वविवक्षा×× ॥ मत्वदृधारकद्वितीयाकर्म कारकत्वेति बोध्य इति भावः। नन्वयुक्तमेतत् दृष्टान्तवैषम्यात् तथाहि अवय
वावयविस्थले अवयवस्याधारत्वस्य क्लृप्तत्वेपि तादृशलौकिकप्रयोगबलात् यथापि विवक्षा नैवमत्र एतादृशलौकिकप्रयोगाभावात् गुणस्य गुणाधारस्या ८
दृष्टत्वात् अन्यथा घटे शुक्लो गुणोस्तीति च शुक्लगुणे घटोस्तीत्याद्यापद्येत। देयादिगतिरेश गुणगुणिस्थले सामानाधिकरण्य शुक्लो घट इति वैयधिक
रण्य घटस्य शुक्लौ शुक्लोवा इति तथाच कथमत्र [illegible] सक्षोपपत्तिरत आहैवं [illegible] चेति॥ सतिसप्तमीत्यत्वाधिरणसप्तम्यंगीकारे चेत्यर्थः एकत्वविशिष्टे कर्मणि

51

त

ति सामानाधिकरण्येनैवं विशिष्टकर्मशक्त्याविरर्थः कर्मशब्दः शक्तिपर एव तथा चोभयत्र द्वितीयारूपकर्तृद्वारा समस्युपपत्तिस्तुल्यैवेति नैकेऽपि दोषः
अयं च संख्या न चतुष्टं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे बोध्यः त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थस्तस्य सूत्रस्य ततः कर्मण एकत्वे एतद्द्वचनमित्य
र्थः संख्याबोधकस्येति बोध्यं युक्तं चायमेवेत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति एवं यथाश्रुतग्रन्थसामंजस्यमिति एवं चेति पाठं प्रकल्प्य वैयधिकरण्येनान्वयश्च विशे
ष्ययेत्युक्तो लक्षणया सामानाधिकरण्येनान्वयमाहैवं चेति व्याख्यानमनादर्तव्यमिति बोध्यं । [struck] पक्षे व्यावश्यकं तत् । द्विवचनं सुबन्तमिति न्यायेन
द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिलुनीते इत्यादौ धातोर्लिङ्गयोश्च समावेशस्य दृष्टत्वेन कृतः कृत इत्यादौ क्रियत्व कृत इत्यादौ च भासलक्षणार्थत्वात् इति चेन्न । आद्यविशेष्यत्वेन
भानेन तत्स्ययासत्त्वासंभवात् । अन्त्ये क्रियां प्रति तस्य विशेषणत्वेऽपि कृत्पदार्थे तथाभावेन तदुत्तरद्वितीयाद्योत्यतया असंभवात् । [struck] क्रिया प्रकृते लक्ष्या
नुसारादुक्तार्थानामिति न्यायानुसरणस्यैव सुवचत्वाच्च । तथात्वे तन्न्यायानाश्रयणं । अत एव समासे नोक्तादिवदिः प्रयोगा न इति संगच्छते इति ध्वनयन्नाह
न्यायेनैवेति ॥ उक्तार्थानामिति न्यायेनैवेत्यर्थः एवं च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेवेति भाष्येऽप्येषां पक्षभेदेन विभक्त्यर्थत्वव्यवहारोऽस्ति तथैव एकत्वादीनां विशे
षणतयैव भानेन तत्सक्षस्य वाचित्वात् । न चैतावता बलात्तद्वाच्यत्वमेषां भ्रमित नियमत्वानुपपत्तेरिति स्पष्टं बहुषु इति सूत्रभाष्यादिषु न्यायस्य तु द्योतकत्व
विषयेऽपि संचारो दृश्यते । धिपरीति सूत्रभाष्ये अपूर्वो द्वाविशादो व्यभिचारश्च तत्रैवोक्त इति भावः ननु संख्या विभक्त्यर्थ इति मूलग्रन्थादेवदत्तो वामनेन सुदि
व संख्यारहितं चतुष्टं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सूत्रमावश्यकं न द्वितीयपक्षे सूचनेति लभ्यत एवेति चेन्न कार्यं विभक्त्यर्थ इति यथाधिकः बहुषु इति सूत्रस्थभाष्य

द्योतकवाचकयो

न

द्यो

अ श्च द : स्यु

कैयट विरुद्धश्चात आशनेनेति ॥ कारकं विभक्त्यर्थ इति ग्रंथे नेत्यर्थः तत्रादो मुख्यत्वादाह । पंचकेति ॥ अयमेव पक्षो मुख्यः त्रिकादि पक्षं [illegible] च्य इति नतं । कथ
मिति चेत् शृणु योनक तापक्ष एव हि मुख्यः स चेतं विना नुपपन्नः अत एव कुत्सित इत्यत्र भाष्ये स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो, यत्र माह समवेतं समवेतस्य च
वचने लिंगसंख्यं विभक्तिं च अभिधायपलार्थ [illegible] न पेक्षमाणे कुत्सनमात्रानं प्रियकुत्सनादिषु तत्र प्रवर्तते सो विभक्त्यंतरं इत्येनेन पंचकं प्रातिपदिकार्थ इत्य
वोक्तं सर्वत्र स्वार्थाभिधायकः शब्दस्य चाभिधानकर्तृसमतीतेः कर्मणि द्वितीयाद्यकयो रिस्यादीनां भाष्ये नियमतो न्यपि पंचकं प्रातिपदिकार्थपक्ष एव लभ्य
ते तदाद्य निर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंतीति सर्वत्र सिद्धे तेषां नियमत्वं युज्यते । तदुक्तं । बहुषु इति सूत्रे भाष्ये सुपो, विशेषेण प्रातिपदिकमात्रा द्विधीयते
इति कैयटेन च स्पष्टमेवोक्तं अत एव बौधिराज इत्यादौ प्रातिपदिकमात्रात्सर्व बोधः संगच्छते । लुप्तस्मरणं तु लोपमजानतो संभवि एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्षण
कार्ये लोपफलं व तत्त्वा भाष्य कृता तिरस्कृतं च अत एव कीलालहरण पूर्वादि इति सूत्रे गवाकीलेत्यत्रातिप्रसंग मात्रांक्य विभक्त्यं व धानानत्युक्तं अन्यथा विभ
क्त्यं तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैवेति दिक् । अपि मूलोक्त संख्याविभक्त्यर्थ पक्षसमुच्चायक अनेन तत्र साकथं सूचितेति चेत् शृणु कारकस्यावि
भक्त्यर्थत्वे प्रत्याख्यानो न्याय तदन्यपक्षेषु सत्वलाभेन पंचकपक्षस्य तदन्यत्वानया लाभः अत एवैतत्कथाधि [illegible] नेति बोध्यं ननु तत्रापि न्यायेनैव सिद्धमत ध्य
आह । तत्रेति । पंचक पक्ष इत्यर्थः कर्मत्वं शक्तिः भवति यस्य करं करोतीत्यादौ द्वितीयत्यादिः । परिगणनादाह ॥ तिङादिभिरुक्तत्वादिति । तत्र पक्षे सुपां घातक
कत्वा द्वाचक ध्योतकं द्योतकपाः न्च समुच्चयस्य इष्टत्वात् क्रियते कट इत्यादौ । यमि इत्येपि प्रासद्वितीयावारणार्थमित्यर्थः स्पष्टं चेदं बहुषु इति सूत्रे भाष्ये
नो लिङ

संख्यांतं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः कारकमात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षे

यदयोः यथाश्रुतपूर्वं मूलासंगतेः किंचिद्विशेषं वक्तुं अपि समुच्चेय मोलावश्यकत्वमाह । एवमिति । तद्वदित्यर्थः तस्य मुख्यत्वादस्य तदन्यता हा हा द्वयोपपत्तिः
अत एव विपरीतं नोक्तं मात्रमित्यर्थेन कारकव्यावृत्तिः अपि स्तस्यैव समुच्चायकत्वात् । असंख्या । भिन्नेत्यनेन ॥ द्वलः कर इत्यादौ मूलोक्तरीत्याद्विलीयावा
रणायेति भावः एवं च मूले संख्या विभक्त्यर्थ इत्यस्य तन्मात्रं विभक्त्यर्थ इत्यस्य तन्मात्रं विभक्त्यर्थ इत्यर्थो बोध्यः ननु एवं कारकं विभक्त्यर्थ इत्यस्यापि तन्मात्रं
विभक्त्यर्थ इत्यर्थः स्यात्तथा च त्रिकपक्षे आवश्यकत्वाना [illegible] यकत्वयोर्न लाभो तत आह एवं चेति । पक्षद्वयमात्रे आवश्यकत्वलाभश्चेत्यर्थः यत्र यत्र पक्षे इति त्रि
कं प्रातिपदिकार्थ संख्या कारके विभक्त्यर्थ इति पक्षे चेत्यर्थः ॥ तत्र तत्रेति ॥ उक्तरीत्यान्यायेनैव सिद्धेरिति भावः । यद्यपि यस्येच्छायत्र तत्र ततस्तदि सा यस्य
दीयत्वेन यत्पदार्थसंसर्गे यत्पदार्थतावच्छेदकव्यापकत्वे बाधितेऽपि [illegible] पि द्वित्वे तत्पदार्थसंसर्गे तच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधात् कारकं चेद्विना
त्यां नीयास्तेयां मन्येत सा भवेदित्ययुक्तं चेत्तत्र भाष्ये प्रयोगात् । अत एव यो यो धूमवान्सोऽग्निमानिति संगच्छते इति तत्रेत्यबोचितं तथापि व्यंजनानि यस्य
यस्याचः कार्यमुच्यंते तानि भजंते इत्यजादिरिति सूत्रस्य भाष्ये प्रयोगात्स्पष्टत्वाय कचित्तदपि वीप्सासिद्धिं ॥ अत एव यं यं देशं समुद्रस्य जगाम महाकपि त । स
ससतस्यांगवातेन सोन्मादइव लक्ष्यते इति रामायणे । यां यां प्रियः पश्यति कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूवेति संगच्छत इति न दोषः ॥ सूचितमि
ति ॥ सुष्ठु योग्यमित्यर्थः इति फलितमिति तात्पर्यार्थः ॥ तत्प्रीतिरेवेति ॥ हरिप्रीतिरेवेत्यर्थः एतेन व्यापारमात्रव्यावृत्तिः तथा च तदनुकूलो व्यापारो भज इत्यर्थ ॥२७॥
इति भावः क्रियाव्या प्यत्वेन तस्य क्रियानिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यताश्रयत्वेनेति नार्थः बाधितत्वादत आह । क्रियासंबंधित्वेनेति । तथा च व्याप्तिः सं

ज्यादिप्रि

बंधएव नतु तंत्रांतर प्रसिद्ध। अत एवाप्तिः संबंधरूपैव सूत्रे निविष्टेत्युक्तं प्राक्। ननु क्रियाकर्तृनिष्ठो व्यापारस्तथा च तत्संबंधित्वं कर्तुर्न कर्मण इति तथा चाख्याप्य
युक्तं, स्यात् तत्र हेतुमाह। तदन्यत्वेति॥ व्यापारप्रयोज्यत्वमर्थः। तत्त्वं क्रियासंबंधित्वं एवं च क्रियाव्याप्यत्वमपीदमेव। तथा चापरं परया क्रियासंबंधो ऽविवक्षित
इति भावः। यत्तु एवमेव तस्य भावनैव विशेष्य इत्यर्थ इति भूषणकृत् रत्नाकरे द॑ [illegible] रपि तदेवानुसृतं तत्र। पक्तं तंडुल इत्यादौ कर्म कृ समभिव्याहारे फलव्यापार
फल — यो र्व्यासासेन बोधस्यावश्यकतया कर्माख्यातेपि [illegible] विशेष्यक बोधस्यैवौचित्यात्। अत एव प्रत्ययार्थे साक्षात्संबंधेन प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्यौत्सर्गि
कः कृतस्य न त्यागः तच्चान्वयित्वं विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेनेत्यन्यदेतत्। एतेन कर्तृलकारेपि फलविशेष्यकोबोध एवास्त्वित्यपास्तं कृत्प्रागुक्तौत्सर्गिक
ना — नियम भंगापत्तेः विशेषणत्वेनान्वितस्यान्यग्भूतस्याख्यातोपात्ताश्रये नर्पितत्वश्च एवं च एवमेवेति मूलग्रंथो धात्वर्थ एव विशेष्य इत्याशयेनैव व्याख्येय इ
ति मनोरमाविलासे [illegible] मान्यगुरुचरणास्तन्मतमनुसरंति॥ धात्वर्थ एवेति॥ कर्मे नत्रे प्रत्यये तेभेदानुसरणे तत्कुल्यमेव बीजांतरमाह। अत एवेति। कर्म
प्रत्यये फलस्य विशेष्यत्वांगीकारादेवेत्यर्थः॥ भिन्नार्थत्वादित्यर्थः किंतु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थ एवेति शेषः। कैयटेनापीत्थमेव बीजांतरमात् अत एवेति
भाष्यं व्याख्यातमित्याह। यदा क्रियाफलस्येति॥ तथा च विग्रहे फलस्य विशेष्यतया पुत्रीयतीत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वान्नतैर्थ्यं क्यच — २
किंतु पुत्रमिच्छती [illegible] त्यर्थ एव कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वमिष्टः पुत्रः इष्यते कल्प पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनाप्यवश्यं मंगीकार्यं॥ एतेन
कर्मकृत तत्र तथांगीकारेपि कर्माख्याते न तथेत्यपास्तं। सामानाधिकरण्यान्वयस्याविशिष्टत्वेन वैषम्यानवसंगतिरिष्यते पुत्र इत्यत्र समाधानानुत्था

न्यूनता चेत्स्य इष्टेवेति भावः। वाक्यमेवेत्यस्य प्रयुज्यते पुत्र इष्ट इत्यादि नतु क्यंजंतस्त इत्यादि कर्मकर्तृत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुसारादिति शेषः अन्यथैकाश्रयकपुत्रकर्मकेच्छा
नुकूलव्यापार इति बोधस्योभयत्रापि तुल्यत्वेन भिन्नार्थत्वादिरसंगतिः स्पष्टैव मम तु कर्मलकारे एकाश्रयकव्यापारजन्य पुत्रकर्मकेच्छेति बोधः कर्तृलकारे तु
इति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव। प्रतीत्यंतर इति। स्वशब्देनेति प्रतीतिः इत्यर्थः॥ अन्नाणीति॥ भिन्नार्थतोपपद्यते इत [illegible] भवतं इति मतेत्यर्थः। वस्तुतः प्रतीत्यंतर ए
तदर्थकथनमसंबद्धप्रलापितमेवेत्याह। अत्रेव वेति॥ एवेन तद्व्यावृत्तिः सोऽर्थ उचित इत्यस्यानुषंगः नचैवं कालान्वयोपि फले स्यादिति वाच्यं। व्यापारेणैव
तस्य साक्षात्कांक्षाद्विशेषणीभूते तत्रैव तदन्वयेन तदंशे उत्सर्गत्यागात्। अतएव क्रियाभिदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदे वेति वाक्यपदीयं संगच्छते।
[illegible] कृष्कादिदशायां विक्लित्तिनारंभ[illegible] पच्यत इति न स्यादिति चेदिष्टापत्तेः पचतीति तु भवत्येव। तत्र व्यापारस्यैव प्राधान्येन तत्रैव कालान्वयांगीका
रात्। नचैवमप्योदनादेः फले सा पातलिरिति वाच्यं। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वाभावात्। तदेवाहितत्वं। अतएव कर्मणि लवि
धिश्श्रितार्थः तदाहेत्यन्यत्रेति॥ उपोनादाविस्यर्थः॥ एतेन नव्यास्तु फलविशेष्यकबोधो नयुक्तः मनोरमादिसकलग्रंथविरोधात्। क्रियाप्रधान
क्रियापा त्वमिति वचनविरोधाच्च फलनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः अखंडोपाधिर्वा न फलेसोस्तीति येन वचनं संगच्छे
त कश्चित्तत्रापि प्रयोगस्तु गौणः किंच फलस्य क्रियात्वे विशेष्यत्वे च तत्रापि कालान्वयः स्यात् किंच प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेनौदनादेः
कर्तृत्वं स्यात् तस्याश्चदेवदत्तादेरप्रधानव्यापाराश्रयत्वात्। किंच [illegible] पचति भवतीत्यस्यैव विक्लित्त्यनुकूलक्रियां प्रत्ययस्योपि साधु

स्त्यर्थे प[illegible] तपश्येत
स्या

त्वमिष्टं तत्र फलस्य विशेष्यत्वेन स्यात् । न च सुप आत्मन इति सूत्रभाष्यात् तथांगीकारः तस्या न्यासापकत्वात् तथाहि पुत्रीयती सतो यावानर्थः प्रतीयते कर्तृक
कृ मादिर्द्वयः स सर्वोपि पुत्रमिच्छतीत्यस्मादपि प्रतीयते इष्यते पुत्रः स्वतः स्तु न कर्तृ प्रतीतिरतो भिन्नार्थत्वं न च तत्रापि कर्त्राक्षेपात् समानार्थत्वं लाघवात् सद्
द्वयघटितविग्रहे चरितार्थो विधिः पदत्रयपरिता विग्रहे प्रवर्तते इत्याशयादिति मंदोक्तमपास्तं । मूलखंडुक्तं प्रति तद्विरोधात्तेरयुक्तत्वात् सिद्धांतरीत्यापि त
या अनेन तद्विरोधाच्च । वचनार्थस्य अन्यथा वक्ष्यमाणत्वेन तस्याप्यविरोधाच्च । अत एव नत्रिकत्वातं भूवेति सूत्रस्य भाष्यार्थं प्रतिपादक यावासिद्धं गुणभू
वि तैरिति हरिकारिकाद्यारूढ साध्यत्वापरपर्याय धात्वर्थत्वरूपं निष्टं अस्तु वा तदुक्तमेव फलस्योद्देश्यरूपस्य तत्र ग्रहणाभ्देषः स्फुटी भविष्यति चैतदनु
परमेवाकालान्वयकर्तृत्वापत्तेः सुपरिहरत्वाच्च लकाराणां कर्मणि विध्यानर्थक्यापत्तेश्च अत एव देवदत्तादेः कर्तृत्वोपपत्तेश्चं संनिवेश्यकर्तृ त्वापत्ते रसं बंद्धत्वाच्च । व्यापार त्वं
व्यापारपदेन फलस्य क्वाप्यग्रहणात् विक्लित्त्यनुकूलक्रियां पचयत्यर्थे पच्यते पचयेयस्य साधुत्वस्य सुनित्रया संमतत्वात् च तदुक्तभाष्याशयस्य सूरवं प्रत्यपित त्वाच्च
तथाहि लोके पुत्रीयतिदेवदत्त इति वत्पुत्रमिच्छति देवदत्त इति इष्यते पुत्रो देवदत्तेनेति च प्रयुज्यते । क्वचिदुभयत्रापि कर्तृ प्रयोगस्तु वार्तिककृद्न्यायेन तथा च सर्वत्र कर्तृ क्ये
त्रापी तं प्रतीते स्तुल्यत्वात् तदप्रतीतिप्रयुक्तं न भिन्नार्थत्वं अत एव न च नैयायिकायुक्तेर्थे लाघवादित्यादि हेतुन्निरसंबद्धो । तस्य प्रयोगे प्रयोगे च प्रतीते स्तुल्यत्वात् । किं
च रसर्थाववोधकवाक्यस्यैव विग्रहत्वेन पदद्वयघटितस्यातत्वेन विग्रहत्वोक्तेरयुक्तत्वात् । किंच तथा लाघवांगीरे पुत्रमिच्छति [illegible] देवदत्त इत्यस्यापि विग्र
हत्वापत्तेः अयं देवदत्तरसस्य इति वाक्यपिसत्वेन पुत्रीयतीत्यस्यैव विग्रहमदर्शनमुचितं तच्च पुत्रमिच्छतीत्येवेति कृषतर्हि इष्यते पुत्र इत्यत्रापि तत्तुल्यं किं

फ

चैवं लाघवे महांतं कुंभं करोति माणवकं मुंडं करोतीत्यादौ तत्तदापादन समाधि परमाष्य ग्रंथानां दत्तजलांजलितापत्तेरिति ॥ यत्किंचिदेतत् । एवं च एवमेवेति मूलस्यैवं शाब्दस्य साहचर्यार्थकत्वादुक्ततुल्य एव विशेष्य इत्यर्थः तुल्यत्वं च धात्वर्थत्वेन बोध्यं तदेतदभिप्रेत्य तात्पर्यतो व्याख्यातं धात्वर्थ एवेत्यादि एव व्यावर्त्यस्तु प्रथमांतार्थ विशेष्य बोधो नतु फल विशेष्यक इति तद्भावः । तदेतत् ध्वनयितुमुक्त ग्रंथ मधिकं तत्रापि योजयितुं शंकते ॥ नन्विति ॥ तथा चैव व्यवच्छेद क विशेष्यक बोधो क्रियेत्यादि हेतुनिरिति नतराधिक्यमितिभावः ॥ नमेत्यनेन तच्चिरं तनग्रंथे समदभिमत एवार्थः ॥ प्रतिपादित इति सूचितं यथा चैतत्तथा स्पष्टं मंजूषायां आदिना वैशेषिक परिग्रहः ॥ प्रथमांतेति ॥ तदर्थेत्यर्थः ॥ एव मग्रेपि स च पाकानुकूल कृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादिरीत्या बोधः एवव्यावर्त्यस्तु स्पष्ट बोध इति भावः ॥ युक्तमिति ॥ अनुभवाप लापस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ननु मुनित्रयानुक्तेर्निर्मूलोयं सिद्धांतो अत आह इदं चेति सिद्धांतार्थक वाक्यं चेत्यर्थः । तत्र हि पचति रूपं पचतो रूपमित्यादेरसिद्धिमाशंक्य क्रिया प्रधान माख्यातं द्रव्यप्रधान नामयतः क्रियां पृष्टस्तिङंतं चष्टे किं चैत्रः करोति पचतीति द्रव्यं पृष्टः कृतं चष्टे कर्ता श्चैत्रो यः पाचक इत्युक्तं । कृतेस्तस्य तत्सरूपं निकसुबंतेनेत्यर्थः इदं च तद्धिताद्येप्युपलक्षणं भाष्ये इत्यस्य स्पष्टमिति शेषः इदमुपलक्षणं इत्वो नपुंसक इति सूत्रस्थ भाष्यस्यापि हि तत्रापि । भावे तिपादि ग्रहणं तिङंत व्यावृत्त्यर्थं । कांडे कुंडेश्रमने ब्राह्मणकुलं नवालिंगायोगात् कांडे इत्यादि विभक्त्यर्थं प्रधानं रमते इति क्रिया प्रधानं नचैतयोरर्थयोर्लिंगसंख्याभ्यां योगो स्तीत्युक्तं नन्वेवमपि वक्ष्यमाण लक्ष्येषु क्रियां तरं प्रति प्रकारत्वेन सिद्धांतो युक्त एवात आह । मूले धातूपस्थितेति । तथा च तत्र तस्याः क्रियां तरं प्रति तत्वेपि निरुक्तं प्रति तथा विवक्षाभावान्न सिद्धांता संगतिरिति भावः ननु तु सिद्धांतांगीकारे तत्र क्रिया ग्रहणे व्यापार विशेष्यक बोधस्यैवस ॥२९॥

क्रियायाः

58

र्वत्र सिद्धत्वेन प्रथमान्तार्थविशेष्यकः [illegible] बोधस्याप्यसिद्धिरिति एवमेवेति प्रतिज्ञातार्थासिद्धिरनन्तरं क्रियेति प्रतीकं धृत्वा व्याचष्टे धात्वर्थो धात्वर्थो ह्येति। धातु
वाच्यफलव्यापारसमूहावयवफलव्यापारद्वयस्यापीत्यर्थः। उक्तसिद्धान्तस्य क्रियापदे इति भावः। अनेन फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्ने फले च धातूनां शक्ति
र्न तु तयोः पृथक् शक्तिः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तेः कर्तृकर्मार्थकृतन्तप्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्र तद्बोधे नियामकः। गौरवं च प्रमाणिकत्वान्न दोषायेति सूचितम
पि। मञ्जूषायां द्रष्टव्यम्। पश्चाद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्कृष्टं कारणमित्यो यभियुक्तोक्तौ क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्व्यापारादनन्तरमिति कर्तृकर्मव्यवहितामसा
क्षाद्धारयेत् क्रियामिति च हर्युक्तौ च प्रसिद्धिस्तर तद्व्यवहारस्तद्ध्वनय न्नाह। इष्टव्य इति अतएवात्रेति नोक्तं क्रियात्वं च लक्षणे साध्यस्वरूपमित्युक्ते तेन हिरुगादिषु
नैतल्लक्षणातिव्याप्तिः तेषां क्रियाप्रधानत्वं तु तन्मात्रविशेषणत्वरूपं अतएव तदर्थेन कारकान्वयः तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वस्य तत्राभानात् वस्तुतो हि
रुगाद्यर्थस्य सिद्धत्वेनाभावमात्रेण गौणक्रियात्वव्यवहारः धात्वर्थफले ष्युत्क्रियात्वसत्वान्नकर्माख्याते एतल्लक्षणव्याप्तिः येतु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकता
वच्छेदकजातस्य कारकान्वयनियामकत्वं वदन्ति तेषामोदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यादौ क्त्वाप्रत्ययार्थे कारकान्वयो न स्यात् इति भावः। ननु तर्हि नामाख्यातमिति च
ख्यात माद्यत्रमान्याः यत्र धर्मोऽख्याते न सा दावरख्यातेन शद्धान्यत्र प्रसिद्धस्तथाप्यत्राख्याय्यते सर्वप्रधानीभूतोऽर्थो। नेनेति शुप्तसाख्यात शब्देन [illegible] रूच्यते। नामाख्यातोप
सर्गनिपाता इति भाष्ये निरुक्ते च प्रकृतीनामेवोद्देशाच्च अयेपि तत्र नामाख्यातजानीति शाकटायनस्तु ताच्च नहि प्रत्ययजं तद्धितजं वोपसंभाव्यते किंतु धातुजं अ
तएवैतत्समानार्थकं वाक्यं सर्वं नामधातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमित्युणादय इत्यत्र भाष्ये पठितं एतेन कृतिराख्यातार्थः भावनाख्यातार्थ इत्यादि

न्या ना

२ तं समयश्चेसु २

59

नां न्य

नैयायिकमीमांसकानां प्रवादः प्रसुप्तः मूलशैथिल्यात् अत एवैधां च चेत्यादावाख्यातस्य क्रियाविशेष्यकबोधजनकत्वं । तत्र प्राधान्यं परस्परमाकांक्षावशा
त्ययेक्रियान्वयितया प्रमाणान्तरेण निर्णीता स्यात्प्रति तथा च लाघवात्कारकप्रकारकशाब्दबुद्धितावच्छिन्नं प्रति धात्वजन्योपस्थितेः कारणत्वस्य क्लृप्ततया कर्मादि
कमपि धात्वर्थं प्रति विशेषणं यद्यप्युक्तवचनेन चैत्रेण कार्यैः पक्वः तण्डुल इत्यादौ चैत्रादीनामिव तंडुलस्यापि क्रियां प्रति विशेषणत्वं प्रसक्तं तथापि तदुक्तव
चनेन सह प्रधानानि नामानीत्यनेन प्रत्ययार्थविशेष्यता बोध्या । तत्र प्रत्यासत्तिन्यायेन परिसमाप्तार्थकं सत्ववाचकप्रत्ययान्तं नाम गृह्यते अत एव पचतिक
ल्पमित्यादौ न दोषः एतेनैधामित्यादौ प्रत्ययार्थतात्कर्तृविशेष्यकबोधापत्तौ लिंगसंख्याकारकान्वयात् द्रव्यय[illegible] त्वोक्तिरसंगतेत्यपास्तमिति तत्साचाम
नुरोधेन क्रियाप्रधानो धातुरित्युक्त्या तिङर्थस्य विशेषणत्वस्य साम्यं तस्य नात्लाभात् शिष्ये [illegible] इ तिङन्तेति व्याख्येयम् । कृत्प्रकृतिभूतधात्वाययवव्यापेक्षा
क्रियावाचकत्वमात्रेण तत्प्राधान्यनिवेशस्य व्यर्थता च तदेतत् ध्वनयन्नैवं व्याचष्टे ॥ आख्यातमिति ॥ अन्वेति ॥ उक्तसिद्धान्त इत्यर्थः । तथा च लोके आख्या न्य
तशब्दस्य तिङन्ते योगरूढत्वेपि शास्त्रे उक्तवक्ष्यमाणहेतुभिरन्यापि तस्य योगरूढत्वं अंगीकारात् परिभाषिकमाख्यातत्वं तस्याः क्वचिद्योगस्तु लाक्षणिक इत्य
नुपदमेव स्फुटी भविष्यति । विभक्त्यन्तमिति ॥ सुप्तिङन्यतरविभक्त्यन्तमित्यर्थः अत एवैधितव्यं भुक्त्वा कर्तुं पचति रूपमेधांपाचयामित्यादिनामस्य
प रूपमाख्यातमेव भाष्ये किं कर्तव्यमित्यादिप्रश्ने [illegible]तव्यमित्याद्युत्तरात् तथा च तिङ् चेष्ट इति भाष्यमुपलक्षणं पाचक इत्यादावेकदेशार्थस्य कांक्षत्वेपि विभ
क्त्यर्थस्य न तदाकांक्षत्वमिति न तत्राख्यातलक्षणातिव्याप्तिः तत्र धातोरग्रहणे विभक्त्यन्तग्रहणे हेतुमाह आख्यातमिति ॥ तथा प्रतीतेः तथैव प्रतीतेरि

ता

र्थी

त्यर्थः तदंतपरिग्रहमात्रेण सार्थक्यं ॥ अन्यथा तत्र तिङंतस्यैव ग्रहणाद्द्वयोर्ग्रहणात् दसंगतिः स्पष्टैव ॥ किंच चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपा
ता इत्युपक्रमात् । अपिच भावकारकसंख्याश्रयतायां आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति तद्व्याख्यानात् । अत एव विभक्त्यंतमित्युक्तं न तु तिङंतमिति तथा सति एधितव्या
दीनां नियमतो जनकाकांक्षत्वेपि तिङंतत्वाभावेनासंग्रहाच्चतुर्विधत्वभंगापत्तेः नामपदेन तु न तत्संग्रहः किं तु तव्य इत्याद्युक्तभाष्यान्नियमतो जन्यतया क्रियाकां
क्षत्वस्यैव तत्र नामत्वेन ग्रहणात् अत एवोक्तरूपक्रियात्वं प्रति द्वंद्वतया नामलक्षणे सिद्धत्वापरपर्याये सत्त्वनिवेशः तथा च तथा प्रतीतेः क्रियाप्रधानकोभयवि
धप्रत्ययांतस्य तत्राख्यातपदेन ग्रहणं । अत एव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति बहुव्रीहिणा सामानाधिकरण्यं संगच्छते ॥ एवं च क्रियाप्रधानमित्यस्य प्रत्ययार्थापे
क्षया यत्र धात्वर्थः प्रधानं तदाख्यातमित्यर्थः एवं च मूले तिङर्थ प्रतीत्युपलक्षणमन्यप्रत्ययार्थस्यापि । एतेनाख्यातं तिङंतं धात्वर्थप्रधानमिति रत्नाक
उर्या रदं [illegible]दि व्याख्यानमपास्तं प्राग्वत्तव्यमिति विभक्त्यंतग्रहणे हेत्वंतर[illegible]मपि सूचयितुं फलाद्यपेक्षया तस्याः प्राधान्यमित्येव तदर्थो स्विति शंकां निरसि
तुं धस्कोत्वार्थे संमतिमाह रूपाविति उक्तभाष्यप्रतीकमिति भावः आख्यातादित्यस्याख्यातवति प्रत्यभावगतो आख्यातेनैवोत्तरोपादानादित्यादिः आदि
ना क्रियापरिग्रहः तत्र क्वचित् चतुर्णां ततो वगमः क्वचित् त्रयाणां क्वचित् द्वयोरित्यन्यत् तस्य आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वमिति फलव्यापारत्वयतर प्रधानत्व
मित्यर्थः न चैवं नाम्नस्तिङंताद्भिन्नत्वान्नामाख्यातजातीयसंगतं स्यादत आह ॥ नामानीति ॥ नोक्ताविति ॥ तत्रेत्यर्थः अवयवेति । असंभवात्तदवयवे लक्ष
णेति भावः तत्रैव हेत्वंतरं सूचयितुं संमतिमाह अत एवेति लक्षणाया तथार्थंगीकारादेवेत्यर्थः तत्समानेति । व्याकरणशास्त्रस्य च तो कमिति तदग्रे एवो

न्ते इति भावः एवं निष्कोशाम्बिरिति सुहृण विषये लुसारव्यानेषु चेति समर्थ सूत्रस्य वार्तिके कृति अपि आख्यात परप्रयोग उपचारादिति बोध्यं ॥ ननु तन्मते
एकं वाक्यं स्यादित्यस्य आर्थिकस्य तल्लक्षणाक्रान्तं स्यादित्यर्थः तथा बोधः स्यादित्यर्थ उत तथा अपूर्वं वाक्यं निष्पद्यते त्यर्थो वा ॥ नाद्यः इष्टापत्तेः । एकतिङ्
वाक्यमिति परिभाषित निघाना युपयोगि वाक्यत्वाभावेन तत्ताभावेपि लौकिक वाक्यत्वस्य सत्वेन तत्वस्य दुर्निवारत्वात् लौकिक वाक्यत्वं च सुप्तिङन्तच
यो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विते समरोत्तं ॥ अत्र वा शब्दश्चेदर्थे बोध्यमिति शेषः कारकान्वित क्रियाबोधक सुप्तिङन्तचयो वाक्यमित्यर्थः कारकं च तिङन्तवा
च्यं तदन्यपदवाच्यं वेत्यन्यत् सुप्तिङन्तचय इत्यत्र सुप् च तिङ् च तयोः समाहारः सुप्तिङ् सुप् विशिष्टं तिङन्त च सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणां लाभः तत्र सुबन्तचय
श्चैत्रेण शयितव्यं प्रकृति सिद्धमिदं हि महात्मना मित्यादिः अस्तीत्यध्याहारस्यानावश्यकत्वात् तिङन्तचयः पचति भवतीत्यादिः अयं चैत्रः पचतीत्यादिः
क्रियावेत्यनेन निरर्थक पदसमुदाय व्यावृत्तिः सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य पचतीत्यादेर्व्यावृत्तिः तस्यापि कर्त्रादि विशिष्ट क्रिया बोधकत्वात् एतेन सुप्तिङ्
न्तचय इत्यनेनाद्यस्य संग्रहः वा शब्दस्य समुच्चयार्थकत्वात् कारकान्वितक्रिये बोधकमपि वाक्यमित्यनेनान्यस्य संग्रहः केचित्तु भाष्यमते नाद्यः पक्षः एकतिङ् इति
वार्तिक मते नापर इत्याहुरिति रामाश्रमाद्युक्तमपास्तं अतिप्रसंगापत्तेः स्पष्टत्वात् इदमेवाख्यातं सविशेषणं वाक्यमित्यादिना समर्थ सूत्रे भाष्ये प्रतिपादितं
एतदेव केचिद्दूषयन्ति विधेय कृत गर्भमेतत् वाक्य लक्षणं तदुक्तं हरिणा भट्टैश्च साकांक्षावयवं भेदे परानाकांक्ष शब्दकं क्रिया प्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमु
च्यत इति ॥ वाक्यमित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति जैमिनिसूत्रात् अतएवोद्देश्यस्य विधेयस्य चानेक ॥३१॥

दे वात्

कृत्वे वाक्यभेद इति मीमांसकोद्घोषः गुणवद्धिस्य साक्षात्सरं परया वायद्विशेषणं तद्विद्यर्थः तेनन या क्लिष्ट निकूल इत्यादौ न घात्वादेः समानवाक्यस्यासि
द्धिः। अत्र वाक्यत्वमपि एकार्थत्वगर्भं स्यात् तर्हि समानवाक्य इत्यत्र समानपदोपादानमनर्थकं स्यात् तस्माद्व्याख्यातं सविशेषणमि[illegible] इति वाक्यस्य टीकायां लक्षणा
स्त्र लोक साधारणं अतएव पच पचस्य च देवदत्ता इत्यादौ प्लुतो भवत्येव। एवं निङ्तिङ् समानवाक्य इत्येतद्विषयं क्वचित्प्लुतविषयं च। अतएव ब्रूहि ब्रूहि सुगाह
रणसंगतिः अत्राहि अनन्त्यस्यापीति प्लुतः प्रश्नान्तरे च यदादीनां तत्र महा[illegible] इति स्पष्टमुपोद्धाते। एतेनामरे वा शब्दान्तरं द्वौ ककारौ एकः ककारावर्तिपा
वात् ठद्वयं दृश्यतेऽस्पष्टमुपोद्धाते। एतेनामरे वाशब्दस्य चायमर्थः वच धातोर्वा धातोर्वा बाहुलकात्कर्मणि क्विप् आद्ये क्विप् वची [illegible]ना दीर्घः यद्वा वातेः कर्मणि
घञर्थे कविधानम् यद्गम्यार्थास्तज्ज्ञानार्थाः यद्वा वाच्यार्थाद्वेदक्यस्य वाच् शब्दस्य वाशब्दस्य वाधीनद्विनिवलग्रहणं अतएव न क्लिषयस्ये अत्र नपुंसकत्वे दृशान
पत्राद्दं [illegible] जेश्रोष्ठ पदानामिसचाजाने करोआशद्धः आहो प्रभुत्वादिभ्य इत्यत्राहेति लिङ् लेकदेशो हान्तः शब्दः राजाभेद इत्यत्र समासैकदेशः सम्राडिति
स्य तत्रतत्र व्याख्यातारः। तेन कारकान्वित क्रियाया वाच्यत्वं यदा तदैव बोधकं वाक्यत्वं अतएवार्थे स्यादेकं मिति जैमिनि सूत्रेण वचोशब्द संज्ञायामिति सूत्रेण
च सह न विरोधः। एवं च तेन देवदत्तः पचती त्यस्य नेयापि कर्तृत्या प्रथमान्त विशेष्यक बोधे क्रियान्वित कारक[illegible] त्वाद्वाक्यत्वमेव न स्यादिति बोधितं तथाच
वाक्यादेरामन्त्रितस्य सादिकार्याणां भावलकारे चरितार्थानां कर्तृकर्म लकारे अप्रस्तापत्तौ भाष्यादि विरोधः स्पष्टः एवं तिङ्लिङ्नि घातादि विषयकं
पारिभाषिकमुक्तलक्षणेन संगृहीतं च यत्तु क्रिया चेति लक्षणान्तरमर्थनिष्ठ वाक्यत्व बोधकमिति। तन्न वचोशब्द संज्ञायामिति कुत्र निषेधे नार्थे वाक्य

प्रा

लक्षणयो

शाब्दयोगा क्लिमान्योर्लं [illegible] चामनुरोधेनि सूचितं क्लिष्टत्वात्। पचतिव्रजतीयत्र तन्मते नक्षापादक मूलविरोधापत्तेश्च। स्वपूर्वग्रंथविरोधापत्तेश्च तस्मादन्विते विशेष्यतया विशेषणतया चैत्रनागेहं इत्येव तदभिमतत्वात्तयोर्भिन्नविषयत्वावश्यक तस्मात् तत्त्वाञ्चेति दिक्॥ अतएव नङ्गितीयेपि दृष्टापत्तेः स्वस्वतुसरयनुसारेण बोधस्य दुर्वारत्वात् आक्षिप्तपाकानुकूलकृतिमति गमनानुकूलकृतिमत्वान्वयस्य योग्यतया संभवेनाविरोधात्। अतएव तनीयोपि न दृष्टापत्तेः शाब्दानांनियतत्वाच्चात आह। साध्विति शेषइति॥ साधुत्वं च तत्तदर्थनिरूपणाभियुक्तबोधोहि नेह निर्वायत इति। नव्यास्यापभ्रंशवद्साधुत्वेलतत्वेषां तत्तदर्थबोधो नस्यादिति वाच्यं। साधुत्वज्ञानस्य बोधाजनकत्वात् साधुत्वज्ञानस्य तदप्रतिबंधकत्वाच्चेति तुर्यपादाशयः। एतेन नैकं वाक्यमिति परेषांमते कर्तुर्वाच्यत्वे प्रत्ययार्थत्वात्तस्य विशेष्यत्वे एकं वाक्यं स्यात् कर्तुरप्रत्ययार्थत्वे तु शब्दानुपस्थिते रेकत्र मनन्वितं स्यात् पचतीत्युक्ते कः कर्तेति निश्चयप्रश्नस्यात्। पचति पचत इत्यादीनां पर्यायतापत्तेः स्यात्। व्याकरणस्मृति विरोधश्चाधिकं नैयायिकानां दोष इति॥ कर्तृकर्मणोरित्युः वाच्यत्वे वाच्यत्वे चेति शेष इति मान्य व्याख्यानं प्राचामनुरोधेन निसूचितं मूलतएवैतस्य क्रियाविशेष्यकबोधांगीकारादेवैतदर्थे न परमतेलब्धमर्थे माइ। प्रथमांतेति तस्य पचति व्रजतीयस्यात्वं साधुत्वं तच्चोपपादितं। ननु स्वमतेप्ययं दोषः चैत्रस्य पाकगमने इति वदेक चैत्रकर्तृकसमुच्चितक्रियाद्वयप्रधानकबोधांगीकारात् द्वयोन्यरं भेदः परमते उभयप्रकारकैकविशेष्यको बोधः स्वमते तु एकप्रकारकोभयविशेष्यको बोधइति। एवं च मूलादि चिंत्यमिति चेन्न। चं विना तथा बोधासंभवेन प्रधानद्वयस्य परस्परान्वयायोगात् स्वमते नैकवाक्यं साध्विति मूलादितात्पर्यात् परमते तु

प्रधानयोस्तयोरभेदसंभवेन एकत्राभयोरन्वय संभवि न वाक्यत्वापत्तिः यदि तु पचति चैत्र इत्येव प्रयुज्यते तदा भवत्येवं वाक्यत्वमतेऽपि अतएव पच पचेत्यादेवद च
त इति प्रागुक्तप्रयोगोदाहरणसंगतिः अतएव दृष्टान्तोक्तिः यथा तत्र चेत् विना तदर्थे एकवाक्यत्वं नैव मत्वाऽसंभवात् तत एव पृथगेवार्थ इति मूले तूक्तमिति भावः
एतच्चैतस्यात् सिद्धान्तांगीकारे चेति नार्थः निर्युक्तिकत्वसिद्धान्तस्यानंगीकारात् भाष्याद्यनुसारिभिरस्य पौनरुक्त्यापत्तेश्च । तस्य व्यवहितत्वाज्ज्ञात आह
। अस्य साधुत्वापत्तेश्चेति । पचति व्रजतीत्यस्य तन्मते साधुत्वापत्तेश्चेत्यर्थः । मूले घाष इति । सत्वर्थं ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यत्र द्वितीयार्थौ वृत्तित्वं भेदश्च उ
फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः तदनुकूला कृतिराख्यातार्थः तत्र संयोगरूपे फले निरूपकतासंबन्धेन वृत्तित्वं व्यापारे भेदः सामानाधिकरण्यसंबन्धे
नान्वेति ॥ अत्र सर्थश्च ग्रामं इत्यादि द्वितीयाविधेरपि प्रत्ययार्थः क्रमेणाधेयतया प्रतियोगितया च धात्वर्थे आख्यातार्थे कृतौ सा च प्रथमान्तोपस्थाप्ये तथा च
ग्रामनिष्ठवृत्तितानिरूपकसंयोगजनकं ग्रामप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणं च यद्गमनं तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः गम्यते ग्रामश्चैत्रेणे
त्यत्र तु फलं भेदश्च तदर्थः तृतीयार्थस्तु कृतिः तत्र प्रथमान्तार्थे ग्रामः स्वप्रतियोगितावत्त्वसंबन्धेन भेदे । स च धात्वर्थे गमने सामानाधिकरण्येन तच्च मा
धात्वर्थगमनं जन्यता संबन्धेन पुनस्तदर्थे फलतश्चाश्रयत्वेन नामार्थे ग्रामे चैत्रस्तु तृतीयार्थकृतौ सा च गमने जन्यत्वसंसर्गेणेति । तत्र चैत्र न्वे । श्य
निष्ठकृतिजन्यग्रामभिन्नचैत्रसमवेतसंयोगजनकगमनजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इति बोध इति ॥ स्वमते तु ग्रामं भिन्नाश्रयवृत्ति संयोगजनक
एकचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारः एकचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारजन्य एकग्रामाभिन्नाश्रयवृत्तिः संयोग इति बोधः एतेन तन्मतेऽपि पादकर्ता

व्रजनानुकूलकृतिमानिति दृष्टांतार्थः पाकानुकूलकृतिर्व्रजतीति दार्ष्टान्तिकार्थः सच भाष्यादिग्रंथविरुद्धः। किंच। कर्तृकर्मप्रत्ययोरेकरूप एव बोध इत्युक्तं
तन्मतेतु प्रथमांतभेदान्वितरति विरोधस्तस्योक्तमतानादर इति रत्नाकरेदंव्याघुत्यमपास्तं॥ भावप्रधानमिति॥ चत्वारि पदजातानीयमर्थमाहाभावे
ति। आख्यातस्य उक्तलक्षणलक्षितस्य। अत एवात्र चत्वार इति कौचित्कमिसस्य प्रायें नतु सार्वत्रिकमित्युक्तं तत्रैव चतुर्णां मध्ये तदर्थं उक्तनिरुक्ता नेषां
र्थात्तद्भाष्येति निरुक्तभाष्यस्यार्थः उक्तमान्याल्कः प्राचामनुरोधेनेत्सुचयितुं व्याचष्टे नामपदेनेति॥ सुबंतमिति॥ अत एव पदजातानी सुपक्रमो
ऽक्रिर विरुद्धा नियमतो जन्यतया क्रियाकांक्षत्वमपि तस्यैव परिपूर्णत्वात्। अत एव परिपूर्णं पदं पदांतरेणान्वेतीति कुत्सित सूत्रभाष्यादिसंगच्छ
त इति भावः। चस्त्वर्थे पदेनेत्यनंतरं योज्यः। आख्यातशब्देनेव ग्रहणे प्यानेनि वैलक्षण्यसूचकः। तद्भाष्ये निरुक्तभाष्ये इत्संक्षिप्तेन चोक्तं प्रकृतिप्र
त्ययो विभक्तिरित्येतावन्मात्रस ता द्रव्यं लिंगं संख्येति नामार्थस्तेषु द्रव्यं प्रधानमिति। एतेन वचनाभ्यामुभयोः प्राधान्यबोधनाद्वाक्ये तथानतु
भवाद्विरोधाच्च संभवाद्वचनयोरप्रामाण्यमेवेत्यपास्तं॥ तद्वेति॥ उक्तलक्षणलक्षितं नामवेत्यर्थः। अव्ययातिरिक्तमितीति। अन्यथोक्तभाष्योक्ता
र्थकसत्वप्रधानत्वं व्ययेष्वसंभवात्तदसंगतिः स्पष्टंचैतदेतदुभयं मंजूषादौ स्पष्टीकृतमित्याहान्यत्रेति॥ सुबंतग्रहणे तद्भाष्यांतरमपि साधकमिति
ध्वनयितुं नामाख्यातयोर्योगे क्रियाया एव प्राधान्यं द्रव्यस्य कुतोनेति शंकामपाकर्तुं चाह तमनीति। एवं च यत्र नामपदं तत्रैवेदृशलक्षणलक्षित
स्यैव ग्रहणमिति नामार्थेति व्युत्पत्तो निपातेतरग्रहणे सिद्धे निपातातिरिक्तेति विशेषणदानमयुक्तमेतदुक्तिलितार्थकथनपरतया वा तत्र योज्य ॥२२॥

× स्वार्थादिनिरूपिते यथाद्रव्यस्य प्राधान्यं तथाक्रियात क्रिया कालका
रकसंख्येति पंचकं धात्वर्थ इत्यादि पक्षे ×

भावप्रधान्यमेकस्य

ति

मितिबोध्यं ॥ अत एवोपसर्ग [illegible] पाता इत्युक्तिश्च तां रीत्युक्तिश्च सफला साचाव्यय मात्रोप लक्षणमिति निरुक्त भाष्यांकृतं । अन्यथा चता ति ति प्रतिज्ञा भंगापत्तेः
द्योतकत्वात्क्रियासमभिव्याहार नियमाच्च निपातादुपसर्गस्य पृथगुक्तिः सूत्रकृद्व्यस्यसत्वालिंगसंख्या निरूपित प्राधान्येपि तस्य क्रियाकारक भावसंबंधं प्रति
विशेषणत्वेन कांड इत्यादर्शि भत्यर्थ प्रधान त्वात् नविरुद्धमिति भावः ननु पंचकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादि पक्षेपि क्रिया त्वादि निरूपितं प्राधान्यं क्रियायाः ननु प्रत्यया
र्थापेक्ष्यापीति यास्कोक्त इत्यर्थ इति क यास्कादि विरोध इति नै यापिकोक्तं साध्वेव । अत आह । किं चैत निरुक्तोत्तर मिति भावप्रधान मित्युक्त निरुक्तोत्तरमित्य
र्थः तदर्थस्तद्भाष्य एवमुक्तः नामाख्यातयोः परस्परं विना भूतयाः स्वस्वपदार्थो त्का वेकस्येसत प्राधान्यमुक्तं अथ पुनर्यत्र तेद्वे भवतो वाक्ये तत्रत्वे भावप्रधाने
आख्यातार्थ प्रधान वाक्ये त्वाख्यातं प्रधानं भावनिष्पत्ता वंगत्वात् एवं ताव द्वाक्ये आख्यातं प्रधानमिति । यत्राभे इति पृथग्वाक्यं भवेत इत्यस्यानुषंगः उत्तरत्र
तेरतिरोषः । वाक्य इति तु यत्रेत्यस्य विवरणमिति तदाकूलं न सर्वं [illegible] हृदि निधायं संक्षिप्तं तद्भाष्यार्थ माह । यत्रोभे इति ॥ चोर्ख्याख्यानांतरं उक्तरूपमित्यर्थः ए
प्र वंचोत्तरानुरोधेन पूर्वं रूक्तस्य तथार्थ निर्णये तदनुरोधात्वक्त सिद्धांतस्यापि तथार्थ निर्णयः एतेन प्रथमांत समभिव्याहारे एकाश्रयत्व पाकाश्रयो देवदत्त
इति प्रथमांतार्थ विशेष्यक एव बोधा स्त्विस पास्तं । उक्तोत्तर निरुक्त विरोधा त तथा बोधाननुभवाच्च नच धात्वर्थी पेक्षया क्रियाकृतिः प्रधानमिति तदर्थः ।
भावशद्वेनापि कृतिरेव नि वाच्यं प्रत्ययार्थः प्रधानमि त्येव सिद्धे भावपदत्वं तेत्याशश्च । अत एव वसन् दर्शयेत्यादौ धातुसंबंधे प्रत्ययाइत्यनेन प्रधानतिं
ङंतवाच्य क्रियानुरोधेन गुणभूतक्रिया वाचिभ्यः कालांतरे प्रत्ययाः ननुतिङः कालांतरे इति व्यवस्था सिद्धिरिति भावः पत्ये सस्य किंचित्करत्वादित्यंतग्रंथ

आ

९ आख्यात मित्यग्रे पोज्यः ॥ ५

स्य स्वमते वाक्यार्थ प्रतिपादनपूर्वकं परमें दोषप्रतिपादकस्य पूर्वग्रंथसंगतिं सूचयितुं प्रथमगोधावतीसस्यैव वाक्यते निर्मूलतामपाकर्तुं नैयायिकमते तती
यायं दोष इति सूचयितुं च पूरयति ॥ किंच । कर्तृविशेष्यकेति ॥ तिङर्थः कर्तृविशेष्यक इत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः स्वस्वति प्राधान्यात् इति भावः । ओदनकर्मकवि
क्लित्यनुकूल भूतकालिकैकत्व सख्याव व्यापाराश्रयाभिन्न देवदत्त कर्मक दर्शनानुकूलव्यापारविषय प्रवर्तना जन्य प्रवृत्त्याश्रयाभिन्न इति तदानत्र बोधाकारः स्स
तत्वन्नात्रादीनां संभावनैवनेति तदाकूतं ॥ ननु कर्तुः सर्वतः प्रागुपस्थित्यां तरंगत्वात प्रथमारूप संस्कारस्य बलवत्तापि दुर्निवारत्वाद्भाष्याद्यसंगतिरत
आह । यद्यपीति ॥ प्रधानेति । प्रधान कार्यस्यांतरंगादपि बलवत्त्वात् सा हेतुमतिचेति सूत्रस्थ भाष्यसंमतत्वादिति भावः । तदाशयः भाष्याद्याशयः तद
नुसारेणाहेति ॥ उक्तभाष्याद्यनुसारेण नैयायिकमते तृतीय दोषं वक्तुं स्वमते तदुपपादनप्रकारमाहेत्यर्थः । तत्फलितं वक्ष्यमाणमपि स्पष्टतायस निष्क
र्षमाह । मृगस्येति ॥ कर्मत्वेऽपीति ॥ धावनविशिष्ट मृगस्य ज्ञानविषयत्वया साक्षात्कारत्वेन प्रधान दृशि क्रिया निरूपितस्य कर्तुरीति कर्म स्वसत्ता स्य
त् । तथा च तद्वाक्यासिद्धिः । न च प्रत्ययार्थप्राधान्यमते नव्यन्यायमते च यथा तदापतिस्तथा क्रियाविशेष्यकबोधवादिमतेऽपि मृगो धावनस्य वि य
शिष्टस्य दर्शनकर्मत्वे विशिष्ट प्रतिपादकत्वेन तत्स्तदप्राप्तं विधिविशेषणस्य मृगस्य कर्मतासातिपदिकत्वाच्च ततो द्वितीयापत्तिस्तदवस्थै
वेति वाच्यं । विशिष्ट कर्मत्वस्थले अभेदेनान्वयापि विशेषणादेव विशेष्य विभक्त्यंगीकारात् । यथा कटं भीष्ममुदारं शोभनं कुर्विति । अतएव राज्ञो दंडधरं
पुरुषमानयेत्यादौ राजशब्दात्सा न दंडधरशब्दात्तु सेति व्यवस्थासिद्धिः । किंच मृगस्य धावनविशेषणत्वेन तत्प्रयुक्तस्यांतरंग संस्कारस्य प्रथमारूपस्या

निवृत्तेः नखलु तस्य धावन विशेष्यत्वा द्दृष्टो साक्षाद्विशेषण त्वादुक्तरीत्यासाद्दुर्वाराश्रुत्या ममेत त्साद्दास्यं तथाचोक्तत्वयः श्रुभाद्दति तार्षं नचैवमपिक्रियायाईप्सि
तत्वे किंमानमिति वाच्यं कर्मणायमभिप्रैतीति सूत्रेक्रियापि [illegible]क्रियपाईप्सिता भवति कयाक्रियया संदर्शनादिक्रियेयेति भाष्य उक्तत्वात् तथाचक
र्तृ प्रत्ययसम भिव्याहारे तद्धात्वर्थ निष्ठ विशेष्यता निरूपित प्रकारता श्रय तद्धात्वर्थत्वरूप फलत्व वत्त्वाश्रयत्वा यथा तंडुलादीनां कर्मत्वमेवं धावनस्यापित
द्धातुत्वे [illegible] स्वधावनादेर्न फलत्वं अन्यथा प्रधानानुरोधि कर्मत्वस्य बलत्वान्मृगस्य कर्तृत्वं तस्यात् कर्मत्वस्य चात्राकांक्षा वशात्संसर्ग तया भानमि
त्यनुपक्रमेव स्फुटी भविष्यति। मृगस्य तु कर्म[illegible]त्वेन तथात्रान्वय संभवः किंतु तस्यर्थे द्वारि[illegible] नामार्थ धात्वर्थयो र्भेदेनान्वयो व्युत्पत्त क्रियया त्वन्वये यो
तु नतथानियमः उक्त भाष्यादिति[illegible]। यास्कादि भ्रम व्यावृत्त्यर्थ माह ।। हरिणेतीति ।। विशेष्य विशेषण भावस्य साकांक्षार्थ संबंधत्वा यथाश्रुत संगते
युत्स्य रात्। तिङंतेति। आदिना सत्व परिग्रहः अर्थद्वारक तत्त्वांगीकारो युक्तं विशिष्ट इतिभावः ।। पचतिक्रियेति ।। [illegible]त्रार्थे पचति भवतीत्यस्ये कवाक्य त्वम्ना न्न
नाभावः। किंचैक देवदत्त। भिन्ना श्रयैकोविक्लित्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति पचतीति शाब्दबोधे फूत्कारादिनिष्ठ भवनस्यापि तत्त्वा सच धातुनैवोक्त
त्वेन भवतीत्यस्य पृथक् प्रयोगा नयुक्तः तदाश्रयत्वं च देवदत्तस्य फूत्कारैर्कैमेवेति चेन्न विक्लित्यनुकूल व्यापारजातीतत्वेन भवनं तदनुकूलतया तत्तो नां
बोधेपि फूत्कारादि कर्तृकत्वेन भवनस्य पचतीत्यनेनाबोधात्तादृशप्रतीति[illegible]पादयिषायां भवतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् ।। पचतीत्यनेन फूत्कारादिनिष्ठ
भवनस्य सर्वत्राभिधीयमानाभावाच्च। ध्वनितं चेदं भूवादिसूत्रे कात हीयं वाचोयुक्तिः पचति भवति त्वं पचसि भवसि प[illegible]ति भवतीति प्रश्ने पाभवति
दिक्कार क्ष्म

69

त्य श्य

क्रियायाः कर्त्र्यो भवंतीमुत्तरं दृश्यता भाष्यकृता वानेवाय शंकापि निरस्ता। पक्ष्यंति भवतीत्यस्य भविष्यंती प्राक्काले कार्यवादांगीकारात् सूक्ष्मरूपेण भवत्य
र्थः। नच तत्र योदेः कार्यं निस्तलया सामग्रीवैयर्थ्यं तस्या अभिव्यक्त्यर्थत्वात्। तथाभिव्यक्तेर्जन्यत्वे तु कार्यवादबाधः नित्यत्वे सदाभिव्यक्त्यापत्तौ व्यवहारा ह
पत्तिः अभिव्यक्त्यं तत्पक्षेप्यापत्तेन वस्थापत्तिरिति वाच्यं। अभिव्यक्तस्याभिव्यक्तेस्तदनतिरेकात् तत्तोत्सत्त्वे स्वरूपभिन्नत्वान्। अधिकं मंजूषायां द्रष्टव्यं पचति
भवतीत्युपक्रममान्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति दिक्। नरेतत् ध्वनयन्नाह। स्पष्टं चेदमिति॥ ननु योऽश्वमेधेन यजते इत्यादावर्थात्तल्लब्धस्य लाभेनोद्दे
श्यविधेयभावेनान्वयादश्वमेधाख्ययागकर्ता यः स ब्रह्महत्यां तरणकर्तेति बोधात्तदुक्तसिद्धांतभंग इत्यत आह। योऽश्वेति। इत्येवबोध इति तावता
पि वैयाकरणनिरासस्यैकवाक्यत्वस्य च संभवात् तथाच न तद्भंग इति भावः। नन्वेवं पचति भवतीत्यादावपि यत्कर्तृका पचनक्रिया तत्कर्तृका सत्ते
ति बोधः संभवात् सच तो भवतः पचंति भवंतीत्यादेरप्यापत्तिरिस्त्विति चेन्न। तत्र तथा बोधगमकस्य पदादेरभावात्। किंचो क्तार्थस्यासंभवा
त् पचतीत्यत्र नैव लकारस्तु वर्तमानत्वावगमो भवतीत्यस्यानुप्रयोगात्। अतएव भविष्यति पक्ष्यति अभूदपाक्षीदित्यादिप्रयोगात्। अतएवकारो
दी तिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वासु रूपं तीन्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते भवतिः पुनर्वर्तमानकालं चैकत्वं चेति भाष्ये ततः प्रागुक्तं। नैयायिकमते तु
तदापत्तिर्भाष्यविरोधश्चस्पष्ट एवेति दिक्। तदाहेत्यन्यथेति॥ उक्ता तादात्म्यसर्थः। ननु पदजन्यप्रतीतिविशेष्यस्य प्रकारत्वस्य काप्यनंगीकारात् अपदा
र्थे तादित्ययुक्तमत आह। नभय इति॥ शाब्दतानादेवार्थबोध इति मतेरित्यर्थः एवं तत्तदन्यव्यावृत्तिः संसर्गत्वस्य तदन्यस्यापि स्वीकारात् इत्यर्थः॥ ॥३५॥

प्रकारत्वविशेष्यत्वेति॥ तथा च मूले नञ्‌विषयत्वमात्रं निविष्टं न तु विशेष्यत्वमिति भावः। ननु नञ्‌पक्षेऽपि षष्ठ्यध्याहारादेव यथा बोधस्तत्प्रकारकस्तथा
त्रापि तन्मिश्राध्याहारेण तथा बोध आस्तामत आह॥ पदेति। अत्र धावति पश्य पचति भवतीत्यादावसंभवादिति॥ एकवाक्यत्वभंगापत्तेरिति भाष्यवि
रोधा यथाश्रुतासंगतेराहापि नेति॥ सर्वपक्षे इति शब्दाध्याहाराभय पक्षे इत्यर्थः। संसर्गतां संसर्गत्वमेव तथा चापि सर्वधारणे न लक्षसमुच्चायको ननु
वेत्यपि न लक्षसमुच्चायक इति भावः। समर्थेत्यादि। तत्र हीत्थमभिहितं कष्टंश्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसंबंधस्य द्वितीया वाचिका भवतीति। पुनः
तत्रैकपठनोक्तं अत्राभिसंबंधपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभिसंबंधनिमित्तत्वादिति। तत्र राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः तयोरभिसंबंधस्य षष्ठी
वाचिका। तथा कष्टंश्रित इत्यादि सं[illegible]र्भेण षष्ठीवदस्या अपि संबंधवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः भाष्यस्थ संबंधशब्दस्य लाक्षणिकत्वे मानाभावाच्च क्रियात्वसमू
हासंबंध इति द्वन्द्वस्यार्थः। तथा चास्य मे तन्मते निष्कर्षः कर्मत्वादि शक्तिमान् त[illegible]त् विशेषणत्वं क्रियाकारकभावः संबंधश्च द्वितीयाद्यर्थस्तल्लघोस्येवेति॥
अयं भावः भेदसमानाधिकरणविशेषणत्वस्थाने एव संबंधाकांक्षेति तदपि तथाविशेषणत्वं नञ्‌ध्वाति मते एवेति सोपि तथा विशेषणभूतत्वेपि [illegible]
कर्महरि केलिवद्वरि कर्मकेत्यप्युल्लेखः कर्मशब्दस्य समासघटकस्य संख्याशब्देन नञ्‌विशेष्यविशेषणभावे कामचारादिति॥ एतेन मीमांसका युक्तमर्द
जरतीयं नव्यालंकारिणास्ते[illegible]तु समर्थसूत्रस्य भाष्यबलात्कर्म[illegible]त्वादिकमेव विभक्तिवाच्यं अत एव कैयटेन तथा व्याख्यातं सुपां कर्मादयोपीति कर्म
त्वादयोपीत्येवं व्याख्येयं कस्मात् खलर्थादीनामपि धर्म एव शक्तिर्[illegible]णि तु निरूढलक्षणेति भाष्यानुसारिणां पंथा इति [illegible]रुचिसच्चदरत्वाकरोति र

संज्ञा र्मि

८ ७ सा ३

ते स ४ व कु

पास्तां [illegible] त् ध्वनयन्नाह ॥ शङ्कोपेति ॥ अपिरन्यत्र तदन्य [illegible] समुच्चायकः । पक्ष्याश्रूयमाणत्वं तुसायां वा । अतएव शङ्कोपस्थितस्यापि षष्ठ्यामितुक्तं नतु षष्ठ्यु

पस्थितस्यापीत्येनोक्तं एवं च तस्य प्रकारत्व विशेष्यत्वे एवस्य पास्तं मिति बोध्यं । अपिः प्रागुक्तसमुच्चायक इति भ्रमं व्यावर्तयितुं न्यूनतां परिहर्तुं च प्रागुक्त

सिद्धान्तरीत्या योजयति ॥ अपिनेति ॥ मूल इतो व्ययमावश्यक इति ध्वनयितुं तिङ्‌तं विहाय कृदन्तमाह ॥ पक्व इति ॥ आदिनापच्यते इत्यादि संग्रहः ॥ तदुपपाद

स्थ येति ॥ तत्रेति ॥ कर्म [illegible] त्वे इत्यर्थः तस्य व्यापारस्य विशेषणत्वात् । कृत्तौ बंधनेति भावः [illegible] मेव तस्य सामानाधिकरण्येन व्यवस्थाविशेषणत्वे इयमेकसुचि

तं वैयधिकरण्येन तत्वेतु मतभेदेन व्यधिकमत आह । कर्मत्वेति । कर्मत्वभान विषये पश्य मृगो धावती त्यादौ वुत्तोयः प्रकारः प्रकारत्व संसर्गत्वान्यतर रू

त्वेनैवेत्यर्थः [illegible] चेदं मतभेदस्य समानाधिकरणं व्यधिकरणं वा विशेषणमिति नोक्त दोष इति भावः । पचतीत्यादि संगच्छते इत्यत ग्रंथस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वं

निराकर्तुं नच दृष्टान्त इत्याशुनः ग्रंथं योजयितुं चाह ॥ सर्वसंमतेति ॥ नै [illegible] यायिक भाष्य कृदन्य चिरंतन वैयाकरण मीमांसक संमतेत्यर्थः न हं चानु

पदमेवायस्कुं तावतापि यथाश्रुते दृष्टी सिद्धस्त्व तात्पर्यार्थमाह । [illegible] दिति ॥ पश्य मृगो धावतीत्यादावपि तथेत्यर्थः तथा च तुल्यायमे मिति भावः । दा म

र ष्टान्तिके ऽध्याहारस्यावश्यकत्वे संभवेपि दृष्टान्तेन तथेति सर्वसंमत व्यवस्था नयुक्तेति न दृष्टान्तो [illegible] प्रकृते साधकः मतासंगतिं ध्वनयितुं सिद्धान्तमाह ॥ वस्तुत न

इति । तत्रापि पचतीत्यादावपि फलादिकं मतादेरिति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह ॥ घटेति । तत्रेहतु मा [illegible] पस्थि [illegible] तीति ॥ पृथक् कृत्वा मध्यमणि न्यायेनोभयत्रा

न्वेति ॥ उक्तिसंभवेति ॥ तथाच तादृशाकांक्षे वाध्याहारे वीजं साच नात्रेति न तदुक्ति संभवः पूर्वत्र तु तस्याः सभवादुक्ति सभवोस्ति तस्य यद्यपि तथापि

३६

ख

वाक्यभेदापत्त्या सन अतएव संभवादिसेव तत्रोक्तं। ननु पचतीत्यादौ फलादेस्तत्वे एव मानाभावात् व्यवस्थोक्तिरयुक्ता, त आह। मतेः तत एवेति तदभिप्रेत्य
व्याचष्टे।। फलस्येति। फलादेः कर्मतादिनेवेत्यर्थः अतएव ज्योतिष्टोमेनेत्युत्तर ग्रंथसंगतिः एतेनोक्तरीत्या व्यवस्थां गीकारादेवेति कस्यचिद्व्याख्यानम
ति पास्तं। मूले ज्योतिष्टोमेन [illegible] मीमांसकोभयरीत्या ग्रंथः अतः समान्यत एव व्याचष्टे। [illegible] तत्तत्स्येति प्रत्ययार्थभूतायां धात्वर्थभूतायां वा भा
वनायां फलरूपस्य यागस्य [illegible]त्यर्थः अत्रापि कर्मत्वेनैवान्वय इत्यपि मतं मंजूषायां स्पष्टं व्याख्यातरीत्या आह शोभनमिति। आदिना ज्योतिष्टोमेनेत्यादि
परिग्रहः। ननु कुतस्तस्यैव दृष्टांतेन तत्रैव तथार्थस्य प्रसंगासाध्यत्वेनानुपपत्तेः तत्परिहारस्य तावतापि संभवादत आह। तत्रेति।। शोभनं पचतीत्यादा
वित्यर्थः। अपि मीमांसक समुच्चायकः। अन्वयस्य। उक्तरूपस्य तस्य शोभनं पचतीत्यादेः पश्य मृग इत्यादौ तु नैव मित्याह। पश्य मृग इत्यादौ तिति।। [illegible]सं
मततयेति।। इदं चानुपदमेव मूले स्फुटी भविष्यति।। अतएव व्याचष्टे पश्य मृग इत्यादि। ननु क्रिया प्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतात् इवतिपचतीत्यनयोर्द्व
योरपि विशेष्य समर्पकत्वेन निर्विशेषण समर्पकत्वानुपपत्तेः अत आहान्वयेति।। एतदन्वये इत्यर्थः अन्यथा तदन्वय बोधकाले तथा, सत्त्वादरादि पूरणेनापि नेष्ट
सिद्धिः। मूले इत्यपि स्यादिति।। तथा चाप्रथमा[illegible]त्वेनाख्यातार्थकर्तरन्वयो दुरुपपादः। अस्मत्सिद्धांते तु आख्याते क्रियाया विशेष्यत्वात्तत्रोपसर्जनत्वेना
न्वितस्यान्यत्र तत्वेनान्वयाभावान्न दोषः अतएवाह। [illegible]रिति।। इष्टापत्तिपरिहरति।। एवं चेति।। क्षितीयापत्तेश्चेत्यर्थः।। तथेति तिङंतप्रथमांत
घटित प्रयोगेत्यर्थः। न च वाचनिकत्वमेवं प्रथमेति वाच्यं तादृशवचनस्य पाणिनीय शास्त्रे भावात् अतएव क्रियाविशेषणक बोधानुभवानुमानं। स्पष्टतया

र्थ

म

भूवादिसूत्रादावभिहितत्वमपि प्रागुक्तं। अतएव पश्य मृगो धावति कर्म्यं दर्शनं मृगो धावति कर्तृत्वस्येत्यादि संगच्छते। एतेनांतरंगत्वात्प्रथमा तस्य कर्मत्वे
योत्स्यपास्तं अन्यक्रियां प्रति कर्मत्वेन प्रातिपदिकार्थमात्रत्वाभावात्। अतएव फाचवं सरूपेत्यादौ द्वितीयादिसिद्धिः नचवाक्यरूपन्यायेन तिङ्न्तादेरेतदुत्त
भा दभाव स्यौष्ट्ये स्पष्टत्वात् अयमेव चेदिति र्थः। नन्वध्याहारे गौरवे पि धेहीति त्यादौ वपि तदनापत्तिरत आह॥ एकवाक्यतेति॥ पदैकवाक्यतापरत्वेत्यर्थः।
एवमग्रेपि। अध्याहारेणेति। तमिस्य ध्याहारेण यो धावति मृगस्तमित्येवं रूपवाक्यभेदइत्यर्थः तथाचनतत्र गौरवं किंतु तत्सूत्रनिर्वर्त्त्यवाक्यभेदइतिनोक्तदोष
इतिभावः। तस्येतीति। गौरवस्येत्यर्थः ननुनान्यमुनिवचनविरोधो दोषावहः। किंच कुत्रस्तमुनिवचनविरोधो आह॥ शान्दिति॥ तद्धि भाष्यकृत्सूत्रस्ये न
नवार्त्तिकरूपेणेत्यर्थः। भूवादीति॥ प्रागुक्तभाष्यरूपेणेत्यर्थः। ननुमुन्यनिष्ठाविशिष्टतदीयानिष्ठायाः किंचित्करत्वेन मूलमयुक्तमतआह। क्र
षीणामिति॥ पाणिन्यादीनां गौतमादीनां चेत्यर्थः अतएव सामान्येनोक्तं। स्पष्टं चेदं मंजूषायां। एवं चेति। शत्राद्यप्रसंगे चेत्यर्थः तत्र अपाक्षीदेवदत्तो वे
ढीत्यत्र। तथाच तथाप्रयोगविलयापत्तिरितिभावः। नव्यनैयायिकोक्तिं खंडयति॥ नचेति। इदृशस्थले कर्मत्वादिबोधजनकद्वितीयादिरहितवाक्येइत्यर्थः
विशिष्टस्येति। विक्लित्त्यनुकूलभूतकालिकव्यापारानुकूलकृतिविशिष्टदेवदत्तरूपस्य धावनानुकूलवर्तमानकालिकव्यापारानुकूलकृतिविशिष्टमृगरूप कृति
स्य चवाक्यार्थस्येत्यर्थः। अभ्यार्ह तत्त्वात् देवदत्तस्य पूर्वनिपातः आदिना पश्यलक्षणपंपायांबकः परमधार्मिक इत्यादि संग्रहः। न दोषः। न द्वितीयाप ॥:
त्तिः। विशिष्टस्यार्थ प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यानामार्थत्वादनुमते नामार्थविषयकत्वात् द्विरोधानेनपिबोध्यं। नीलंचेति॥ नीलेत्यर्थः। नाप

तेरिति। तथाच विशिष्टस्या प्रातिपदिकत्वेपि तदवयवस्य सति योग्यत्वे यथायथं साधुत्वेव। अतएव विशिष्टस्य कर्मत्वमादाय भीष्ममुदारं शोभनं कटमि
त्यादौ विशिष्यवत् विशेषणेभ्यो द्वितीयासातिरिति भाष्यं संगच्छते। एतेन वाक्यार्थस्य नामार्थातिरिक्तत्वाभावेन विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्यापि भेदसंबंधेनान्वया
संभवाद्वाक्यार्थकर्मत्वमादाय न वाक्यभेदो नवातमिस्य ध्याहार इति नैयायिकोक्तं निरस्तं अन्यथा राज्ञः पुरुषं पश्येत्यादौ चाप्येकवाक्यतया साधुतापत्तिः अस्तु वा
वाक्यार्थोतिरिक्तः तथापि राज्ञः पुरुषं पश्यतीति प्रयोगेप्येकवाक्यतापत्तिः नचेष्टापत्तिः तिङ् तिङ इति निघातापत्तेः नचतिङंतार्थविशिष्टस्यैव तिङंतार्थप्र
त्यन्वय एव वाक्यार्थस्य कर्मत्वस्वीकारान्न प्रकृते दोष इति वाच्यं पुरीमवस्कंदेत्यादावपि विशिष्टस्य कर्मत्वाद्यास्य पदोत्तरं द्वितीयानापत्तेरिति मंतव्यमपा
स्तं।। सुबंतस्यैव नामत्वेन तस्य तदतिरिक्तत्वस्य स्पष्टत्वात्। राज्ञः पुरुषं पश्येत्यस्याप्यतिरीत्या चाराणाच्च। अतएव राज्ञः पुरुषं पश्येत्यत्रापि न दोषः। निघातस्येष्ट प
त्वाच्च अतएव पश्य मृग इत्यादौ न स्वीकारः सफलः तत्रैव तत्स्वीकारे मानाभावाच्च द्वितीयेवापि वाक्याच्च पश्य लक्ष्मणेत्यादौ निर्वाहाभावाच्च। उक्तभाष्यवि
रोधापत्तेश्च पुरीमवस्कंदेत्यादावन्यथासत्वेनादोषाच्च स्फुटमेतदनुपदमेवाग्रेहेतुसाध्ययोरसंबद्धत्याचे विदितं।। नन्वेवं श्रुत्यादीनां कागतिरत आह
श्रुत्यादीति।। आर्षमिति तत्राद्वितीयास्थाने प्रथमा विशेष्ये तत्रैव पूर्वसवर्णदीर्घाप्रवृत्ति वैनिभावः। पश्य लक्ष्मणेत्यादावपि इयमेव गतिः सतिसंभवे
तदसंभवे तु तत्र विशिष्टकर्तृकसत्ताया एव कर्मत्वेन न दोषः एवं रीत्या राज्ञः पुरुषं पश्येत्यादावपि प्रामाणिकप्रयोगत्वे तथांगीकारे इष्टापत्तिरेव ध्वनयन्ना
ह सत्वं मुनीति यास्कादि पाणिन्यादि गोतमादीत्यर्थः। एतेन वैयाकरणमतमनूद्य यदुक्तं नव्यनैयायिकैः तथाहि अत्रेदं मम प्रतिभाति धावनानुकूलह

धा[illegible]

ना

ति विशिष्ट मृगस्य दर्शने कर्मता संबंधेनान्वयः मृगपदात् द्वितीया तु न विशिष्टस्य कर्मत्वेन तत्तस्तदा पाद[illegible] संभवात् [illegible] केवल मृगस्य कर्मत्वे तात्पर्ये

तत्र तदुत्तरं तस्याः साधुत्वात्। न च तथापि विशिष्ट मृगस्य नामार्थस्य चैत्रधर्थे दर्शने कर्मत्वं भेदेनान्वयः [illegible] अन्यथा तंडुलः पचतीत्यादौ तंडुलादेरपि तेन   तुलं

संबंधेन पाके ऽन्वया पत्तेरिति वाच्यं केवल नामार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयानंगीकारात्। वाक्यार्थस्य तत्र भेदेनान्वयेष्टत्वेः [illegible] श्रुता ममेत्यादौ प्रथ

त   मांतोपस्थापितस्य भक्तविशिष्टा तन्दीनां भेदेन श्रवणेऽन्वयः [illegible] संगच्छते। एवं च तंडुलः पचतीत्यादौ तस्य न साक्षादन्वयबोधः शुष्कः तंडुलः पचती

त्यादौ च विशिष्ट वाक्यार्थस्य तथान्वयबोध। एव वि[illegible]शेष्यतासंबंधेन तंडुलपदजन्य तंडुलप्रकारक शाब्दबोधे वि[illegible]भक्तिजन्योपस्थिति प्रथमांत शुष्का

दिपदसमभिव्याहृत प्रथमांत तंडुलपदोत्तर पच्यादिधातुजन्योपस्थितत्वस्य तत्तस्य कारणत्व कल्पनादिति। [illegible]चित्तु पश्य मृगो धावतीत्यादिवाक्यांतरं

ध्मा   कर्मत्वोपस्थापकमिति पदम[illegible]हृत्य सर्वत्र वाक्यार्थ कर्मस्थले न्वयबोधः निपातातिरिक्त नामार्थयोरेवान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वेन निपातेति। पदो

पस्थापित कर्मत्व मृगो धावतीत्यर्थस्य धावनकर्तृ मृगादेरन्वयबोधे [illegible] बाधकाभावात्। एवं निपातातिरिक्त नामार्थस्यैव धात्वर्थे साक्षा

दन्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया इति पदोपस्थापित कर्मत्वस्य धात्वर्थ दर्शनादौ साक्षादन्वयबोधस्यापि [illegible]राबाध तानातिरात्रषे[illegible]शनं ग[illegible]स्थानीत्या   ।नि।3

न   दौ निपातीभूत नञर्थ[illegible] धात्वर्थान्वयबोधस्य सर्वसंमतत्वेन तत्र तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात्। घटो न चंद्रत्वे सा घनुरा धना त्र तद्विशेषण[illegible]वश्यकत्वात्

कर्मत्वादौ नामार्थस्यो[illegible]दे [illegible] पदसमभिव्याहार ॥ अन्ये तु अध्याहृतेति पदेनैव तादृश वाक्यार्था[illegible]स्ता दृशा वाक्यं च तात्पर्य ग्राह

तौ

ऽ एतनये वान्वय इति सुहतेरिति ऽ

कं इति पदान्तर द्वितीयायाश्च कर्मस्थले इति पदमध्याहृत्यान्वयबोधस्वीकारे तंडुलं पचतीत्यादावपि इति पदमध्याहृत्यान्वयबोधसंभवे तंडुलः पचतीत्युक्तः तं-
डुलः पचतीत्यादौ सर्वत्र। नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयबोधस्यैव कर्तुमुचितत्वात्॥ तस्मात्केवलनामार्थस्य भेदेन धात्वर्थेन्वया युक्तता वापि वाक्यार्थस्य धात्वर्थे
तेनान्वयेन दोषः इत्युक्तिरिव युक्ता यत्तु विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे [illegible] तथा वाक्यार्थस्यापि नामार्थतया तस्य धात्वर्थे भेदेनान्वया संभवो नस्यायुक्तेति। तन्न विशि-
ष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि विशिष्टकेवलप्रकारतयोर्भेदात्। यद्वा दृशधातोरेव धावनकर्तृमृगकर्मकदर्शने लक्षणा निरूढ वाक्यतात्पर्यग्राहकं। तादात्म्यस्य शाब्द-
संबंधस्य लघुत्वात् पदान्तरस्य सान। अथवा दृश धातोर्मृगकर्तृकोत्कट धावनकर्मकदर्शने लक्षणा मृगो धावतीति वाक्यं तात्पर्यग्राहकमिति। युक्तं चैत-
त्। अन्यथा जनामि[illegible]सीता जनक प्रसूतेत्यादौ वैयाकरणानामप्यनिर्वाहात्। निरूढभावपदस्य कृतिपरं त्वान्नैव विरोधः। तस्मात्समीचीनोर्थः सार्थ मुख्यविशेष्य न
प्यत्र प्रसूत इत्यादौ वैयाकरणाना बोधांगीकारे न कोपिदोषः प्रसुत क्रियामुख्यविशेष्यक बोध एव युक्तः तथाहि तदभ्युपगमे चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्र भावन-
याः सर्वजनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभावस्य भंगापत्तिः एवं चैत्रः पाकभावना वा भवतीति संशयापत्त्या उदस्यानिर्वाहः एवं भवति प्रत्ययो सहार्थ कृतस्त-
योः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तिभंगः किंच त्वन्मते क्रियायामाख्यातार्थाश्रयस्याधेयतासंबंधेनैवान्वयो वाच्यः सच न संभवति चैत्रो न पचतीत्यादौ
वनन्वयापत्तेः आधेयतासंबंधस्य वृत्तिनियामकतया भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। अपि च चैत्रः पचतीत्यादौ पाकत्वावच्छेदेन चैत्राश्रयकत्व-
स्य बाधेन पाकत्वसामानाधिकरण्येनैव तदन्वयो वाच्यः तथा [illegible]तिरस्मिन्य चयद्यपि चैत्रो न पचतीति तत्र सामानाधिकरण्येन तदभाव सत्तात्।

च

स्यात्

ड

77

नचनन्समभिव्याहारे पाकत्वावच्छेदेन बोधाभ्युपगम्य स्तद्सत्ताभ्यां मकारभेदश्रवणासंभवान्नेदिति तदपास्तं मुनिविरोधेन तस्यायुक्तत्वात् केवलतनि
वेशेऽन्यतरस्याः कारणत्वकल्पने चगौरवाच्च अन्वयान्यस्यैव नामत्वेन निपातेतरत्वविशेषणे फलाभावाच्च इतिपदोत्तरं द्वितीयाया बाधितत्वाच्च। एतेस्तदर्थे त
यत्वे मानाभावाच्च। लक्षणां विनैव निर्वाहे तदाश्रयणस्यादुष्टत्वाच्च। जैनामीमांसादौ प्रागुक्तरीत्यानिर्वाहाच्च। निर्हेतुकसाध्यासिध्यादेरुपविधेयभावानुपप
त्तिरूपदोषस्य गर्भस्रावेणैव गलत्वाच्च। विशेषरूपेणाश्रयस्य पदांतरोपादानेन तात्पर्यवशात्तदुपपत्तेश्च। तुल्यवित्तिवेद्यतया संशयस्य निरासाच्च। भा
ष्ययास्काद्यनुरोधेन स्युसत्वेः संकोचकल्पनाच्च तत्संनियामकस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वांगीकाराच्च। तादृशविशेषसंबंधस्यापि तत्रसंभवाच्च
न समभिव्याहारे व्युत्पत्त्यंतरकल्पनाच्च। अतएवाग्रे तस्मात्प्रथमांतार्थस्यैव मुख्यविशेष्यत्वमुपसंहृत्य वस्तुतस्तु नैयायिकमते सर्वत्र प्रथमांतार्थविशेष्य
क एव बोध इति न नियमः कैरप्यभियुक्तैस्तथालिखनाद निर्वाहाच्च। किंतु यथासंभवं तद्विशेष्यकः अतएव पचतीत्यादौ प्रथमांतपदसमभिव्याहा
रे भावना विशेष्यकः भावनाख्यातस्थले क्रियाविशेष्यक एव बोधो नैयायिकानां लीलावतीप्रकाशविवरणे दीधितिकृता उक्तः एवं न कलंजं भक्षये
द्हिंसादौ कलंजभक्षणं बलवदनिष्टाननुबंधित्वाभाववदित्यादिबोधांगीकरणं मणिकृतां संगच्छते इति भवदुक्तं संगच्छते इतिदिक्॥ ननु द्रव्यादिकं
प्रतिधावनादेर्विशेषणत्वे क्रियाप्रधानमिति भाष्यादिविरोधः तत्राह॥ क्रियाप्रधानमिति॥ आख्यातेति। उक्तलक्षणलक्षितेत्यर्थः पेक्षयैवेति। प्रसा
सत्तेति भावः। अतस्तथाथांगीकारात्॥ आदिभ्यो भवनादिपर्यायाः संग्रहः। नक्षतिः नैयास्कादिविरोधः॥ अत एव प्रागुक्तभाष्यादि[illegible]विरोध उक्तहरि ॥२६॥

संगतिश्चेतिभावः । उपपादितमिदं सा कृत्कुत्र संभाव्य मत आह । भूवादीति । तदेवाह ॥ पचादय इति ॥ तत्र भूवार्तिकं कुत्रत्यमत आह ॥ वार्तिकं शास्त्रविधायकसूत्र
मिति ॥ लट्ट्शानशानचाविति सूत्रस्थमित्यर्थः तस्य तस्या प्यवहितो लक्ष साधुत्वस्य सैर्थ भ्रमवारणायाह ॥ क्रियाविशिष्टेति ॥ पुरीकर्मकावस्कंदनादिरूपविशेष
क्रिया [illegible] विशिष्टस्यास्य कर्मकक्रियारूपसामान्याक्रिया बोधस्येत्यर्थः अन्यथा लोट एवानुपपत्तिरिति तत्रैव स्फुटी भविष्यति ॥ ननु सिद्धांते आख्या
तदिवाच्य क्रिया घटकफलव्यापारान्यतरस्य कर्तृत्व कर्मत्व करणत्वापत्वाद्यन्यतमस्य सर्वत्र सत्तात्तस्य तद्प्रतिबंधकत्वेन शांके वा युक्ता, तत्राह ॥ क्रियांत
रेति भिन्नपदोपात्त क्रिया निरूपित कर्तृत्वादिस्वीकारे इत्यर्थः कारकशब्दस्य शक्तिमत्परत्वे पूर्वपदविरोधापत्तिरुत्कटितरस्य तस्य सर्वत्र सत्त्वाच्चात आह ॥ क
रणादीति भिन्नपदोपात्त निरूपितेत्यादिः तथाच लिंगसंख्याकरणादिशक्त्यन्यंयोग्यतैवमेवासत्त्वं इदं चयंच मीमांसकांते स्फुटी भविष्यति ॥ नन्वेवमपि कर्त
कर्मैतरकारकान्वयः कृष्णं नमेचेदि त्यादौ तस्येवात आह । इतिमिति ॥ आदिना नुकैव तं हो न पीतेत्यादि परिग्रहः । हेतु हेतुमद्दिति ॥ तथैव प्रवप्रती
तन भावात् । हेतुत स्यां कारकत्वादिति भावः ॥ नदोष इति ॥ असत्वरूपता भंगापत्तिरूपदोषोनेत्यर्थः तथा व्याख्यानफलमाह ॥ स्वधा यचेति ॥ स्वस्य
विक्लित्त्यागादिरूप फला देर्वाचकौ यो धातुस्तदर्थव्यापारादिकं प्रतीत्यर्थः इदंच स्वरीता मीमांसकरीत्या तुस्ववाचकपदार्थ प्रतीति बोध्यं ॥ सर्वथा
विभिन्नपदोपात्तार्थप्रतीतानान्वय इति भावः । कर्मत्वान्वयः कर्मत्वेनान्वय इत्यर्थः ॥ एवमग्रेपि । येन कर्मत्वान्वय समुच्चयः आदिना पच्यते तंडुल इत्या
त्यादि परिग्रहः तथाच सर्वत्र सत्ता तस्य प्रतिबंधत्वे तदंगापत्त्या बहुव्याकुली भावापत्तिरिति भावः ननु प्रागुक्तभाष्यात्कर्मत्वस्य सिद्धांते सर्वत्र संसर्ग

तस्यैवांगीकारादारव्याते तथानभ्युपगमादित्यर्थकं कर्मत्वस्य प्रकारतयानभ्युपगमादित्यस्य युक्तमत आह ॥ कर्मत्वस्येति ॥ तथा चान्यक्रियजनेनैव सिद्धांतोक्तिः सूचनेन तत्रारुचिः सूचि
ता। एतेन मान्यात्र व्याख्यानं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं। सर्वत्र। तदाचक विभक्तिसत्वे ऽसत्वे चेत्यर्थः। ननु सर्वत्रानभ्युपगम एव तदर्थः तथा सति हर्यादि पदार्थस्याप्य सत्वरूपतापत्तेः।
अथ लिंग संख्यान्वितत्वमपि विशेषणं देयमिति चेत् तो वरमाद्य कल्प स्तदाह। आद्यमेवेति ॥ लिंग संख्यान्वयित्वे सति कर्तृकर्मेतर कारकत्वेन करणादि शक्तिरूपेण भिन्नदोषत
क्रियायामन न्वयित्व मसत्व मित्येवेत्यर्थः अन्त्रेदं बोध्यं ॥ आद्यमित्येकवोक्ति मूलोक्तरीत्या वस्तुतो लक्षण द्वयमेव एकत्र विनिवेशफलाभावादिति ॥ कारकविभक्त्यर्थत्व पक्षे
भिधानस्थले उक्तार्थानामिति न्याय द्वितीयाद्यप्रासेः स्पष्टत्वेन तदुपेक्ष्य पंचक पक्षे संख्यान्यच तुष्क पक्षे च सूत्रावश्यकतस्योक्तत्वात्तत्र तत्प्राप्ति [illegible] मुपपादयति ॥ ति
ङादिभिरिति। परिगणनत [illegible] भिरिदं उक्तेति ॥ उक्तत्व कर्मत्वादि शक्तिकत्वेत्यर्थः उक्ते कर्मणि वर्तमाना द्वितीयेत्यर्थोत्र फलितः अनभिहित सूत्रेणाभिधानविषये प्रातिपदिक
स्योक्तत्व [illegible] क्तो बृत्य भावस्यैव बोधनात् उक्तत्वं च तिङाद्य घोत्यत्वं दृष्टांते विशेष्याभाव प्रयुक्त विशिष्टाभावः। दार्ष्टांतिके विशेषणाभाव प्रयुक्तः स इति प्रभेद इति भावः उपपा
दित मर्थस्ता सर्वमिदं द्वितीयादेरिति प्रथमा तु प्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्त त्वेपि भवत्येव अतएवाभिहिते प्रथमेति वार्तिकं संगच्छते षष्ठी तु न अशेषत्वात्। अतएवाभिहि
तः सोर्थोतर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति भाष्यं संगच्छते। कर्मादीनि ॥ सकर्मक धातु समभिव्याहारे इत्यादिः। तस्यादितीति ॥ उक्तार्थानामिति न्यायादनभिहिताधिकारा
च्चेति भावः ॥ अभिधानादितीति ओदनगत कर्मत्वस्येति भावः ॥ मूले द्वितीयोत्पत्तेरिति ॥ अप्रधान क्रियाशक्तिर्मिताभिहित त्वमादाय प्रथमाप्रसक्तौ विभिन्न विभक्तित्वा
द भेदान्वयानापत्ता व भिहितत्वस्यैवानापत्तिः तथा चात्र तिङंतएव प्रयोगः। न चानभिहित इति निषेधः ज्ञापकेन पर्युदासता तु इति भावः। तत्रैवोक्तं चेत्यादि। अयमर्थः

80

यत्रप्रयोगे प्रधानं चेति एवाप्रधानं चेति द्वंद्वः प्रधानशब्दो नित्यनपुंसकलिंगः क्रिययोरिति षष्ठ्या निरूप्यनिरूपकभावसंबंधोऽर्थः द्रव्यस्य कर्तृत्वशक्तिस्तस्य निष्ठत्वं षष्ठ्य
र्थः अतएवौदनं पक्त्वा ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेत्यादौ द्वितीया कर्मशक्त्यो रेकनिष्ठताभावात् शक्तिरस्यास्तीति शेषः तत्प्रयोगे रति। अतएव शक्ते गुणाश्रयताभावादा
अ ह। गुणेति। प्रधानक्रियानिरूपिते सर्थः एवमप्येपि प्रधानमित्यस्य तथा क्रियामित्यर्थे नस्यास्तद्गुरोधाद्संगतिरत आह। प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिमिति॥
उत्तरश्लोकस्य वैयर्थ्यं परिहरति। अनुरोधमेवेति॥ तथाच सक्षिप्तो [illegible]क्तार्थप्रकाशकत्वेन न तस्य वैयर्थ्यमिति भावः। प्रधानविषयेतीति। प्रधानक्रियानिरूपि
तेत्यर्थः प्रत्यये नेत्यस्य तदुत्तरप्रत्ययेनेत्यर्थः॥ परेति। पूर्वान्वयी तुल्याविति चेद्यत्नबललब्धमर्थं स्पष्टत्वायुपेक्ष्य विधेयार्थमाह। गुणेति। तदेत्यादिः निरूपि
तत्वं सप्तम्यर्थः अप्रधानक्रियानिरूपिता शक्तिस्तदुत्तरप्रत्ययेनानुक्तापीत्यर्थः तमेवार्थमाह। तुल्यन्यायादिति। इति बोधमितिपाठः एतदर्थं फलमाह। अत
एवेति॥ द्वितीयार्थाणीकारादेरित्यर्थः प्रसीदत्यस्मिन्निति प्रासादः अधिकरणे घञ् आदिनाशयने आस्ते इत्यादि संग्रहः अत्र पओ [illegible]लेपितिज्ञ नभिधान
पा मितिभावः एतेन पक्वमोदनमित्यादौ वेक्स्या एवशक्तेः गौणिकभेदइति वैषम्यमंगीकुर्वन् रत्नाकरकृदपास्तः। निरूपितस्याधिकरण[illegible]स्यानुषंगः
मात्मास्तत्र वस्तुतस्त्वि[illegible]त्यादि उक्तमतमेवेत्यर्थयन्ति॥ तथाहि। पक्वा भुज्यते इत्यादाविति। आदिनापक्वाः सूपोदनरोटिकाः भुज्यंते इत्यादिः संग्रहः युग
पदिति। जनितान्वयबोधेन नैराकांक्ष्यात्। किंच कर्तृविशेषणत्वेनान्वितस्यापरत्र विशेषणत्वेनान्वयो दुर्वचः अपि चौदन इति प्रथमान्तस्य कर्मता संसर्गे
ण धात्वर्थेन्वयोऽव्युत्पन्नः नामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोधे भेदसंबंधेन विभक्त्यन्योपस्थितेः कारणतायाः सर्वतंत्रसिद्धत्वात् कर्मणि द्वितीयेत्यादि

नासाधुत्वबोधनाच्च। द्वितीयांतस्य तु भुज्यत इति। क्रियान्वयायोग्यत्वं स्पष्टमेव। न चैवं मया भुक्त्वा व्रजामीति प्रयोगापत्तिः भुक्त्वा व्रजामीत्यर्थे क्त्वाप्रकृत्यर्थ
क्रियायाः सामानाधिकरण्यसंबंधेन प्रधानक्रियायामन्वयस्य दुर्वारत्वेन क्त्वाप्रत्ययान्तक्रियायाः पार्थक्येन कर्तरि आकांक्षाया अभावात्। कर्मादौ तु पार्थ-
क्येनाकांक्षास्त्येव। मया भुक्त्वा हं व्रजामीति प्रयोगोप्यत एव न। एतेन सर्वत्रैव विवक्षाभेदेन प्रयोगद्वये प्राप्तुक्तहरिग्रंथो निर्विषय इत्यपि शंकापि समाहिता
वस्तुतस्तु कारकान्वयं विना क्रियास्वरूपस्य वक्तुमशक्यत्वात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च परिपूर्णपदं पदांतरेणान्वेतु योग्यमिति न्याया-
च्च साधुत्वज्ञानस्याहेतुत्वाच्च साधुत्वज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वाच्च संबोध्ये नानाभावाच्च ओदनं पक्त्वा भुज्यते इत्यादिवक्त्रैवेण पक्त्वा भुंक्ते इत्यादि भवत्येव यदा
गुणे तदा न तद्दनुक्तापि प्रतीयत इति। हरिकारिकयोस्तु प्रयुक्तकार्यं वाच्यत्वे न तु स्वनिष्ठानुक्तप्रयुक्तकार्य्यमात्र इति चेत् प्रतीति वाक्यतात्पर्यार्थस्यैव बो-
धनात्। एवं च क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वे तेर्द्दृशप्रयोगानापत्तिरिति दोषो बोध्यः। वस्तुतस्तु न्यायाभासमूलत्वेन हरिग्रंथस्य भाष्यग्रंथानावाधकत्वे
क्षमत्वात् हरिं पूजयितुं दर्शनमस्तीति मादौ पितामहचरणास्तु रेव शरणीकर्तव्यत्वात्॥ पूजयितुं शक्यत इति। शक्य तस्त्वे पूजयितुं हरिमित्युभ-
यं कर्म अतएव गिरामिषितव्यो ग्राम इत्यादौ ग्रामादिकर्मणि कृत्यादयः। ननु हरिः स्वेन रूपेण शक्यः किंतु पूज्यत्वेनेति पूजने प्राप्तापि हरेः कर्मत्वमस्त्ये-
व अतएव ग्रामाय गंतुं शक्यत इति सिद्धं गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थीविधानात्। शक्तिं प्रत्यन्वयस्तु एकत्र द्वयं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशेष्ये विशेषणं तत्र ॥ ४१ ॥
च विशेषणांतरमिति वा बोध्यः। एवं विवक्षाभेदेन ग्रामो गंतुं शक्यते ग्रामाय गंतुं शक्यत इति प्रयोगद्वयं बोध्यमिति॥ तस्माकांक्षानुरोधेन स्वादुपि

निसूत्रस्य भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तिं संभवयस्तु तापत्तेः व्याख्या हूण मनुभव मूलत्वे आर्षानुभवस्यैव नियामकत्वौचित्यात्। अतएव न्यायाभासमूलत्वेनानुश्रुद्धता
च्च अन्यथा क्वापि तेषां प्रामाण्यं न स्यात् कर्त्रीरोपि भिन्नाकांक्षा नकर्मादौ तु सैव वेति वैषम्ये वी जाभा वा।। च। यति घटितं वाक्ये न अतिदिश्यमान धर्मविरुद्धत्वा
श्च प्रयुक्त कार्याभावस्यातिदेश स्वभावसिद्धत्वस्य स्थानिवत्सूत्र भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्च हरिकारिकयो विवरण क्रियमाणपरत्वेन भिन्नार्थ कल्प्याभावात्तदपि
प्रायोक्त दोषस्य हरिं पूजयितुं दर्शनमस्तीत्याद्देरेव मुभये सादि ग्रंथे नोद्धरिष्यमाणत्वाच्च। अतएवानुरोधमेव विशदयति प्रधान विषये ती सवनारि ताद्धि
तीय कारिका। तदेतत्तत्वनय भाहे दृचेति। प्रागुक्तमर्थद्वयमित्यर्थः। तच्च भाष्यमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति तदुक्तं भाष्यमेव मूले वक्तुमुचितमत आह।
नवसेति।। स्यादुपमितसूत्रस्येत्यर्थः। अन्यत्र। उद्योत मंजूषादौ। तथा च कर्त्रादेरकत्वे प्रधान लिङर्थ क्रिया निरूपितशक्तेरभिधानेऽनभिधाने च
क्तान्तार्थ गुण क्रिया निरूपितशक्तेरप्यभिहितवत्त्वस्य च भाष्यादि प्रामाण्येनांगीकारे रतिसिद्धांते नेष्टचाः पक्का हं भाष्ये हं भुक्त्वा व्रजामीत्यादौ न्ती
यापत्तिः नचलिङ तेन कर्तुरभिधानाभसेति भाष्यं। लिङर्थ कर्तृत्वे पिक्तार्थ कर्तुरभिधानाभावात् अनभिहित इति पर्युदास एव प्रासादे
[illegible] आस्ते इत्यादौ सप्तमीति भाष्यादौ स्पष्टं तस्मात् कर्तुः क्तार्थ सम्माश्रि से बलवत्तीया वारणीयेति परिमले अप्पय दीक्षितोक्तमपास्तं क्रि
यान्तर संबंधस्य बुद्धिविषयत्वे एव क्तः साधुत्वं। एतेन पूर्वक्तार्थ भावस्य बुद्धिविषयत्वे तस्य कर्तृ कर्माकांक्षा महाद्दंतरंगत्वेन न्तीयादि
कं दुर्वारमित्यपास्तं तदाह। प्रपंचितमिति। एवमुक्त प्रकृतं द्रढयितुं हरिं पूजयितुं दर्शनमस्तीति दोषमद्दुष्टं चत्तदुपयोगि प्रासंगिकमाहाए

83

वमिति। अन्यतरनिरूपितश[illegible]नभिधायिन्येव यथा प्रधाननिरूपितशक्त्यभिधायिन्येव भवति स्वाङ्गमित्यत्र भाष्यार्थकहरिवत्तातथा सन्नत्रस्य भाष्य वक्ष्यमा
णमपि भवतीत्यर्थः। उभयनिरूपितशक्त्योरित्यर्थः शक्तेरिति पाठे शक्तिद्वयस्येत्यर्थः आता वेकवचनं। वस्तुतो [illegible] लाघवाच्छक्तिरेकैव निरूपकभेदाद्भेद इति यथा
श्रुतमेव साधु। परंतत्र पक्षे पूर्वोक्तिरग्रंथसंदर्भ औपाधिकभेदपरतया व्याख्येयः स्यादिति बोध्यं अपि: प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिसमुच्चायकः एवं प्रासंगिकमु
[illegible] अभिधायिनी विभक्तिरिति॥ आतावेकवचनं तदभिधायिविभक्त्यो द्वितीया चतुर्थ्यौ भवत इत्यर्थः तदेवाह॥ यथेति। चेनगुंतु याममिच्छतीत्यस्य समुच्चयः
एवं प्रासंगिकमुक्त्वा तत्प्रसंगेन प्रकृतं भाष्यांतरलोपि दर्शयितुं प्रकृतमानीय माह। इष्यत इति। गुणनिरूपितायाः शक्तेरित्यस्यानुषंगः [illegible] कदापि गं
तुमित्यत्र तस्य शाब्दान्वये आर्थान्वये चेत्यर्थः एतेन वयं ब्रूमः तत्सदोषापाते गुणनिरूपिताशक्तिर्नास्त्येव यतः सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभयत्र शाब्दान्वया संभवेनै
केनैव प्रधानेन शाब्दोऽन्वयः इतरेणतु सन्निधानादार्थः हरिणाप्युक्तं भंक्त्वा भुज्यत इत्यादौ केषांचिन्मतमपेक्ष्य तो ओदनं पचति सोऽह्या वनुमानात्प्रतीयत इति हरदत्ता
त्तमपास्तं। यामाय गुंतुमिति शाब्दान्वयांगीकाराच्छक्तिनिरूपितकर्मत्वस्य सत्वेन परत्वादित्यर्थः कर्मणीत्यस्य प्रवृत्त्यानदोषः एवं ग्रामाय गत्वा द्रक्ष्यतीत्यपि
साधु। अत एव तत्र केषांचिदित्युक्तं। प्रथमांतौदनपदबा[illegible]न्यस्यायोग्यत्वान्नपचिक्रियया संबंधः किंतु भुज्यतेनैवेति नपचिनिरूपिता शक्तिरूपातौदनपदा
र्थे किंतु सामर्थ्यात् द्वितीयांतौदनपदार्थस्तत्र गम्यत इति केषांचिन्मतमिति तदर्थः अत एवेषेत्यत्र गतिसंज्ञाशाङ्गमयोत्तोविधीयते तत्रेष्यपि णेवनिर्भोगः ॥९२॥
क्रियते गतिकर्मण इति हरिः संगच्छते संस्पर्शात् इषो क्रियामु[illegible]खेनैव द्रव्यसंबंधात् निर्भोगः अभिधानशक्तिपिणा तद्विहितलो हिद्विना। तदेतद्ध्वनय

न्याद्॥ गमेर्ग्राम इति। एवं तर्हि त्यादिः उभ। ग्रामागमने संस्कृते नक्षिधायके धातोः कर्मण इति सूत्रे इत्यर्थः फलितमाह वंडेति॥ उक्तार्थस्य भाष्ये स्पष्टत्वे चेत्यर्थः सक
त्तुलस्य युगपदन्वयासंभवादाह द्वयेति। प्रतीयते उक्तभाष्यादिति भावः ननु कथं तत्प्रतीतिस्तत्राऽऽह। अत्र प्रयोग इति। इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्रेत्यर्थः चकेप
टे कदापीति नास्तीति कथं कैयट तथा भाष्याशयलाभ इति वाच्यं तत्गूढाशयेन तथोक्तेः॥ तथाहि। एवं तर्हीति प्रतीके इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थ
त्वात्प्राधान्याद्भिन्नकक्षयोः शब्दयोरेकेन शब्देनाभिधानासंभवात्प्रधाने कर्म संप्रसयाद्ग्रामस्यैवाभिधानं लकारेण भवति इषि क्रियायाश्चाख्यातवाच्यत्वा
त्प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तेरभिहितवद्भावकल्पनादिमि क्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवत इति कैयटः। इत्थं हितदाकूतं। न
निषिद्धप्रत्यय कर्मत्वे कदाचिद्गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यपि स्यादत आह इष्यते ग्राम इति॥ ग्रामार्थत्वादिति॥ ग्राम प्राप्त्योद्देश्यकत्वादित्यर्थः
अत एव गमनस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वादप्राधान्यादिति॥ एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादित्यपास्तं। भिन्नकक्षयोरिति। प्रधानाप्रधानत्वेनेति द्वितीयास्या
देवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिर्दुर्वारेत्यत आह एपि क्रियाया इति॥ अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्मेत्याशुपक्रम भाष्य पर्यालोचनयाऽस्यापि भाष्यस्यैक प्र
योगे उभयत्र ग्रामस्यान्वसाशाब्दान्वय परत्वलाभः अन्यथा कदाचिदिमे ग्रामः कर्म कदाचिदुभे इत्येरिसेव स्पष्टत्वाय वदेदिति ननु एवं प्रस्थितं मूले तत आह। एवं
चेति। उभयसूत्रस्थ भाष्य प्रामाण्यादुभयत्र शाब्दान्वयलाभेन पक्षौ द्वनो भुज्यते इत्यस्यैव साधुत्वलाभेनेत्यर्थः। एतद्विरोधात्ता प्रक्रांत सूत्रद्वयस्थोक्त
वक्ष्यमाण भाष्यविरोधात् अयं चातितुच्छत्वे हेतुः। अपि घस्तत्वमुच्चायकः नन्वेवं तर्हि न घ [illegible] खण्डितुमुचितमत आह। स्वरूपेति। स्वरूप व्याख्यानमेव

पराभिव हेतुरित्यर्थः तथैव प्राचीनानुपूर्व्यैव नदितिशेषः इत्यादिना साक्षि संलेनेति भावः। एतेन तथा रत्नाकरा युक्तं मूलरीत्या सर्वं संलिख्य एतेनाचतुमुन
इत्यादि न तार्किकत्व व्यभिसंलं पूर्वपक्ष भाष्य माश्रित्या व्यय कृत इत्यादि सिद्धो न भाष्यानुसारी वस्तुतस्तु इत्यादि मनोरमतरखंडन परं नवीन ग्रंथो ऽपास्त इति मंदो
लं चापास्तं तस्य पूर्वपक्षत्वे ऽव्यय कृत इत्यादिना तदुक्तार्थ साधनस्यासंगतापत्तेः आरंभ प्रत्याख्यानयोः समफलत्वस्य सार्वत्रिकत्वाच्च शंकापूर भाष्य
वार्तिक ग्रंथ [illegible]नां सर्वत्र प्रामाण्यापाताच्च विरुद्ध भाष्यांतर दर्शने पूर्वपक्षत्व व्यवहाराच्चेति दिक्॥ यद्यपि स्वादुमीति सूत्रभाष्ये प्रागेव वक्तुमुचितं तथा
पि कैयटवला इतिभाष्यात् तथाशय लाभ मुक्त्वा भाष्यादेव तथालाभ इत्यर्थं सूचयितुमत्र तदेव भाष्यमाहातएवेति। उक्तार्थे स्पष्टत्वादेवेत्यर्थः आचतुमु
नः सामानाधिकरण्ये प्रत्यया इतिवार्तिकं संख्यानमाह॥ नमुनीति॥ क्त्वादयः इत्येवं सिद्धे यद्यपि त्रयाणामुक्तिर्विशिष्य भाष्ये तेषामुक्तत्वात् तथापि अ
स्यानन्तरत्वात् क्रमपाठे प्राथम्याच्च क्त्वाणमुल्तुमुनां ग्रहणमिति वाच्ये तुमुनः प्रथमोक्तिस्तुमुन्त सामान्यात् तुमुन्ण्वुलावित्यस्यापि ग्रहणं सूचनाय अ
तएव भोक्तुं मोदनं पच्यते इति तदुदाहरणं तत्र भाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वेन धातुसंबंधिकार विहिताव्यय कृतां तुमुन्
तानां ग्रहणेपि तस्य तदनंतर्गतत्वात्र भस्यादिति भावः। भाष्य भूरिनानुप्रयोगेत्यस्यार्थमाह। स्वान्वयिनेति॥ तुमुनादिप्रकृत्यर्थान्वयिनेत्यर्थः तस्ये
वविवरणं। सममीति॥ यद्वा स्वान्वयिना कारकेण समभिव्याहृतेनेत्यर्थः॥ अनुप्रयुज्येति॥ भाष्यस्थानुप्रयोगशब्दे कर्मणि घञिति भावः आख्या
तेनेति शेषः समानाधिकरणे इत्यस्य समाने एकस्मिन् अधिकरणे द्रव्यरूपे कारके इत्यर्थः समानशब्द एक पर्यायः तदाह। तद्वाच्येति॥ आख्यातवाच्येत्यर्थः॥ ॥८३॥

आख्यातवाच्यकारकाभिन्नपच्यमानादिकारकं तवेति यावत् सामानाधिकरणे कारके वर्तमानाद्धातो रिति तदर्थः तेन तस्य धात्वर्थं प्रति विशेषणत्वमेवेति न
बोधे वैषम्यं । अत एव पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति सिद्धं । वचनफलमाह । तेनेति । वचनेनेत्यर्थः आदिनाहं भोक्तुं व्रजामीत्यादिसंग्रहः द्वितीयेत्युपलक्षणं
तृतीयाया अपि । अस्य तुमुनादेः आप्तौ विधानपत्वाविज्यर्थः । पचिक्रियाकर्मत्वस्यानभिरूपितकर्मत्वस्य तथैव खंडयति ॥ तवत्व्या इति ॥ तवत्व्य इति पाठस्तु
उक्तार्थकं तद्धार्तिकं तव त्व्यमित्यर्थः ॥ विधानाद्विति ॥ अव्ययकृतो भावे इत्युक्तेरिति भावः तदेवोपपादयति ॥ अनेनहीति ॥ अन्यथा आरंभप्रत्याख्यानयोः फलभे
दापत्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव । तदेवाह । तवेति ॥ आरंभप्रत्याख्यानयोर्मध्ये इत्यर्थः । [illegible] वचनारंभे आचलुमुन इति क्वचनारंभे एव ॥ मूलोक्तं [illegible] तुं ओदनं पक्त्वा
भुज्यते पूजयितुं शक्यते हरिमित्यादीनां सनादीनां स्वादुमीत्यादिसंग्रहः । अन्यथा भाष्यरूला तथानोक्तानत्वानकल्पनापत्तिः तच्च नोचितमिसाहो चितइति ॥
यत्तु हरिग्रंथादौ प्रधानपदेन सर्वतः प्रधानं तिङंतवाच्यक्रियैव तच्छब्देन वस्तुस्वभावमाहात्म्येन तस्य समानाधिकरणे तरशान्यभिभावकत्वात् । अत एव पक्त्वौ
दनं भुंक्ते देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेन तस्य तृतीयाद्वितीयेन । अत एव च क्षुधं प्रति हंतुं शक्यमित्यपि भवतीति यस्य शायां कैयटोक्तं संगच्छते न
त्र शक्यमित्यस्यापि नामत्वेन तरक्रियां प्रति गुणत्वेन समानाधिकरणे तरशान्यभिभवे सामर्थ्याभावादिति कैयटानुयायिनस्तत्रा ग्रामं ग्रामाय वा गंतुं शक्य
मित्यस्याव्याप्तेः । क्षुधुप हंतुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगसिध्यनापत्तेश्च । नियमतोऽन्यत्र माक्रियासाकांक्षस्यैव नामत्वस्य प्राक् प्रतिपादितत्वेन तत्र शक्य
मित्युक्तरसंगतत्वाच्च । अपि च समानाधिकरणे इत्यस्यानुप्रयोगेणेत्यव्याख्याने तथार्थांगीकारे मानाभावात् कैयटोक्तप्रयोगस्यापि चिंत्यत्वात् । तद्वचनवादि
मते सिद्धेः न च तद्व्याख्याने तानुप्रयोगविषयां क्षुधुप्रति हंतुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगासिध्यापत्तेः तुमुना कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीयापत्तेरितिदिक् ॥ इति

ध्वनय भ्रोहेयं नेति। भाष्यवार्तिके विरुद्ध प्रयोगाणामसाधुत्वे चेत्यर्थः अपि मौलि प्रयोगसमुदायकः क्षुधः प्रतिघातमात्र विशेषणत्वमपि न युक्तं गमे ग्रामः कर्मत्वे
रूपे इति सत्सूत्रस्य भाष्यविरोधादिति बोध्यं। तथासति पर्यवसित मुपसंहरति। तुमुना घनयतीति॥ तस्मादित्यादिः तुमुना पन्वयिनीया क्रिया प्रधान क्रिया तभि
रूपित शक्तेरित्यर्थः। अतएवाग्रे उक्तं गुणभूतेति स्वपदेन शक्तिः स्वसमानाधिकरणत्वशक्ते विशेषणं यदि सनेन स्वभाव प्रकाशयो रभेदः सूच्यते किं [illegible] गुणभू
तेति॥ स्वपदेन वपः केन धर्मेण तुल्यत्वमित्याकांक्षायामाह॥ महत्वेनेति॥ तथाच प्रकाशस्य तुल्यत्वमत्रान्तरधर्मोन्नामेति भावः सुधियः भाष्यादि परिशी
लन शालिनः। भाष्याय [illegible] विरोधायाह॥ दादेमिति॥ तद्दृष्टेति भाष्यादि विरोधात तथानितु [illegible] पमेव। [illegible] मीति। एतत्भाष्याविरोधात घथाति
तुघमेवमिदमपि तस्य यथा लक्षोपनायते न्यायेनानुवादस्तथास्यापीत्यर्थः। किंच विषरक्षोपीसत्र तुमुनः साधुत्वापेक्ष्यत इत्यध्याहार आवश्यकः अन्य
थाक्रियार्थोपपदस्याभावाद्धकादियोगाभावाच्च सुदुर्लभः स्यात्। अध्याहारे तु रक्षार्थे ध्विति तुमुन्सुलभः विषरक्षोपि संवध्यघेतु मिष्यते इति यत्तदसांप्र
तमन्यायमिति तदर्थः। एवं चाध्याहृते [illegible] देशानिरभिधानाद्वितीया प्रसक्तिः। तादृशोक्षाया अन्याय्यसंचतद्विषयस्यान्याय्यत्वेन। एवं अमुं नारद इत्यबोधी
त्यादौ नारद इतीति। श्रीकृष्णीयस्नानानुकरणं। नारद इत्येतच्छब्दाभिव्यज्यमानाकारो बोध इति बोधः एवं च प्रथमांतस्याप्रातिपदिकत्वान्न तत्र द्वितीया एवं
च प्रायेणेति। क्वचिच्छिशुपालेनेत्यापि च चिंत्यमेतत्। इतिः प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु निदर्शने प्रकारे चस्यादिति कोशादितेः कर्मत्वद्योतकत्वे माना
भावात् किंच सो [illegible] स्येत [illegible] संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथेत्यमरादिदानीमित्यर्थकतया तदर्थकत्वे मानाभावात्॥ किंच थार्थे स्वपदेन वरस्यस्वतः
चौ क्षयोग्य इत्युपक्रमसत्वेन संप्रत्युक्ता प्रतिपादनेपि कालांतरे युक्ता प्रतीत्यासंगतेः स्पष्टत्वात् एवं च परिगणनमेवतत्॥ अतएव भाष्ये परिगणन
मित्येवोक्तं। अतएव प्रकारान्तरादिभिः प्रायेणेति नोक्तं। परिगणनादेव करंभीष्मं कुर्वित्यादौ विशेष्याद्युत्पत्तिर्द्वितीययागतार्थेपि विशेषणात्। अतएव

धिहरि सादौ समासः तद्वचनसामर्थ्यनहि तस्य परिगणनत्वमेव कल्पयितुं युक्तं । ऋषितात्पर्यस्य ऋषिवचसैव निर्णेतुं सूचितत्वात् । अत एव भाष्ये अपरस्यादौ स
प्रमी । किंच निपाते नाभिधानेपि प्रातिपदिकाद्भूतत्वतद्धर्मि मतेनैव भानमिति तत्र विभक्तिः सुलभा शब्दशक्तिस्वभावादस्य वार्थस्य द्योतकोधि निपातः
अत एव परिगणनप्रत्याख्यानेपि न दोष नचेत्थं प्रक्रियादशायां कृतोपि कर्म भीष्मादयो पीत्याश्रयणात् कृतविशिष्ट कृतनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्मादिगुणविशिष्ट
निष्ठस्य तस्य बोधार्थं ततोपि सा एतेन विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्था भेदार्थिका वियपास्तं । तथा शास्त्रवचनाभावाच्च बोधस्तु मिथ[illegible]यत्र विशेष्यविशेषणभावे
नैयाकार्थी भावानान्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वान्वयात् तिङ् कृतोऽनुनमरूसर्थस्यकर्मता मास्तु किंतु स्वप्रकृत्यर्थे प्रतियस्ययस्य कर्मता तस्य सर्वस्यापि
कर्मतामाहुरिति कृतः कटं करु इत्यादौ न कापि द्वितीया । कारकान्वययोग्य क्रियाच धातूपस्थितैव ननु तद्धिताद्युपस्थितं स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्र
भाष्ये । अत एव शतेन क्रीत इत्यर्थक शत्यपदोपात्तक्रियायां न कारकान्वयः इति न शताद्देवदत्तेन स्यात् अधिकारवारिद्रोणेनेत्यत्र तु हेतौ प्रकृत्यादित्वाद्धात्
तीया । एवं च प्रकृत शाखा कर्मादेः क्रियाजनकत्वेन विभक्तिवाच्यतावच्छेदकोद्भूतशक्तिमत्त्वेन च भानमिति न विभक्तिप्रसक्तिः एवं कर्मादिपदे रिव पक्कादिपदे रि
पि न विभक्तिप्रयोजकरूपेण कर्मादीनां भानं तिङ् कृत्तद्धितसमासैरभिधाने इत्यस्यायमर्थः शक्त्याभिधाने न तत्र तत्प्रत्ययान्यतमेन भानमिति विभक्त्यप्रसक्तिः अ
नभिहितसूत्रेहि अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं नेत्यत्रैव तात्पर्यं ग्राहकमिति प्रोक्तावपि घटोऽस्तीत्यादौ प्रातिपदिकस्योद्भूत कर्मादिशक्त्यावत्त्वेः शक्त्यनुद्भूतत्वं
च सर्वत्र प्रतीयमान प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति । अंतर्भूतेना प्रतीयमानत्वमेव । एवं च मूलं परममूलं तदनुयायि इदं प्राभुक्तं चिन्त्यमेव । एतेन विषवृक्ष इत्यादौ प्रथ
माप्रयोजकं न निपातार्थ सामानाधिकरण्यं वैयाकरणमते तेषां वाच्यार्थाभावात् किंतु असांप्रतमिति तात्पर्यग्राहकानुरोधेन प्रयुक्त इत्याक्षेपानवेन [illegible] वृक्ष इत्यस्या
न्वयः । अमुना इत्यत्रापि अमुनवाधिकमित्यपेक्षायां नारदो भवतीति भवतिक्रियाध्याहारेणैव योजना अन्यथा अमुष्मिन्नपि द्वितीयानापत्तेः यत्तु अमुषि

ची
।

सा...दौ क्रियान्वयांगीकारान्न दोष इति ॥ तत्र तथापि विभक्त्यर्थे ॥ अव्ययीभावस्य दुर्वारत्वात् सविशेषणानां वृत्तिर्न स्यान्नित्यसमासविषयकत्वात् इति रत्नाकरोक्तमपास्तं । उ
क्तदोषगणापत्तेः निपातानां वाचकत्वस्यापि तत् सिद्धान्तेऽसहत्वाच्च । तत्राध्याहारं विनैव निर्वाहाच्चेति दिक् ॥ तेदत्त ध्वनयन्नाह वेति ॥ मेवमितीति ॥ फलसत्वादि निशेषः ॥
ननु तथाप्युद्देश्यत्वादिभानाय सूत्रद्वयावश्यकत्वे नाग्रेऽरिसे लाव सर्वेन गमनं विधीसमत आदौ तेदेव फलमाह । यामिति ॥ एतेन तथा रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं
ननु ईप्सितत्वम सह घट के इच्छाविषयत्वस्य न भानमननुभवादत आह होपलक्षितमिति । तथा च तदुपादाने तेन हीच्छार्थकेनोद्देश्यत्वं गर्भितमिति भावः । ननु इच्छाविषय
त्वादिवदुद्देश्यत्वादेरप्यभानात्तदुपलक्षणेन मानमत आह । अत एवेति ॥ तद्धानांगीकारादेवेत्यर्थः ॥ गामित्यस्य विप्राय सादिः अपि विप्रसमुच्चायकः । नन्वेवमिष्ट
सिद्धेरेव गविकर्मत्वस्य विप्रे संप्रदानत्वस्यांगीकारादत आह ॥ तत्रैवेति ॥ गव्येवेत्यर्थः ॥ एतेन विप्रव्यावृत्तिः तथा चाव्याप्त्यनिव्याप्ती इति भावः । नन्वेवं दायोगे ए
व संप्रदानत्वमित्यस्यानाश्रयणात् कर्मसंज्ञा न वक्तव्या स्यादत आह ॥ पर्यायेणेति ॥ तदनाश्रयणे प्रमाणं तु भाष्यमेवाग्रे स्फुटं ॥ ~~[illegible]~~ ननु दा
धातुयोगे विप्रस्याप्युद्देश्यत्वेन तत्र संप्रदानत्वचरितार्थं तदन्यधातुयोगे च कर्मत्वं तथा च तद्योगे गोः परत्वात्कर्मसंज्ञैव स्यादिति । कथं पर्यायपक्षेति चेत्त कर्मणेत्य
स्याभावे अभिप्रैतीति । उपस्थित कर्तापूर्वं मतरंगत्वात् स्वनिष्ठदानक्रियया करणभूतया अभिप्रयते संबंध्यते गोः पश्चात्तु दानक्रियाभिप्रेत गवा विप्रोभिप्रेयत इति
तस्य क्रियासंबंधो बहिरंगक्रियासंबंधे विप्रे संप्रदानत्वाभासेः कर्तृनिष्ठधात्वर्थव्यापारजन्यफलसंबद्धं संप्रदानसंज्ञमिति । तद्रहितं तस्यार्थात् । कारकाधि
कारे च सामर्थ्यगम्यप्रकर्षानाश्रयणेप्यंतरंगबहिरंगभावाश्रयणमस्त्येव । न च पर्याये गत्यर्थकर्मणीत्यव्यर्थं । सिद्धान्तेप्यनुवादत्वेनेदानीं तत्वस्यैवोचित्या
दिति भावः । भाष्ये कर्मण एव स्यादित्येतावन्मात्रस्योक्तत्वादाह । कैयट इति । उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् ॥ ८७ ॥
तदाश्रयत्वात् । यामादेरपि तत्वमिति भावः । ननु चतुर्थ्या उद्देश्यसेवाच्य एव प्रागुक्तभाष्यसंगतिस्तत्रैव किं मानमत आह । चतुर्थ्या इति ॥ न तं चोद्देश्यादि

पदशक्यतावच्छेदकत्वस्यासिद्धं पदार्थांतरं यत्तु इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति तच्चत्नदेनोरूपवानित्यादावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयात् देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपीच्छाविषयत्वाप्र
तीतेः कृचित्तत्समानाधिकरणमित्यन्यत्। इदंच प्राचोक्तरीत्या। सिद्धांतमतेनाह॥ न समानाधीति॥ सर्वेति॥ प्राचीननवीनेत्यर्थः विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्रभिन्नसंप्र
दाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमित्यादिरीत्या बोधः स्वत्वस्य उद्देश्यतानिरूपकत्वं संबंधः संप्रदानविभक्त्यर्थीयं विप्रसंप्रदानकमिति वा बोधः एवं चोक्तभाष्यात्तस्य तत्र भा
नावश्यकत्वे तल्लाभाय कर्तुरिति सूत्रावश्यकत्वेनुद्देश्यद्वेष्योदासीनयोःसंग्रहाय तथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वं ईप्सिततमानीप्सितत्वयोर्विभक्तिवाच्यत्वमिति
न्यायसुधायां अप्यत्रैव तात्पर्यमिति बोध्यं। एतेन धात्वर्थफलशालिकर्मेति सूत्रमस्तु तथायुक्तं चानीप्सितमिति न कर्तव्यमिति महल्लाघवं न चाग्रेमाणक
मित्यादौ माणवकादेरनेनापवादत्वात्कर्मत्वं बाधित्वाऽपादानत्वं स्यादिति वाच्यं। धात्वर्थफलानधिकरणत्वादौ चरितार्थत्वेनापादानसूत्रस्य गां दोग्धीत्यत्रे
वापादानत्वं बाधित्वा परत्वात्कर्मत्वोपपत्तिः धात्वर्थस्तु प्रकृतिध्वंसानुकूलो व्यापारः सूत्रप्रत्याख्यानेनादोषाच्च। एतेन धातूपस्थाप्ये साधावश्यकत्वादिसं
तो मनोरमाग्रंथाग्रेरिति प्रतीकमुपादाय ईप्सितमेत्यादितत्रेति भावस्संते त्वच्छायस्यात् ग्रंथव्यापारस्तुः संयोगस्य फलकोटौ प्रवेशे गौरवात्। पवनिघ संयो
गाद्यनुकूल गोमार्गपतनरूपव्यापाराभावानुकूलव्यापारविवक्षायां यव प्रतियोगिक गानुयोगिक संबंधसत्त्वात् गोभ्यो वारयतीति प्रयोगापत्तेश्च प्रक
तिध्वंसस्य धात्वर्थत्वे तु तस्याश्चेतननिष्ठत्वेन नेतादृशप्रयोगः एवं च प्रकृतिर्न संयोगानुकूलव्यापारः किंतु कृतित्वं जातिविशेषः तथा च कृतित्वस्यैव प्र
कृतित्वस्य धर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवे संयोगानुकूलव्यापारत्वस्य गुरुधर्मस्य तदवच्छेदकत्वे लाघवाच्चेति मंदोक्तमपास्तं। उक्तरीत्या शा
ब्दबोधकत्वे लक्षणार्थं नदावश्यकत्वस्योक्तत्वात् धात्वर्थकुक्षौ ध्वंसप्रवेशे प्रागभावासंतानाभावघटितत्वप्रयोगानापत्तेश्च प्रत्याख्यानेपि सूत्रसिद्धार्थस
त्वेन दोषाच्च। नहि प्रत्याख्यानं नाम तदर्थखंडनं किंतु तस्यान्यथा साधनं अत एव गौरवस्याप्यंगीकाराच्च। अन्यथा ण्यंतेन व्यापारद्वयार्थकत्वेपि गौर

त

याचस्यात्तथार्थभानापत्तेश्च। माणवकं कर्मसंज्ञाया बाधे। ग्रावपि तर्हि बाधिकास्यादिति भाष्यस्य कर्तुरिति तमघटितं तत्सूत्रस्थापकस्य संयोगानुकूलव्यापाररूपत्र
वृत्ति उक्तभाष्यप्रामाण्यात् दनुवादयोगिक मनियोगिक संयोगे एव तत्प्रयोगस्येष्टत्वाच्च। अपसारयति इत्यर्थे चोराद्यवान्वारयतीति विशेष्यसेत्यभिधाने तत्स
२ योगे इष्टापत्तेश्च प्रवर्तकनिष्ठव्यापारविशेषस्यैव प्रतीतत्वेन तस्याश्चेतनाचेतनसाधारणत्वेन तन्मते एव तस्य लघुत्वाच्च। एतद्भाष्यप्रामाण्याद्विशिष्टशक्तिसिद्धौ गु
रुधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रयोजकीकारस्य प्रामाणिकत्वेनादोषाच्चेति दिक्। नन्वेवं मध्यम मूलासंगतिरत आह। फलान्तरमिति। उत्पाद
नादित्यर्थः। अपि तूक्तसमुच्चायकः यदि तावन्मात्रं फलं स्यात्तर्हि कर्तुरीप्सितं कर्मेत्येव वाच्यं ईप्सिततमग्रहणं व्यर्थमेव एवं च विशिष्टसूत्रापेक्षया वा फलान्तरत्वोक्ति
रत एवापि संगतिरिति भावः। द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तदुपपादयितुं मुलीयापादानत्वं प्राप्तौ इतुमाहेप्सिततमेति। यद्यपि योगविभागेप्सितत्वाद्बस्य पयसोदनमिति
व्यावृत्तिः फलमिति॥ तमप एवेदं फलं तथापि प्रकृतिं विना तमपो भावात्तत्फलस्य दुर्वचत्वाद्विशिष्टमुपात्तं। अपवादत्वापत्तेरिति कर्मत्वस्य सर्वत्र प्राप्तौ वारणेति
सूत्रस्य विशिष्यारंभात् एवं च तत्प्रमाणककस्य कर्मत्वं तस्यादिति भावः। ततु। वारणार्थे मपादानत्वं। तथा च नापवादत्वं तस्येति भावः। तस्यापीति॥ अत्रापीत्यर्थः
अपि प्रमाणत्वक समुच्चायकः। तदुपस्थाप्येति॥ वारयतीत्युपस्थाप्यस्येत्यर्थः। एतेन वारणार्थानां कर्मण ईप्सितः इत्येव न्यासः कार्य इत्यपास्तं। तत्फलमनुपदमेव स्फुटी
भविष्यति तथा च तदभावे अपवादत्वापत्तिर्युक्तैवेति भावः। ननु प्रवृत्तिविघातस्यैव वारणत्वेन संयोगरूपफलं न वारयतीति वाच्यम् अत आह॥ वारयतेश्चेति। तत्सूत्र
स्थात् भाष्यादिति भावः। आदिना भक्षणं तथा च क्वचित् भक्षणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारः क्वचित् संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापार इति फ
लितं इतीपि मंदोक्तिरयुक्तेति बोध्यं। तथा च तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयोऽपादानमिति तत्सूत्रार्थ इति बोध्यं। एष एव चान्तर्ति विघातपदेनोच्यते इति भावः
नन्वीप्सिततमशब्दस्याभिप्रेतपर्यायस्य रूढस्य तत्र ग्रहणे तपवादानां स्वत्वे सति ईप्सिततत्वेन तत्रैव तत्प्राप्तिर्नतु गवादेः स्वत्वे तु तत्रैव तत्त्वेन तत्प्राप्तिरिति

२५

थमुभयत्र युगपत्तत्तदापादनमत आह। तत्रापीति॥ वारणार्थानामिति सूत्रेपी स्यर्थः। अत एव कूपादंधंनिषेधो कूपादेरपादानत्वं। अन्यथा राज्ञा धर्म मयादिलो मायादीनांना
शाभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्वाम्यभिप्रेतत्वेपि अस्यातत्वात्तत्त्वस्यात्। नच संयोगो नत कर्तृव्यापारजन्य इति तत्र कर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यं कर्तृव्यापारवाचक धातूपा
त फलाश्रयत्व मित्यर्थस्यैव तेन लाभात् फलस्य तत्तद्धात्वर्थत्व पर्यंते नाग्रहात् अपिना प्रकृतसूत्रसमुच्चयः तच्च प्रतिपादितं प्राक् एवं च वारणार्थक धातु प्रतिपाद्यव्या
पारजन्य फलाश्रयत्वमेव तत्रेप्सितत्वमिति भावः। एतेनेप्सितत्वं हि कूपादंधं पातयतीति कर्तुरिति सूत्रे प्रत्युदाहरणे रत्नाकरादयः प्रत्युक्ताः यद्यपि कर्तुरिदं रूपं कर्मस्य
स्य फलं तज्ज्ञानरूपमुक्तं योगिकेप्सित शब्दस्यापि पयसौदनं भुंक्ते इतिव्याप्तिः फलमुक्तं। नचेदमपि तमप एवकृतो नव्यावर्त्यमिति वाच्यं। अग्निपयउभयव्यावृत्तत्व
प्रकर्षस्य दुर्वचत्वात् तथापि तमप इदं फलमिति बोधयितुं तदंगीकार दोषाभावमुपपादयति। ईप्सिततममिति। विशिष्टोपादानं मा प्रत्वत्। इत्युक्तौ। इति। इत्युक्त
मित्यर्थः। श्रावकतास्येति॥ वारणार्थानामिपस्येतिभावः। ईप्सिततमे। माणवकादौ॥ अन्वये नातत् घटिते न कर्तुरिति सूत्रेण। अयं भावः। प्रवृत्तिनिमित्त गत प्रकर्षेत
वादिर्विधीयते। प्रवृत्ति निमित्तं चात्रेच्छा। तस्यास्वतः प्रकर्ष संभवेपि व्याख्यानाद्विशेषणीभूतव्याप्तिगतः संगृह्यते। व्याप्ति प्रकर्षश्च प्रकृत धात्वर्थ प्रधानीभूत
व्यापार प्रयोज्य धात्वर्थ फलीभूतरूपः नच कर्तृग्रहणात् सिद्धे मतत् तत्सूत्रे इत्यपि नेति कर्तुराक्षेपेणैव सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृत धात्वर्थ प्रधानीभूतव्या
पाराश्रयस्यैव तेन ग्रहणादिति वाच्यं तथा पुनस्तम ग्रहणेन कर्तुरित्यस्य प्रत्याख्याने तात्पर्यात् फलांशे प्रकृत धात्वर्थत्वस्य व्यापारांशे इव प्रत्यासत्त्यै व लाभेन माषष्वश्वमि
त्यादावदोषादिति॥ इदं च प्राक् प्रतिपादितं तदाहेप्सिततमत्वं चेति। फलव्यापारयोः प्रकृत धात्वर्थत्वं तु प्रत्यासत्तिलभ्यमित्युक्तं, तेन यदा पुष्ट्यर्थं माषभक्षणाय क्षेत्रे
एवाश्व बंधनं तदापि माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ न माषाणां कर्मत्वं बंधन प्रयोज्य भक्षण फलाश्रयत्वेपि भक्षणस्यातदर्थत्वात्। प्रयोज्यत्वं च जन्य तज्जन्य साधारणं
अत एव गां दोग्धीत्यादौ विभागानुकूल व्यापारानुकूल व्यापारार्थक दुहि योगे पयसः कर्मत्व सिद्धिः तच्च नान्यथा इत्याह। अत एवेति॥ इत्येप्सिततमत्वांगीकारेणाये

93

स्तत्वाभावादेवेत्यर्थः उपलक्षकाभावे उपलक्ष्याभावस्यावश्यकत्वादिति भावः। तत्राग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र तत्त्वावश्यकमितीति ॥ तथायुक्तमित्यस्यारंभसामर्थ्या
देव तदभावेपि तदर्थत्वसिद्धेरिति भावः नचयुक्तमेतत् तावन्मात्रेणेष्टासिद्धेस्तथाहि तदभावे इत्थं सूत्रार्थः तथेति भिन्नं पदं चावधारणे तथेत्यस्य योज्यं तथैव युक्तमि
त्यर्थः कथमित्यपेक्षायामीप्सिततमवत्क्रियया युक्तमिति लब्धं येन प्रकारेणेप्सिततमं क्रियया दनभक्षणादिना युज्यते तेनैव प्रकारेण यद्युक्तं तदपि कर्मेत्यर्थः। एतेन
चाप्यर्थ इति दृढयुक्तमपास्तं एवं चानीप्सितपदाभावे उदासीनसंग्रह एव स्यात् द्वेष्यसंग्रहो न स्यात् किंचाग्नेर्माणवकमित्यादौ प्रकर्षहीनेप्सितागम्यादेरेतेन संज्ञा प्रा
प्तौ वारणार्थानामित्यनवकाशं स्यात्। नच स्वविषये तदेव तथायुक्तमिति प्राप्तकर्म तद्बाधे न तत्सभि फलमिति वाच्यं। स्वविषये प्रकर्षहीने तद्युक्ते चेप्सिते
तत्प्रासौ बाध्यसामान्यचिंतायां माणवकादेरप्यपादानत्वापत्तेः विशेषचिंतायामपि पुरस्तादपवादन्यायेन कर्तुरीप्सितस्यैव बाध्यत्वेन माणवकादेरपादानत्वमग्न्यादेः क
र्मत्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्च एवंचानीप्सितपदमावश्यकं तथासति अधर्मीनृतादि वस्तुतस्तु परपदार्थप्रतियोगिभूतं द्वेष्यमेव पर्युदासेन गृह्यते। किंतु तद्भिन्नमात्रं
तेन द्वेष्योदासीनयोः संग्रहः उदासीनत्वं च नोपेक्षाबुद्धिविषयत्वं नदीकूलं कषतीत्यचेतने तदसंभवात्। किंतु ईप्साद्वेष्ययोर्यत्राभावस्तत्त्वं एवंचाग्न्यादौ तथायुक्तमित्यस्या
प्राप्त्या वारणेप्सितस्य सावकाशतालाभ प्रकर्षयुक्ते तेन बाधो युक्तः तथा तथायुक्तमित्यस्यावश्यकं अन्यथा विषेणौदनं भुंक्ते इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य तत्ता
पत्तिः प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य च तत्तापत्तिः तत्सत्वे तु समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्गतत्वर्थफलाश्रयत्वरूपविवक्षितत्वाभावान्न दोषः
एवंच मूलं चिंत्यं। एतेन तथा रत्नाकरदंड्या युक्तमपास्तं अत आह ॥ द्वेष्येति। चोरान्पश्यतीति द्वेष्यस्य पूर्वेणाप्राप्तेः विषयेंद्रियसंबंधात् दृश्यमाना अपि तेन दर्श
नोद्देश्या अपि त्वनिष्टदर्शना एवेति। भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वात्। विषं भुंक्ते इति तु न द्वेष्योदाहरणं पराधीनतयापि विषे भुज्यमाने भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वा ॥९७॥
त्पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। तदुक्तं भाष्ये आतश्च विषयाप्सितत्वं पतद्रक्षयतीति ॥ एतेन पराधीनतया भुज्यमानाभिप्रायेणेदमुदाहरणमिति वदंतः प्रकाशकृद्रत्नाकर

इच्छादयः पराक्ताः अपि नो दासीनसंग्रहस्येष्टसिद्धेश्च समुच्चयः व्याख्याने इवेति ॥ अयं भावः सादृश्यार्थकत्वे तथाशब्दोल्लेखात्तत्र तस्ये वत् अन्यार्थकत्वेपि किंचित्सादृश्ये नो दासी
ने एवास्याः प्रकर्षहीनेऽप्सितत्वेनैवास्या इति तदभिवर्तते तदयुक्तं तथाशब्दस्य प्र कारार्थकत्वे त्पुपात्तधर्मकत्वसादृश्यस्यैव ग्रहणे नान्यसादृश्यानपेक्षणात् तथात्वस्त्वे वा मतेः
स च धर्मः प्रागुक्त एव एवं चेप्सिततमभिन्नमात्रस्य तत्प्रकारयुक्तस्य तत्र ग्रहणेन प्रकर्षहीने तत्र वारणे सादीनां सावकाशता प्रकर्षयुक्ते कर्तुरीप्सितेन बाधा दनुद्देश्य द्व्योदा
सीनयोरेव तत्र ग्रहणं पर्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु एतद्व्यवस्थार्थमेवानीप्सित ग्रहणमावश्यकमन्यथेष्टाव्यवस्था न सिध्येत् अत एव च तत्रानुद्देश्यत्वभासमपि सुस्पष्टं सुवचमि
ति इदं चिंत्यमिति बोध्यं । तद्गृहेति भाव इति । व्याख्यानादित्युक्त एवार्थमाह । तस्यापीति ॥ द्वेष्यस्यापीत्यर्थः ॥ अपि नो दासीनसंग्रहः एतेन तत्सिद्धमस्तुलं पचेदित्यादौ तथा
युक्तमित्यनेन कर्मत्वं ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीति परममूले ग्रामं गच्छन्नित्युपन्यासो व्यर्थ इत्यपास्तं । तत्रेप्सिततमत्वस्य प्रागुक्तरूपस्य ग्रहणेन तंडुलादेरपीति प्रागुक्तरीत्यो द
श्यत्वेन तत्कर्तुरीप्सितत्व सिद्धत्वात् । किंच स्यात्पूर्वमनभिसंहितत्वेन तृणस्येप्सितत्वाभावेन तदुपस्पर्शनस्य नांतरीयकत्वेपि ग्रामं गच्छतिसस्य प्रयोगं विना नांतरीयकत्वं तथा अप्रती
तेरिति दिक् । तन्नीप्सिता नीप्सितयोः शाब्दबोधमेदस्यात् तत्तेनेदं त्वधेयमित्यादि ग्रंथासंगतिरत आह छेति । एवं च प्रकारांतरकृतवैरूप्यसत्वेपि न क्षतिरितिभावः अग्रि
मग्रंथमपि तथा योजयति ॥ तदाहेति । उक्तार्थ एव हेतुमाहेत्यर्थः पूर्वोक्तवाक्य तात्पर्यैः ईप्सादि पदं कर्मार्थकप्रत्ययांतमितिसूचयितुमाहेप्सेति ॥ ईप्सागतेति । तद्विशेषणीभू
त प्राप्तिगतेत्यर्थः तत्र बोधकत्वमुपयोगो त आह । स्वरूपत इति ॥ संज्ञोपमत्तौ निमित्ततयेनोक्तानामर्थानां स्वरूपतः सत्त्वमपेक्षितमेव घटाद्युत्पत्तौ दंडादेरिवान्यथा तदु
त्पत्तिरफला स्यादिति भावः यथाश्रुतमूलोक्तार्थी न युक्तः किं त्वयमिति स्य प्रागुक्तमेव फलमुत्तरग्रंथ योजनायाह । तदुपेति ॥ इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वाभ्यामुप
लक्षितमित्यर्थः । आदिनानुद्देश्यत्वसंग्रहः । तदाहेति तदेतद्ध्वनयन्नाहेत्यर्थः अन्यथानुत्पन्न लभ्य इति ग्रंथस्यस्वारस्यमफलत्वं स्यादितिभावः । तदुपपादयति ॥ भास
मानेति । इदं चोभयविशेषणं ॥ अर्चत इति ॥ तदुपलक्ष्यस्य तत्त्वं विना अस्वादितिभावः । आदिना निच्छाविषयत्वसंग्रहः ॥ आधारवाचित्वेनेति ॥ यत्तु मान्याः इदं चा

तु

च

रि

धिशीउ स्थासां कर्म [illegible] कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यादि सूत्रविषयं बोधकं ईप्सितत्वादिरूपनिमित्तानां वाच्यत्वाभ्रमस्य तत्र प्रसक्तत्वात्। अत एव संबंधमात्रं द्वितीयार्थ इत्य... कथि-
तं चेत्यत्र समूलं संगच्छते एवं चादिवत्कर्म चेत्यादि विषये आधारवाचकत्वेपि न दोष इति तन्मताचारानुरोधेन ततस्तूनैरित्यादि मूलासामंजस्यात् तत्र समूलस्य खं-
डयिष्यमाणत्वाच्च। तदेतत् ध्वनयन्नाह दृश्यमुपलक्षणमिति। क्वचित्करणत्वविवक्षाया अपीति शेषः तत्र हेतुमाह। द्विक इति। एतेन द्विकर्मयोगे तदभावादिदं चिंत्यमिति।
खंडनरूपायुक्तमपास्तं। मूले लाघवादिति। सर्वविषये सकलप्रवृत्तेरेक विधौ नानार्थकल्पनाभाव इति भावः। ननु फलाश्रयस्य कर्मत्वे न द्वितीयावाच्यत्वप्राप्त्या
फलस्य धातुनालाभादिति वक्तव्ये क्रियाया इत्याद्ययुक्तं तद्वाच्यत्वस्य वाप्रसक्तत्वादत आह। कर्तुरिति॥ नन्वित्यादिः इति लक्षणे इत्यादि लक्षणेष्वित्यर्थः॥ विशिष्टस्य
कर्त्रादिविशिष्टस्य शक्यं द्वितीयायाः ननु तथा क्रियाशब्देन व्यापारमात्रपरेण न फलस्य धातुना लाभस्य तु तत्तत्फलाश्रयरूपं विशिष्टमेवास्तु न्यायेन शक्यं
ति स्यादत आह फलस्येति क्रियायाः परिनिष्पत्तिरित्यादावाद्यप्रसिद्धिरंतस्तु प्रसिद्धतर इति भावः। यद्यप्यादिना चैत्रादीनां ग्रहणमुचितं तथापि तत्र त्रपादि तत्प्रयोगे त-
स्यावाच्यत्वायेदं बहुत्वादिनालाभेपि कर्तृत्वेन लाभाय शालिस्यादिति शंका निरासाय चाह॥ आदिनेति॥ इदं कर्तोप्युपलक्षणं तथाच तिङ् देवदत्ते सादिग्र-
हे इत्यर्थः। मूले आधारवाचित्वे यत्राधारतां शालिमानुच्यते तत्र द्विभ्रमायेण शंकते नन्वेवमिति। अनर्तलभ्योहीति न्यायेन कर्त्रादीनामवाच्यत्वे इत्यर्थः शालिभ्रमवा- न्य
रणायाह॥ धर्मिणेपीति॥ अपिरुक्तसमुच्चायकः प्रकृता द्वितीया प्रकृता ओदनादिना। तस्यैव शालिविशेषरूपाधारत्वस्यैव क्वचित्तथैव पाठः उक्तन्यायादिति
भावः तदाह युक्तमिति। नन्वेवं प्रत्ययार्थत्वात्तस्य प्राधान्यापत्तिरत आह॥ तस्येति। पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तस्य विभक्तिद्योत्यत्वात् कारकं विभक्त्यर्थ
पक्षेपि तथैव सत्त्व... वत् सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्ता च विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभूत इति तद्धितश्चेति सूत्रभाष्ये स्पष्टं तत्रापि विभक्त्यर्थप्रधानाव्ययस्य विभ-
क्त्यर्थप्रधानत्वादसत्त्वभूतत्वमुक्तं। तदाह युक्तमिति। एवं च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायोत्र न प्रवर्तत इति भावः॥ चिंत्यमिति॥ तथा च तथा रत्नाकरे ...ख्या

द्यः परास्ता ः अभेदस्यनतस्य खंडिनत्वादाह ॥ विशिष्येति । एवं चायं ग्रंथो धर्मवाच्यत्वपक्षेपि सुयोज इति भावः ननु विशेषणभूतत्वेपि हर्याधारिकेति बोधस्य प्रागुक्तरीत्या
यद्यपि युक्तत्वं तथापि हरिः सेव्यत इत्यत्र नायं वाक्यार्थ इति प्रागुक्तमत आह । हरिमिति ॥ ननु एकत्र सर्वविरूपकाभावात्सार्थक्येपि दिवः कर्म च अधिशीङ् इत्यादि विषये
फलस्य ननिरूपकत्वमत आह ॥ कर्तुरीप्सितमिति । आदिना तथायुक्तं चानीप्सितमित्यादि परिग्रहः फलमिति ॥ उक्तरीत्यातस्यैव कर्तुरीप्सिततमत्वादिति भावः । कर्तृ विषय इ
ति । कारकं च कर्मप्रत्ययार्थत्वेन ताद्रूप्यस्थितक्रियाया अभावेन च तस्यैव स्वतंत्रत्वात् अत एवाच सूत्रानुल्लेखः स्वाश्रयेतीति ॥ साधकतममिति तमप् ग्रहणं न कारकाधिकारे
गौणार्थस्यापि ग्रहणात्साक्षात्तदा धारत्वपरत्वात्कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधइति भावस्तदाह । स्थाल्यामिति ॥ फलीभूतत्वशाब्दबोध तयोर्विरोधादाह । पदजे ति ॥ शा
ब्दबोधकारणीभूतायामिति भावः । अत एवाह । नफलभूतेइति ॥ उपस्थितिजन्य इत्यर्थः मिथः समभिव्याहारात् । विरविवक्षित इति भावः ननु आश्रयो द्वितीयार्थ इ
ति वदतो ग्रन्थस्य अभिप्रायः तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणं आधेयतया फलं विशेष्यमाश्रयो द्वितीयातं शक्यतावच्छेदकं । अखंडोपाधिरूपमाश्रयत्वादं तदनुगमकं आश्रयत्व
स्य विभक्त्यर्थस्य निरूपकतया फलान्वय इति तु न युक्तं कर्मणीति सूत्रस्वरसभंगापत्तेः न चाधेयत्वस्य संसर्गत्वे तंडुलः पचतीत्यत्रापि बोधापत्तिरिति वाच्यं विभक्त्य
र्थमदारीकस्य धात्वर्थ ... पादिकार्थयोः साक्षादन्वयेन अन्वया युक्तत्वेऽन्यथा कर्मता संसर्गबोधस्याव्यापत्तिरिति न चिंत्यं सप्तमीपंचम्योः कारकमध्ये इत्यत्र
कारकपदस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोरभेदेन शक्तिमत एव द्वितीयाद्यपर्यंतायाभाष्यादिसंमतत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् श
क्यतावच्छेदकत्वानौचित्यात् । न च फलादिनिरूपितत्व विशिष्टमाश्रयत्वं तथा तन्निरूपणावच्छेदकत्वे गौरवात् । वैकुंठम ध्यास्त इत्यादौ तदभावे न तस्य न्यूनवृत्ति
तथा द्वितीयाशक्यतावच्छेदकत्वानौचित्यात् । तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे नादेनानार्थता पत्तिः तस्माद्भाष्यादिसंमतमेवयुक्तं हर्यादिपदा...रात
स्य लाभेपि शक्तिमत्त्वेना लाभान्नदोषः कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु गौरवं । एवं च कथं तत्कृतं वैलक्षण्यमिति मूलं चिंत्यमत आहेदमुपेति निमित्तत्वोपलक्षणसा

षष्ठ विधौ तत इति शेषः। तत्र समासे एव कथं ज्ञप्ति तत्तदर्थविभागवत्साधु आदिनावर्तं साधिकरणत्वसंग्रहः तत्रापीत्सपिरे वार्थे कर्मत्वादिप्रकारांशे एवेडिसादि गुणारो
पेण तत्तद्वि स्यादिबोधः इति कल्पसूत्रे कैयटे स्पष्टं एवं चात्रत्य संज्ञाशास्त्रैः तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः सन्निभिबोधनमेवोचितं उद्देश्यतावच्छेदकस्येव तत्तत्संज्ञाश
क्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रयत्वाद्यर्थकत्वमि त्यादि व्यवहारा आत्र्पीपक्षे कर्मादि पदानां प्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पनेन तदुत्तरत्व प्रत्ययेन पदानभिधानाच्च अनादि साधु
व्यवहारस्य पूर्वव्यवहारेण कर्मादि पदानां तत्तच्छक्तिमत्ति शक्तिग्रहः इति ने दाहन्यन्ते मंजूषादाविस्थर्थं मूले तस्यानुपादानात् आहाधारेति॥ तनि तद्रूपस्येति
आधारत्वात्तस्येति शेषः मूलमते लाघवमाहाधारेति॥ आशयइति॥ आधारोवा च्य इति चलुरिति भावः॥ अनेनसूचितारुचिमाह नन्विति॥ एवेनाधारत्वस्य व्या
वृत्तिः निरूपकेति निरूपकभेदेनाश्रय भेदेन संबंधभेदेनेत्यर्थः निरूपकाश्रयभेदात्संबंधोपि स्वरूपरूपाभिन्न एवेति भावः। अखंडमिति॥ अखंडोपाधि रूपमित्य
र्थः गौरवमिति॥ एतेन ननु लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुणि स्वीकारे बाधका भावः अपि च लाघ स्य संबंधेन तदेवावच्छेदकमित्युरो नै
ह कर्मणीति॥ मान्येत्युक्त व्याख्याने प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं। ननु आधारत्वस्य वाच्यत्वे कर्मणीत्यनेन तस्यैवोपस्थितेः कोवा सूत्रस्वरसभंगोत आह लौकेके
मौ दीति॥ आदिना करणादेस्तत्तदर्थक बहुव्रीहेश्चादिग्रहः। सूत्रेपि कर्मणि द्वितीये त्यादिसूत्रेपि। अपिभाष्यादि समुच्चायकः चितेतीति॥ अन्यथा सिद्धांत्याख्याय
कत्वं शास्त्रस्य भज्येतेति भावः। नन्वेवमुक्तरीत्या नियतपदेनाधारतानामानं सा च्छक्यतावच्छेदकानंत्येन शक्त्यानंत्यमसंगत आहाधारस्येति। आधारतात्वेन उत् भे
रूपेण आश्रयतात्वरूप शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्याच्च तत्तदानंत्यमिति भावः। मूले अर्थात् संत भिन्नं वाक्यं। एवं तैकवाक्येतु चाप्योन्यतर वैयर्थ्या र
पत्तिरूलर वाक्ये इष्टमात्र संबंधो तस्या श्रेयाशयेनाहायिनेति। उपस्थितेत्यादि प्रतीतेश्चेति भावः अन्यथेदमपि विरुद्धं स्यादित्याशयेनाह सूत्रेति॥ नन्वेवंश ॥४
क्तिर्गौच्येति प्रागुक्त भाष्य सिद्धांतविरोधोत आह। शक्तिरपीति॥ कर्मत्वादि रूपा शक्तिरपीत्यर्थः अपिनापक्षद्वय साम्यं सूचितं एतैः कर्मादि पदैः धर्म्य

यं वचनविपरिणामेन तस्यात्र संबंध इति भावः

भेदं इत्यादि मदभेदं। एतेन भिन्नवाच्यत्वनिरासः प्रतिपादितमिदमधस्तात्। सर्वसंबंधानिष्टत्वादाह। येनेति॥ तथाच [illegible] इति भावः न
नु सूत्रेणांसारूप्यं ब्रह्मणापि दुरुपपादमत आह। कर्त्रादिविषय इति। कर्त्रादिपदानामिति शेषः तथाचार्थवैरूप्यं तत्रारोप्य तद्व्यापनिरिति भावः ननु कृ[...] स्वपि धर्ममात्र
मर्थ इति नलदा यतिरत आह। कृतामिति॥ अन्यपापाचक इत्यादि हेतोरसामंजस्यं स्पष्टमेवेति भावः अतएवाह कृतामिति। एवंचस्वीकोंच्चेनि मूले ऽपपाठः
एतेन चो इत्यादि नहसमर्थनमपास्तमिति भावः इत्रादेरतादेशस्यापि सत्वादाह। लादेशेति। आदिनाशानजादिपरिग्रहः लिङ्गमंतत्वान्न तद्विशेषणं मिथो
र्थकृतमिति शेषः स्पष्टं चेदं न्यत्रा आदिना र्यजरतीयत्वागादिग्रहः ननु आविवक्षायाः प्राप्तिपूर्वकत्वेन नटस्य तदप्रासत्वा तत्क्रियाजनकत्वेनाकारकत्वाश्रा
कथितं चेत्तस्याप्राप्तिरिति विमर्श परिगणनमत आह। ध्यापादानादीति। तद्रूपेणाभानमित्यर्थः चस्त्वर्थे कारकाधिकारात् कारकं सत् कथितमित्यर्थे नकारक
त्वे सत्येव संसर्गाभाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषलाभः अकथितशब्दोत्रोकीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः सर्वथाप्रसक्तत्वाविवक्षा चेत्तुभयत्राकारम
श्लेषः अपिरेवार्थे ग्रहणे। अग्रे योज्यः सिद्धो यथाश्रुतो वा एवंच पूर्वविप्रसक्तिः पूर्वकं तदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ चेत् तत्र वृत्तिरिति भावः
परिगणनेन तत्रवारणं परमाख्यातोपयोग इति सूत्रभाष्यमत्र प्रमाणमिति गूढाकूतं मकृतेचेति॥ नटस्य शृणोतीत्यादावित्यर्थः सर्वथा तत्र तदप्राप्ते
रिति भावः चस्त्वर्थे एवमग्रेपि यद्वा उभयोर्मिथः समुच्चायकं चद्वयं आख्यातोपयोग इति शास्त्रेति। अन्यथा तत्रोपयोगपदार्थे व्यमिति स्पष्टं तत्रैव भावे
नट विनागीतश्रवणायोगात् द्वारेण द्वारिणा नान्यथा सिद्धिरधिकरणवदिति भावः। तस्य नटस्य। एवंप्रागपि नटसंबंधिश्रवणमित्यर्थे न तस्या कर्म
कत्वादिति भावः एतेन गाथा कर्मकं नटसंबंधि श्रवणं वास्यार्थ इति रत्नाकरदृक्त्वाख्यातुमपास्तं। षष्ठ्यर्थस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसम
भिव्याहारे तत्रैवान्वयस्तु सतः स्फुटीभविष्यत्यनुपदमतत्। नच परिगणनेपि गां दोग्धि पयः स्थाल्यामित्यत्र स्थाल्यामित्यस्या अधिकरणत्वविवक्षायां

म प्र वि ति

२८ स न

५१

नि

कर्मत्वापत्तिः पयोरूप कर्मण्युक्तत्वादिति वाच्यं धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वसंबंधस्यैव सति संभवे तत्र ग्रहणादिति बोध्यं। कर्मयुक्तत्वं न परिगणनलभ्यं तस्यात्र सत्वा
दिति प्राचोक्तिः खंडयन्ति॥ नन्वेति॥ अ। स्थालीस्थतो दिति॥ तथाच श्रुधातोर्निस्सरण ग्रहणे लक्षणेति भावः। एवंनामस्यात्रेति। एवं चैकैव संगच्छते इति नत्रे वाध्यं प्र
व — योग इति अनुपयोगे तद्विवक्षायां न दाधृणातीति भस्यैवेति भावः। ईदृशलक्षणयेति। निस्सरणांशे ग्रहणं श्रुधातोर्लक्षणये त्यर्थः अन्यथोपयोग ग्रहण वैयर्थ्यापत्तिः
स्पष्टैव। अनेनोपयोगे प्रसिद्धार्थे तथा प्रयोगो स्यैवेति सूचितं। संबंधमात्रमर्थ इति वक्ष्यमाण मौल सिद्धांताशयेन गां संबंधीति बोधोनयुक्तः तस्यैव खंडयिष्य
माणत्वादतआह। गोकर्मकमिति रत्नाकरोक्षर्बं। एवं च मूल तथा दंड्यां धुलं चचिंसं। इति बोध्यं अंतः स्थितद्रवद्रव्य निष्ठ विभागानुकूल व्यापारो दुहेरर्थस्तत्र वि
भागावधित्वा विवक्षायामनेन कर्मत्वं गोरिति भावः नन्वेवं कर्तुरीप्सितेनैव सिद्धौ तथायुक्तमित्यस्यापत्त्या सोव्यर्थो तआह। तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। पयसएवे
ति। उद्देश्यत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु प्रागुक्तेप्सित तमत्वस्योभयत्र सत्वात्तदुपत्त्या सोव्यर्थ एव अतएव तथा रत्नाकर दंड्यां धुलं चिंसमिति बोध्यं। प्रतीतेरिति।
गां दोग्धि पय इत्यत्रेति भावः न्यायसिद्धत्वे स्तस्य सूत्रं विना नैयायिकादिवल्लोकसिद्धत्व इत्यर्थ भ्रमनिवारणायाह। व्यापारद्वयेति। उद्देश्यं कर्तुरीप्सितेन तदन्य
स्य तथायुक्तमित्यनेनेति भावः इदमपि मूल रीत्या नस्वरीत्येति बोध्यं मूलकृता रुचि बोधनाय तथोक्तत्वेप्यस्यैव सिद्धांतत्वादाह। हेतुमतीति॥ परत्वमूलभूतं
चरितार्थ्यं तयोराह। ग्रामादिति॥ संज्ञांतरेति॥ ग्रामनिष्ठविभागस्य धात्वर्थत्वेनानुद्देश्यत्वेन [illegible] च संज्ञाप्रसंग इत्यर्थः इत्यादाविस्यैव सावकाशेत्युः। तद्वय
गुणेति — स्यादिति भावः। ननु गां दोग्धीत्युदाहरणप्रकृतसूत्र विषयत्वलाभेन कथं गत्यर्थत्वे तद्भाष्यं साधकमत आह तद्भाष्यमिति। इत्येतद्विषयमिति। इत्येतद्विष
अ — यकमित्यर्थः। असंगतेरिति॥ युगपत्समावेशाभावादिति भावः उत्तरीत्या अवधित्वादेरवच्छेदकत्वेन सूत्रेऽनुपादानादाह। अपादानत्वेति। संज्ञाशब्द नियमादपा
दानत्वशब्दस्य पूर्वनिपातः एतेन प्रकृत धात्वर्थ फलाश्रयत्वरूप कर्मत्वस्य प्रकृत धात्वर्थ गतत्वनाविष्टत्वे सति तज्जन्य विभागाश्रयत्वरूपादानत्वस्य चल ॥५०॥

प

त्समनि[illegible] यता संबंधोपाधिविशेषरूपस्य वायुगपद्विवक्षाभाः कर्तुमशक्यत्वेनोभयो प्राप्तौ कथं परत्वाद्दुहिरित्यपादानं। नन्वेवं कथमपादानत्वबोधो वा चक्राभा
रत आदेर्दृष्टोचेति॥ तद्भाष्येत्ति॥ मूलोक्त इत्यर्थः यदि तथा तस्या कथमेकैवेति नियमः। कथं चापरत्वाद्द्वाधोति रिति भावः एवं चैयानिष्टविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थस्तत्र विभागाव
धित्वस्य तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च गविसत्वं इतोऽप्याधारे द्वितीयार्थ इति प्रागुक्तमसंगतं किंतूपलक्षणपरतयैव व्याख्येयं। टीकायां तत्रैवेतदनुक्तिस्तु स्तस्याप्यत्र सत्वात्
एतेन तद्भाष्यानुरोधेनेदं सूत्रं नियमार्थं अकथितस्य यदि सा तर्हि दुहादिसंबंधिनं एते [illegible]नां तर्भावितण्यर्थतायां मैत्रः श्वैत्रं कटं करोतीति तत्प्रयोगः विध्यर्थत्वेत्विदं दुर्वारमि
मिति प्राचोक्तमपास्तमिति बोध्यं। इतिस्थितमिति मौलसिद्धांतस्यौतत्वं बोधयितु माह तामिवाहात्रेति। उक्तार्थे इत्यर्थः एवेन व्यापारद्वयनिरासः अनेन तु तदवच्छिन्नोन
सूत्रद्वयेनेत्यर्थः। वस्तुतोऽन्येन कर्तुरिति सूत्रेणेत्यर्थः॥ अन्येष्वपि। भाष्यापरिगणितयादिषु मौलार्थमभ्युपगम्याप्याह॥ किंचेति। अपि तानत्थायुक्तमित्यादि परिग्रहः एवमग्रेपि
षष्ठ्यपवादत्वेति। तत्तच्छास्त्राभावे सर्वत्र षष्ठी प्राप्ता सर्वासां तदपवादत्वमात्रेणेत्यर्थः। संबंधत्वेनेति। तत्तेन तन्निष्ठबोध्यता निरूपितबोधकत्वेत्यर्थः। अन्यथा विशेषरूपेण
बोधोच्छेदापत्तिरत एव कर्मणि द्वितीयेत्यस्य नवैरूप्यं। अत एव चैतत्सूत्रशेषभाष्ये तेनैव सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशंक्योप्सितमात्रस्याप्यनेन संज्ञायां वारणेत्स्यानवका
शत्वे माणवकादपि पंचमीस्यादितीप्सिततममित्याद्यारब्ध अपिसुतरितं एतेन दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरिति कर्मत्वे तत्तेनाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमिति मूलोक्त
मपास्तं वक्तृत्वे व्याघातात्। अत एव च कर्तुरित्यनेन सिद्धमाश्रित्यास्य वैयर्थ्यं भाष्ये नाशंकितमत एव चोद्देश्यतावच्छेदकाभानमिति भावः। तदेतद्ध्वनयितुमुपसंहरति। तस्मादि
हेति उक्तहेतोरित्यर्थः। अत्रापि अकथितं चेत्ते तद्विषयेपि अपि रन्यसूत्रसमुच्चायकं स्पष्टार्थमाह। क्रियेति॥ कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्यार्थे कर्मत्वादिशक्तिमत्वबोधक
त्वादि। एवं चापादानसंप्रदानाधिकरणानां [illegible]तत्तेनाविवक्षायां कर्मत्वेनैव विवक्षेति तत्वं। मूलादि खंडयितुमुपक्रमते व्यापारद्वयेति बहुव्रीहिः॥ अपि[illegible]
तोक्त रीत्या तथायुक्तमित्यस्य संग्रहकः। यथाप्रयोगमित्यनेनातिप्रसंगो वारितः। बहूनामित्यनेन मूल[illegible] परिगणितभिन्नानामपि ग्रहणं सूच्यते। नन्वेवं कथमिष्टत्वादि

एव संम

भाच्या

न

नमं

व्यवस्थेत्यत आह। नत्रये इति ॥ कर्तुरीप्सितं तथायुक्तं अकथितं च गतिबुद्धी सादिविषया नेक द्विकर्मकण्यंतदुहादिस्थ्यादीनां मध्येये आद्यसूत्रविषयाद्विकर्मका इत्यर्थः ॥
इत्युक्तेरिति ॥ इतिभाष्योक्तेरित्यर्थः। नन्वेवं प्रधान कर्मत्वमुद्देश्यत्वरूपं शतस्येवेति तत्रैव लादयः स्युरुभयत्रवास्युरित्यंते तु गर्गरूप एव कर्मणि अप्रधाने दुहादीनामिस्तु
त्वे इत एव गर्गाः शतं दंड्यंतामिति भाष्य प्रयोगसंगतिरित्यत आह। प्रधान कर्मत्वं चेति ननु कर्मप्रत्ययस्थले। फल[illegible] व्यापारयोर्विशेष्य विशेषण भाववैपरीत्यात्तत्रैवेष्टं तत्
गर्गाणां न स्यात् अत आह। कर्मप्रत्यये इति ॥ व्यापारेति कर्तृनिष्ठेति च स्वस्वरूप कर्मत्वं तस्येव्याद्विशेषणं फलमित्यर्थः मात्रशब्देन साक्षाद्व्यापार जन्य फलस्यैव ग्रहणे न परं
परया तत्वविशेषण फलव्यावृत्तिः ननु तेषां दुह्यादित्वं प्रकृत्यादेरुद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यमेव त्वाघुसति नियामकं कुतो नौशीति क्रियते आह। ण्यंतेति। न्यादयोण्यंत निष्कर्म
गत्यर्थी मुख्यकर्मणीत्यत्र मुख्य[illegible]त्वस्य ण्यंते कर्तुश्च कर्मण इत्येतदेक वाक्यतया दे[illegible]स्यैव ग्राह्यतादित्यर्थः अन्यथा मिथोविरोधः स्पष्ट एवेति भावः तदेवोदाहरणेन विशद
यति। गर्गा इति। एवेन शत व्यावृत्तिः। ननु त प्रधानकर्मत्वं। स्वसंप्रे[illegible]नानुकूल व्यापारानुकूल शासनरूप व्यापारो दंडेरर्थः स्तत्र साक्षाद्व्यापार जन्य फलाश्रयत्वा[illegible]तेषामेव
तत्वमितिभावः। नन्वेवं प्रधान गर्गानुरोधाच्छतस्या[illegible]व्याप्यत्वापत्तिः सूत्रे भाष्यविरोधो तत आह शेषादेरुपत्वेति। अन्यथा कर्तुरिति कर्मत्वाभावे नाक्षिलीयान स्यादिति भावः
विरोध इति। तद्भाष्यस्य तादृश प्राधान्याप्राधान्यपरत्वादिति भावः। अत एव प्रधान कर्मणीति सर्वपद्यमुक्तोत्तरार्धे पाठे नानिरिक्ताद्विकर्मकाः क इति प्रश्ने नीवह्योर्हरते
श्चापि गत्यार्थानां तथैव च द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय इत्युक्तं। तत्र न्यादि ग्रहणं तव कृषिवत्समस्त व्यापारद्वयार्थक धातूपलक्षणं। अप्रधाने दुहादीनामित्यस्यैव
विषयं वक्तुं तत्तीय द्विकर्मक स्थले तद्व्यवस्थामाहै केति। अकथितं चेति सूत्रविषय इति भावः आदिना दुहि याचि रुधि प्रच्छि भिक्षि चिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ बुविशा
सिगुणेन च[illegible]यत्सचते [illegible]तदकीर्तितमाचरितं कविनेति भाष्योक्तः समानां ग्रहणं। कर्मणीत्यस्य लादय इति शेषः ननु धात्वर्थ प्रधान व्यापार साक्षाद्विशेषण फलाश्रय
त्वस्य प्रधान कर्मत्वे परंपरया विशेषणफलाश्रयत्वमप्रधान कर्मत्वं लब्धं तत्र नगो नेवाथ्यपस इति कथं तत्रनिर्वाहः अनुदेश्यत्वरूपमप्राधान्यं तु न तद्रुत्यत्तोनि

क।सा श्य दानक

मु

नियामकमत आह प्रधानत्वं चेति। अप्रधानकर्मत्वे त्वित्यर्थः। तत्रार्थी पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापार एव धात्वर्थे गौ क्रियमाणे इत्यर्थः अत एवाह। फलाश्रयेति। तस्य धात्व
र्थतावादिति भावः। तथा सति वक्तव्यं फलितमाह द्वंचेति। तेषां प्रधानकर्मण्येतेषामप्रधाने कर्मणीत्येवं लादिव्यवस्थाया द्विकर्मकत्वस्य च सिद्धेश्चेत्यर्थः। ननु परिग
णनमध्ये भाष्यानुक्तमूलोक्तपच्यादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वेन द्विकर्मकत्वस्यैव लादिव्यवस्थाया अपि मूलमते प्रधाने दुहादीनामिवानेनैव वात्रमते प्रधानकर्मणीत्य
नेन साधितत्वेऽपि षामेव व्यापारार्थकत्वे तदुभयं न स्यात् भाष्ये परिगणनेन तद्विधानात्। तथा चासाधुत्वं स्यात् तत्र तथाप्रयोगस्य अथ तद्विषये व्यापारद्वयार्थकत्वं
नियतमिति चेत्सर्वत्रैव तथास्तु मास्तु कथितं चेति सूत्रमिति चेन्न तदनुक्तत्वेन तत्र तेषामसाधुत्वेष्टापत्तेः। अत एव सूत्रावश्यकत्वाच्च एतेन मूलोक्तमेव युक्तं न तु व्या
पारद्वयार्थकत्वेन साधनमित्यपास्तं इति ध्वनयन्नाह। भाष्यानुक्तानामिति॥ पच्यादीनामित्यर्थः अत एव तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः इति कैयटोक्तिः संग
च्छते युक्तं चैतत् अन्यथा ख्यातो प्रयोग इति सूत्रभाष्योक्तपरिगणनत्वभङ्गापत्तिः किंच भाष्ये भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः उभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धेरिति तदाहार्थेति
नन्वेवं द्विकर्मकत्वसाधनेति प्रसङ्गापत्तिरत आह। एवं द्व्यर्थत्वेनेति॥ व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वकल्पनया द्व्यर्थत्वेनेत्यर्थः एवं च परममूलं मूलमत्र समग्रिमं च तथा कैय
टरत्नाकरदर्प्याद्युक्तं च चिंत्यमिति बोध्यं विस्तरस्त्वन्यत्र बोद्धव्यस्तदाहेति॥ व्यापारद्वयार्थत्वे तत्वेमात्रविवक्षाया निर्मूलतोलभ्यते तथायुक्तेरत्र स्तत्राधिकरणमा
ह। विभागेति॥ मात्रपदेन व्यापारद्वयार्थत्वे तत्त्वमात्रविवक्षाया निर्मूलत्वोक्तेः व्यावृत्तिः मोलमात्रपदेन कर्मत्वव्यावृत्तिः रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति॥ न चेति। एवं चोभ
यथापि तथाप्रयोग इति भावः। षष्ठ्यन्तार्थस्येति। शेषेत्यादि समभिव्याहारे इत्यनेन मातुः स्मरति नटस्य शृणोतीत्यादीनां साधुता सूचिता। व्युत्पत्तेरिति॥ एवं च तत्र न
तदर्थस्येति [illegible] क्रियान्वय इति भावः तत्र मूलं ध्वनयति। अत एवेति। तत्समभिव्याहारे तादृशनियमादेवेत्यर्थः आदिना तण्डुलानोदनं
पचतीत्यादिसंग्रहः तत्र हि निर्वर्तनं विक्लेदनं च पचेरर्थः तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति वाक्यार्थः॥ षष्ठीति। निर्वर्तने च पाकस्य करणत्वमित्यपि बोध्यं। तथा

प्र

सतीति वाक्यार्थमाह। तंडुलेति भाष्य इति। कर्तुरीप्सित इति सूत्रे इति भावः। नत्विति। तंडुलानोदनं पचतीति सत्कर्मकत्वेनाविवक्षायां शेषत्वेन तदन्वयेन त्वित्यर्थः। अत एव पचेर्द्विकर्मकत्वं वक्ष्यते चेदमनुपपन्नमेव तदाह। दिगिति। मूले माचा प्रक्रिया सूत्रायालुरत्नाकरदंड्या दिः ॥ हरिसादि मूलं चिंत्यं तस्य पाठाभावेपि संज्ञाया अर्थनिबंधनत्वाद् ग्रहणार्थत्वात् ... ग्रहे द्विकर्मकत्वानपायात्। न च नियम पूर्वकग्रहणं दण्ड्यर्थः केवलं ग्रहार्थ इति तयोः पर्यायतेति वाच्यं। दंडिश्चेत्यादिस्वोक्ति विरोधापतेः आग्रहपूर्वकप्रश्ने तु दः केवलश्चेत् पृच्छिश्च प्रयोगस्य संभवेतु भ सिद्धेस्तेन तयोरपर्याय तयारबोधार्थ निबंधनश्चापकस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च अंशतोपि पर्यायत्वांगीकारे तुल्यं प्रकृतेपीति तन्न। अधिकप्रविष्टमितिन्यायेन न्यूनार्थकेनाधिकार्थकग्रहणेपि वैपरीत्याभावे नादोषात्तु सिद्धांतरीत्या दोषलेशाभावाच्च तदेव ध्वनयितु यथा श्रुतमूलं नास्तीति। भाष्यानुक्तत्वादिति भावः। अत एवाह। द्विकर्मेति। ननु द्विकर्मकत्वस्य तथात्वनाधितत्वेन कथं प्रक्रिया कदोल्कोदाहरणमुक्तमत आह। शास्त्रवि ति। अत एव यदीति प्रागुक्तं। तेन तथा प्रयोगाभाव एव सूचितः एवं चापादानत्व विवक्षैव तत्रैतिभावः। ननु तथा प्रतीतिसत्वे तदविवक्षायां तदपि सिद्धमेवातस्त वे दंडो आग्रहं विहाय मूले कृतारमाह। परास्त्रमेतति ॥ अत एव पुनरुक्तिसंगतमेवोपात्तं एवं चानार्ष तदीयप्रयोगे तथा पाठः एवाप्रयोजक इति मूलोच्छेद इति भावः। तथाद्वि कर्मकत्वस्य तेषां सिद्धांते इष्टत्वेपि वक्ष्यमाणयथानुरोधेन मूलानभिमतत्वे तत्पादयोजकत्वादाह। कथितेति ॥ ननु भाष्यादिसंमतत्वाभावेन कथं प्रामाणिकत्वमत आह। केयटेति ॥ आदिना हरदत्तपरिग्रहः। ननु प्रागुक्तमुख्यकर्मत्वस्य गर्गाणामेव सत्वेना दोषेणैवं चेत्या घसंगतमत आह। तइति तत्संमतत्वादित्यर्थः। तदीयैर्वा कैयटादिरीत्यैव। एवेन स्वरीति व्यवछेदः इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति। लाघुसत्वीति ॥ दूषणमिति संदर्भाशुद्धौ दूषणमाहेत्यर्थः। अग्रिममूलानुरोधेन तथैव तत्वमिष्टं तस्यैवा हो दूषकत्वादिति तस्य इत्यस्य। आर्थेनि रत्नस्याहिरण्यकरणाकप्रार्थनावत्त्वं इत्यर्थः। एकदेशान्वये समासस्य च भाष्यप्रामाण्यादिति भावः। ननु ग्रहणार्थ ॥५२॥ त्वेनितरां ग्रहणार्थत्वं सुतरामत आह ॥ शारीरेति। तस्मादेवेति ॥ अर्थिनश्चेत्तस्मादेवेत्यर्थः। एवं च मूले वाक्यशेषादिति हेतुर्मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयेतीतिभावः

मूलोदिखंडयति ॥ एतदिति ॥ प्रागुक्तमिति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ इदं सर्वमिति । मूलं परम मूलं तथा श्लोकपठनं प्राचीन खंडनमुक्तं

वक्ष्यमाणं चेत्यर्थः सर्वप्रागपि । उक्तदिशा उक्तरीत्या एतेन तथार त्वाकरदंड्याद्युक्तं चिंत्यमिति सूचितं । मूल व्याख्यातारः प्रकाशकृतः । ननु वक्ष्यमाणरीत्या प चेर्द्विक

र्मकत्वस्य स्पष्टत्वेन कथमप्रमाणि कमतमाह । अकथितेति । भाष्यानुक्तत्वादिति भावः । अतएव तैरत्रार्थे संमतित्वेन यदाहरदत्तः अकथितेत्यादि परिगणनादियत

मूलकृता ग्रंथः लिखितः भाष्यासंमतत्वादाह । पचेरिति । दूषणमिति ॥ अप्रमाणि कते कर्म वत्कर्मणे त्याद्युक्तदूषणमित्यर्थः । आदिना हरदत्त परिग्रहः । तेद्वा हा

त्रेति । व्यापारेति ॥ फलपाकानुकूल व्यापार तुकूल व्यापारार्थत्वेत्यर्थः कर्तुरित्युक्त्वे नाकथितमित्यस्याविषयत्वासूचिता एते नोदनं चैत्रः पचति मैत्र इति

नव्यमते साधु नभाष्य हरदत्तादिमते इति रत्नाकरोक्तमपास्तं । वृक्षस्येति । उदुंबरफलं पच्यते इति भाष्योदाहरणे इति भावः । एकव्यापारेति । कालनिष्ठ

प्रधान व्यापार इत्यर्थः ॥ सुपपादत्व इति । सूत्रनाम कर्मकत्व प्रयुक्ता प्रासावे तैत्तस्य विध्यर्थ नोचितेति तथैव इति भाष्य लोप पति रन्यथा निषेधा प्रागेव पचेः

प्राकृ उचित इति भावः ॥ नैतदिति । अकथितमित्यत सूत्र विषयकत्वेत्यर्थः । दुहादावस्य भाष्ये गणनात् । गौर्दुग्धे इत्यपि कर्तुरिति कर्मत्वे एवोदाहरणं विभागानुकू

लव्यापारार्थकत्वे एव दुहेस्तदुदाहरणमिति तुनयुक्तं तत्रार्थे कर्मस्थ क्रियया तुल्यक्रियत्वाद्युपपादनात् । एवं च प्रकाशोक्तिस्तथा रत्नाकर दंड्याद्युक्तिश्चयुक्तै

व परंतु तत्र अन्यदीयत्वं कैयटानुक्तत्वं मूलमतस्य सिद्धांतत्वं चेदंमुक्तं चिंत्यं । एवं च तंडुल रूपि कर्मणि प्रत्यय इति मूलकृदाद्युक्तमयुक्तमिति बोध्यं । एतेनमा

धवोक्तेति पूर्वोपपादितं भाष्यसंमतं यन्मतांतरे मुख्यमतं तदित्यर्थ एवं च हरदत्तोयुक्त एवेति भावः ॥ एतत्त्वे खेनमूलकृतोपीष्टमेवेष्टमित्याह ॥ भाष्येति ॥ अनेन

प्रति हरदत्तस्य मुख्यमताभिप्रायत्वमिति पादनपरोक्तग्रंथेनेत्यर्थः । अन्यथा तदयुक्तमेवेत्येव सिद्धे एतदुक्ति रफलेवेति भावः ॥ अस्य ध्वनितमित्यत्राप्यन्वयः आतए

वचः प्रयुक्तः मूलेस्पष्टं तथोक्तत्वादत्र सूचयति । ध्वनितमित्युक्तं । स्वपरेति ॥ स्वं मूलकृत् परो माधव हरदत्तादि यथा श्रुतेत्येनेन मूलवत्तस्याप्यन्यथा योजने

३ भाष्य संमतं यन्मतांतरे प्रमाणाभाव एवेति मान्यास्तत्राचामनुरोधेनेति ध्वनयति । पूर्वोपेति । पूर्वोपपादितं × २

105

के

तुसोप्यदुष्ट एवेति सूचितं। तथाहि तद्वार्तिके तदुदाहरणमादाय वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामसंतमप्राप्ते वचनं। पक्ष्यपचिरत्र द्विकर्मी वृक्षपाकं विना फलपाकासंभवाद्वृक्षो वृथि
तं कर्मेति तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदा यं कर्मवद्भाव इति कैयटः। तत्राकथितपदमविवक्षितपरं कर्मत्वेनाविवक्षितमित्यर्थः किं तुं न तर्हि विवक्षेत्यत आह तस्यैव चेत्तीति। मू
लेव्याख्यातमिति॥ प्रसादकृतेति भावः। उक्तमिति। व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तादिग्रंथेनेति भावः [illegible] मूलकृतस्तदर्थानिष्ठत्वप्रतिपादनद्वारा थैति॥ आदिनामा
धवद्दत्तप्रकारान्कृत्वा करदंऊ्यं तानां ग्रहणं। उपसंहरति॥ द्विकर्मेति॥ यथाप्रयोजनं सर्वेषामिति भावः। ननु कुरुपंचलादेरेव ग्रहणे किं मानमत आह। व्याख्यानादिति
अधिशीङि: स्यादिवैयर्थ्यं मूलकादिनिगमनाविरहादधिकरणविवक्षायां कुरुपंचालादिभिन्ने चेदं न प्रवर्तते इत्युभयार्थज्ञापकरूपादित्यर्थः नन्वयुक्तमेतत्तस्य आधारार्थज्ञा
पनेन चरितार्थ्य द्विलीयार्थज्ञापने मानाभावात् यावत्ताविनानुपपत्तिस्तत्सर्वं [illegible] ज्ञाप्यमिति सिद्धांतात्। नच विनिगमनाविरहः तदुपस्थितेरेव विनिगमकत्वात्। किंचा
धिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति नियामकत्वेन तत्त्वसंभवात्। तथाच [illegible] वैकुंठे वर्तते इत्यादावति प्रसंग एवातआह। तथैवेति॥ मूले मित्यादिरिति। आदिना स
मानोदरे शयित ओचोदात्त इति वाच्यं यद्यपि मूलकृतो वार्तिकेनैव सिद्धत्वमिष्टं तथापि तस्याविधायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादन्यथा तत्त्वमुपपादयति। शीङादेर
पीति॥ शयनपूर्वक इति शयनादि करणक इत्यर्थः शयनादिना वैकुंठं व्याप्तं तीत्यर्थात् व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमितिभावः। स्यादिति तेषामप्यासनादिक
रणके व्यापने इत्यासा मासादिनिष्ठव्याप्तेः फलत्वेन तदाश्रयत्वात्तेन कर्मत्वं मासमासनेन व्याप्तोतीत्यादि क्रमेणार्थ इति भावः। एतेन तथोपपादक इत्याकरदंऊ्या दयपरा
स्ताः नन्त्विवं तादृशादेशाग्रहणेपि सूत्रवैयर्थ्यमुक्तरीत्या तदवस्थमेवातस्तत्फलितमाहेवं चेति॥ तादृशदेशाग्रहणे चेत्यर्थः एतद्वचनाभावादाहेवं कल्पनेति। स्वकर
ण कव्यापन इति कल्पनयेत्यर्थः॥ तद्देशेति। कुरुपंचालादीनामेवेत्यर्थः। नान्येषां वैकुंठादीनां। अन्यथा तत्सूत्रानर्थक्यं स्पष्टमेवे [illegible] ति भावः मूलतथास्पष्टम
प्रतीतेराह॥ सूचयतीति॥ ननु क्रियाया अपि कालत्वेन प्रसिद्धिरस्ति प्रसिद्धपरिमाणासूर्यक्रियैव क्रियांतरपरिच्छेदहेतुत्वात्काल इत्युक्तेरत आह॥ क्रियाया इति॥

तन्ते

106.

एवं न कालव्यवच्छेदः साक्षात्काल एव क्रियाविशेषणत्वेन प्रसिद्धः जन्यमात्रं कालोपाधीतस्य जन्यपदार्थं प्रति कालस्य क्रियाद्वाराविशेषणत्वं न तु तस्य कालत्वमित्यर्थः
क्रियान कालः किं तर्हि तिरित्यत इति सर्वमञ्जूषायां स्पष्टं। अर्थान्तरनिराकरणायाह। दिशेति। उक्तत्वादिः तद्देवाह यत्निति। सन्निहितत्वं तत्परामर्शे बीजं। जन्यमात्रस्य का
त्वमिति तत्प्राप्तिः। कालपरिमाणविशेषत्वात्काल उपाधिः। निमित्तं यस्य जन्यस्येति कालोपाधीतस्यार्थ इति तद्भावः। उक्ताशयेन समाधत्ते जन्यमात्रस्येति। तुष्यदुर्ज
नन्यायेनाह। यदिहिति। अनेन नैयायिकादीनां तथात्वेपि स्वीयं न तथा मतमिति सूचितं। तदाशयस्तूक्तः। तदा तदापीत्यर्थः तस्य जन्यमात्रस्य एतेन तथा
प्रकाशकरत्ताकरदंड्याद्युक्तमपास्तं। यत्तिदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति यथाश्रुतमूलसामंजस्ये तथा व्याख्यानमसंगतमिति तत्र भाष्ये तादृशवचनानुपलं
भात्। अकथितं चेत्यत्र कर्मकं इति कण्ठ्येनतानां कथं द्विकर्मकत्वमित्याशं [illegible] कायां कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञाह्यकर्मणां देशश्चेति भाष्योक्तं तु न विधायकं
हि शद्दघटितत्वात्। किंच कालाध्वनोरित्यत्र कालाध्वानौ कर्मवदिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय प्रकृतमेवैतत्कर्म यथाकटं करोतीत्युक्तं। प्रमादो कृतं प्रकृतमुत्स
र्गसूत्रं तेन बोधितमिति तदर्थः तस्मादुक्तरीत्यैव कर्मत्वमत एव समायां समायां विजायत इति विग्रहकथनपरं भाष्यं संगच्छते। सकर्मकविषयेप्यनेन प्रका
रेण कालादिकर्मणा सकर्मकत्वं तुल्यन्यायात्। तेन मासमोदनं पचतीत्यादिभवत्येव। तत्र कालादिकर्म अप्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानं [illegible] काल
स्याधारत्वेन द्रव्यद्वारैव क्रियासंबंधात् एवमकर्मकशब्देनात्यन्ताविद्यमानकर्मकस्य वाविवक्षितकर्मकस्यापि ग्रहणं तेन मासं पचतीति भवत्येवेति दिक्। तदेत
द्दिनिधायाह तत्त्वेति। मूले प्राचां प्रक्रियाकृतां न तु तद्रीत्या तत्प्रयोगो दुर्वार एवात आह। स्वायमात्रेति। उक्तभाष्यादिप्रामाण्यान्नैवं न कल्पनेति भावस्तु
हृत्त्वेति। यद्यपि कुचिदिति तत्र तासुचितसूचनायेति दोषत्रयं सुपरिहरं। तथापि न दीमास्ते इत्युदाहरणासंगतिदोषस्तदवस्थ एवेति बोध्यं। ननूभयगतिरिहे
त्युक्ते ईतौ व्यभिचरितत्वं इत्विमे एव कार्यसंप्रत्ययादिति। तदर्थीत आह। कार्येति। सामान्याक्षेपनियामकं न तत्संज्ञाकरणादिति भावः। यदि तु संज्ञानां सज्ञा

तीयापेक्षोपेनियमत्वं तदोभयगतिरिति तात्पर्यं। अपिनाद्यादिसमुच्चयः। कृत्रिमेति। भोक्तुमिच्छतीत्यादौ किंच सर्वत्र बुद्धिसंदर्शनं प्रार्थना व्यवसायारंभनिर्वृत्तिं
फलावाप्तेः सत्वेन संदर्शनादिक्रियात्वमितिभावः एवंचोभयोः कृत्रिमत्वेन ग्रहणापत्तिरिति हेतुरयुक्त इत्याहेदमिति। एतेन विपरीत रत्नाकररघुक्तिः परास्ताः
मूलायुक्तत्वप्रतिपादनायाह। हेतुमतीति। ह्रीप घस्य गतिबु...द्धीति सूत्रविषयकृत्वा सामान्यपदानि विशिष्य ते योजयति। णिजिह्या दिना णिचो याप्रकृतिर्धा
तुस्तदर्थक्रियया मित्यर्थः स्वातें व्यादिस्य कर्मत्वप्राप्तौ हेतुत्व प्रतीतेरप्राप्तात्वान्त्येति। ननु तर्हि नियमस्य तत्र हेतुत्वं स्यादत आह। कर्मसंज्ञेति। उभयो रप्यसंभवा

तत्र न हेतुत्वं किंतु तत्रैव तथाच कर्मत्वं प्राप्तावपि उभयहेतो स्तेनाभिधीयत इत्यर्थः। तथाचावशेषे बोध्यः। ननु स्वधर्मेणेत्यस्य कर्तृधर्मेण कर्तृत्वादिनेत्यर्थे न त

त्तत्र

तीयवेति कथं त ध्यमत आह॥ स्वधर्मेणेति॥ तथाचसाफलितोक्तिरितिभावः। मूलेऽतरंग त्वमुपपादयति स्वकारकेति॥ ननु चंविना हेतुमतीत्यादिहेतो स्तत्व

ता

स्य कर्तृत्वसिद्धो बाधितत्वं यदित्वपजीव्यत्व साधकोयं ग्रंथस्तत्वं तं एवेति पुनरुक्तमेव बाधिकोयं ग्रंथो अत आह। विशिष्टायाइति॥ स्वकारक विशिष्टायाणिजर्थे
नसंबंध इत्यर्थः॥ मूलेतएवेति॥ उक्तहेतोरेवेत्यर्थः। कर्तुरीप्सिततमस्य कर्मत्वेन केचित्वपि बोध्यं॥ एवंचेति। अंतरंगत्वसत्वे चेत्यर्थः। तदेवाह। तत्र हीति
आकडारसूत्रभाष्ये हीत्यर्थः उक्तमित्यत्रान्वयः। कर्मेति। प्रथमांतो अपिः कर्मसंज्ञासमुच्चायकः तदेव विशदयति॥ आरंभेति। कर्तृसंज्ञेति॥ प्राक्कडारात्परंका
र्यमितिविधिनेतिभावः तावतापिकथं तल्लाभोत आह। तत्रेति। उक्तभाष्य इत्यर्थः॥ इत्यर्थमिति॥ अयंच विधिपक्षे एव संभवति नान्यथेतिभावः। अभिमानः
मन्यत इत्याभ्यां सूचितारुचिस्तत्वुपदमेव स्फुटीभविष्यति॥ मन्यतेइति॥ मूलकृत् अयंभावः॥ यद्यपि शब्दशास्त्रे शब्दप्रधान्यस्येव मुख्यत्वयांत रंगोप

॥५८॥

जीव्य कर्तृसंज्ञापेक्षया प्रधानानुरोधित्वेन कर्मसंज्ञैवोचिता तथाप्युद्देश्यत्व लक्षणार्थ प्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापोर सत्वे नांतरंग त्वोपजीव्यत्वयोश्चाधि
क्येन विध्यर्थ त्वस्यैवोचितत्वमिति। हेतुमतिचेति सूत्रभाष्यविरोधात् यथाश्रुत मूलमयुक्तमपि सिद्धांतरीत्या योजयति। तुनेति॥ एतेनपूर्वग्रंथोप्यतज्जातीय

स्तथेति सूचितं। अत एव तत्राभिमानः मन्यते इत्युक्तं। एतेन तथा दं ऊयाद्युक्तमपास्तं॥ शाद्व प्राधान्यस्येति॥ शाद्व शास्त्र त्वात्प्राधान्यस्यैव सर्वतो बल त्वादिति भावः
ननु यथा प्राधान्यद्वयं तत्रास्ति तथोपजीव्यत्व सहितं तदत्रास्तीति तुल्यमत आह। किंच कर्तृ ग्रहणमिति। तस्य योजक इत्यत्र तत्पदेन परामृष्टमित्यर्थः स्थिरं विवक्षितः
इह च कर्तुरिति सूत्रे इव तत्राप्यावश्यकमित्यनुपदमेव स्फुटी भविष्यति। युक्तं चैतत्। प्रधानशास्त्र बाधापेक्षया लक्षणायाः पदनिष्ठत्वेन लघुत्वात् तदाहेत्यत इति। न
स्याऽऽवश्यकत्वादित्यर्थः। न चैवमप्यसंगतत्वं तत्र सत्वेन तुल्यत्वमेवेति वाच्यं। लोके प्रधानराजकार्यापेक्षया मंत्र्यादीनामंतरंगस्याप्याल्पकार्यस्याकरण दर्शनादंत
रंगा[illegible] दपि प्रधानकार्यस्य बलवत्वात्। प्रधान कार्यं सर्व तो बलवत् वद्दिया कडार सूत्रे कैयटे स्पष्टत्वाच्च। किंचार्थप्राधान्यनिबंधन कार्यस्य प्राबल्ये आदनादेरपि
कर्मत्वानापत्तेः विक्लित्त्यादेरर्थ प्राधान्यमादाय कर्तृत्वस्य दुर्वारत्वात्। किंचैवं रात्रः पुरुष इत्यादाव प्रधानाद्वे षष्ठीन प्रधानादिति भवतु सिद्धांतासंगतेरिति रत्नाकर
कृत्। अत एव प्रकांतो नियमपक्ष एवोक्तो न तु स इतिदिक्। न न्वेवमुक्तं भाष्यासंगतिरत आह। आकडार इति॥ न नियमेति। नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्ति
रिति सिद्धांतादिति भावः प्रस्तुत न साठे विधित्वसंभावनैवेनेत्याह। किंच परमिति॥ विरोधाभावादिति॥ पूर्वेणापवादेन निवर्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्तकेन प्रा
कडारादित्यनेन निरवकाशं पूर्व कार्यस्य निवर्तयितुमशक्यतया एकसंज्ञा नियम राहित्येन चाविरोधाभावादित्यर्थः सर्वत्र णिजंतमात्रे। अस्य गतिबुद्धीत्यस्या चि
तेति॥ अत्र नियमे ण्यंतधातोः पाचयत्यादि प्रयोज्यानां कर्मसंज्ञा व्यावृत्ता व पि गत्यर्थादि प्रयोज्यस्य संज्ञाद्वय प्रसंगस्तदवस्थ इत्ययं पाठो न युक्तः अन्यदे
त दोषोद्धारायैव तत्पठितं दंगीकारे विपरीतनियमे शंकते। एषामिति॥ गत्याद्यर्थानामित्यर्थः योगे कर्तुरिति शेषः एतेषामणौ कर्तॄणां यदि भवति तर्हि कर्म
संज्ञैवेति नियमाकार इति भावः इति शास्त्रेति। प्राक्कडारात्परं कार्यमिति शास्त्रेत्यर्थः। तेन नियमेन कर्तृ संज्ञा व्यावृत्तापरकार्य विधानाभावात्। तथा च नि
यमांतरे तद्बाधेनैवोपपत्तौ वचनं न दोषो नन्याय्यः किंच पाचयत्यादि प्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयापत्तिः तस्मात्तथा नियमो न अत एव न्यासांतरेण समकृति

स्व

य

त म

न

तेति भावः ननु सिद्धान्तेपि तेभ्यो यदि णौ सति कर्म भवति तर्हि प्रयोज्य एवेति विपरीत नियमः कुतो न उदाहरण प्रत्युदाहरणयोरनिष्टं शिष्टमेवेति चेन्न ण्यन्ते कर्तुश्च
कर्मण इति वार्तिकात् सूत्रे कर्मक ग्रहण वैयर्थ्यापत्तेश्च आवश्यकत्वाभावात्। सिद्धान्ते तु पाचयत्यादि योगे नियमात् कर्मत्वाप्राप्तौ पच् धात्वर्थ निष्ठविक्लेद्यतानिरूपित
प्रकारता नाश्रयत्व रूपं प्राधान्यमादाय कर्तृत्वात् तृतीयेति दिक्। चेदमिति॥ तत्पाठेपि नियमार्थ त्वमित्यर्थः तन्नैव। आकडारादिति सूत्रभाष्य एवेत्यर्थः। ननु त
थायुक्तमित्यनेन न सिद्धः संज्ञा न युक्त अत आह। तथेति॥ तस्य स्वर्गस्य स्वर्गादीनामीप्सितत्वात्। ननु प्रयोजक व्यापारस्य न तदुद्देशेन प्रवृत्तिरिति प्रागुक्त मीप्सि
ततमस्येवात आह। तत्रापीति। तथायुक्तमित्यत्रापीत्यर्थः कर्तुः क्रियया तथा युक्तमिति तदर्थ इति भावः। ननु लक्षणां विनैतस्य णिजन्ततां लक्षणां विने
तिनार्थः। तेषां तदनुपयोगात् नापि तत्प्रकृते स्वांविनेत्यर्थः णिचो वाचक [illegible] त्वात् कर्तृ पदस्य तु तत्र लक्षणायाः प्रागनुक्तत्वात् अत आह। कर्तृपदस्येति
। कर्तुरीप्सिततमिति सूत्रस्थस्येति भावः तत्प्राचोपलक्षणमिति। प्रागुक्त लक्षणया बोधकमित्यर्थो बोध्य इति भावः तदावश्यकतामाह तत एवेति। तस्य तत्रतदं
गीकारादेवेत्यर्थः। दुह् धातो विभागानुकूल व्यापारार्थः यद्यपि प्रकृत धात्वर्थ प्रधान व्यापाराश्रयत्वात् कर्तृत्वस्य विभागावधित्वादपादानत्वस्य च सार्थं प्राप्तौ स्य
वपादानमुत्तराणीति परत्वात् कर्तृत्वेन तृतीयोचिता तथापि अपादाने या पंचमी तदंतात् सति स्वरूपे विरुद्ध संबंधेनेत्यर्थकेन ग्रामाद्ग्रामन्तो गच्छतीति त
क्ष्यकेणापादाने चाहीयरुहोरिति सूत्रेण कर्म प्रत्ययान्त हाको वेत्यपादानत्व ज्ञापनात् पंचमी सार्थेन तेन रत्यर्थकोयं प्रयोगस्तदाह। कर्तुरिति। कैयट इत्यनेना ज्य
र चिंस्तिता। लक्षणां विनापि प्रागुक्त रीत्या सिद्धिः किंच हीयत इति कर्तरि तः जहातिश्चापगमनार्था सार्थश्चैत्रं जहाति अन्न लाभादिना अपगमयतीत्य
र्थः कर्मणः कर्तृत्व विवक्षायां चैत्रः स्वयमेव हीयते, घ्यंगच्छती त्यर्थः अपगमने अवधित्वाकांक्षायां सार्थे सान्वय इतीति केचित्। उक्त दास्तीय प्रागुक्तमपि
समूलयितुमाह। तत्प्रयोजक इति। एवमेव कर्तृ परार्मेक [illegible] तत् पदं स्वत त्रलक्षकमेव कर्तुरिति सूत्रे वक्ष्यमाण रीत्या तया विना निर्वाहेपि तत्र तदावश्यक

र्श

था

माह्। अत एवेति णिजिति। सर्वत्रेति शेषः अन्यं प्रयोजक समभिव्याहारे तस्य सर्वत्र कर्मत्वेन कर्तृत्वाभावेन हेतुसंज्ञाया अभावेन हेतुमतीति णिच् क्वापि न स्यात्
तथा च तद्बाधापत्तिरिति भावः कर्तुरिति सूत्रेन तदस्य लक्षणं विना तदिष्टसिद्धिमाह। किंचेति। प्रयोज्येति। लक्षणे जन्यत्वं साक्षात्परंपरासाधारणं निविष्टमि
ति भावः इदमपि कर्मत्वमभिप्रेत्योक्तं वस्तुतस्तु दूषणं न स्यात्। किंचेति॥ कर्तृत्वेति। प्रयोज्यत्वेनाभिमतस्य विशेषः तत्कर्मके हि गमने तत्प्रेष्यते स्पष्टं चेदं प्रक्रा
श इति भावः नन्वकृतेति न्यायेन तदा तन्न स्यादत आह कृतेति। तत्रादौ कैयटादिरीत्या हेतुनियममिति। सिद्धान्तरीत्याह। नास्येवेति ननु याप्रापणे इत्यादेरपि
तस्य तथापि गत्यर्थत्वमेवात आहोत्तरदेशेति हि। तदिति॥ यत्प्रापणमित्यर्थः। गतिस्तूत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रं यातेरपि तावन्मात्रवाच्यमिति।
तस्य गत्यर्थत्वमेवेति भावः ननु तथापि न ह्रणे किंमानमत आह अत एवेति। नीवह्योर्नेत्यस्मादेव प्रतिषेधादित्यर्थः। यथाकथंचित्। विशेषणतया अपि नावि
शेष्यतया तदर्थपरिग्रहः अत्र गतिबुद्धीति सूत्रे अत एवाणीति सफलं अन्यथा णिच्प्रकृतिकण्यन्तस्याधिकार्थत्वेन गत्याद्यर्थत्वादप्राप्तौ किं तेनेति भावः। सि
द्धान्तरीत्या मूलं योजयितुं यथाश्रुतमूलं खण्डयति। नवेति खादिसूचितमित्यं तेनाभ्यवहृति। पूर्वकत्वाभावात् अभ्यवहारयति सैन्धवान् तेर्वे स्वमिति भावः
मात्वसित्वं द्वेधदलत्वेन वेति शेषः उदाहरणादित्युक्तादि पञ्चम्यन्तचतुष्टयानां गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणमित्यत्रान्वयः। प्रापणार्थस्य गत्यर्थत्वे तु हरति भारमि
त्यत्र वहतीति प्रतीयात्तत्वेन गत्यर्थत्वात्तत्राप्यात्तत्संगतिः स्पष्टैवेति भावः विपूर्व इति हरति ग्राममित्यादौ गच्छतीत्यर्थावगमात्केवलस्य तत्त्वे तु विपूर्व इति वि
अ नवदेहिति भावः। अभ्यवपूर्व इत्यत्र हरतीतिरित्यस्यानुषङ्गः तत्रस्येति तत्सूत्रस्थोक्तभाष्यस्येत्यर्थः तदेव साधकान्तरमाह गत्येतीति। अप्रतिषेध इति। प्रतिषेधो
नेत्यर्थः। एवं न गत्यर्थत्वारतिः। अत एव हरतेर्हिंसार्थत्वाद्गत्यर्थत्वाप्राप्तिरिति कैयटेनोक्तं अन्यथा भाष्यकैयटयोर्न्यूनतापत्तिरिति भावः। नन्वेता
२ वताहरतेस्तु तथा वहतेस्तु तत्र किंमानमत आह। तत्रैवेति॥ नगतीति सूत्रे एवेत्यर्थः। उक्तवार्तिकस्थवहिग्रहणखण्डनेन विशेषः तस्य तत्त्वाभावे हेतुमाह

शं

दे[illegible]न्तरेति तेषां यथा कथंचिदित्यर्थीनां विहस्य[illegible] इत्यादीनां। उभयत्रार्थग्रहणादिति भावः बहुवचनेन तुल्यन्यायात्र यतेरपि तथा सूचितं नागेशरवमंजूषा[illegible]दिकं तु
मतान्तराभिप्रायमिति भावः। गतेर्विशेषणत्वमपि तत्र नास्ति यतः प्रापणं न प्रागुक्तरूपं किंतु प्राप्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारमात्रं तदाह। प्राप्तिश्चेति॥
मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये सुखं प्राप्त इत्यादौ। समवायस्वस्वामिभावादीनां भानादिति भावः धनमित्याद्देशान्तरस्थोपीत्यादिः नन्वेवं कर्मत्वेन भूः प्राप्ति त्यादि सिद्धा
यपि गत्यर्था कर्मकत्वप्राप्त्या सुखं प्राप्त इत्याद्यसिद्धिरस्तत्रापि स्यात् गत्याक्षेप इति संयोग एवतदर्थः कुतो नेयत आह तदीति। चस्त्वर्थे॥ नन्वेवं निषेधवार्ति
कासंगतिरत आह। देशान्तरेति। परं केवलं सुखं प्राप्त इत्यादावभावादाह। क्वचिदिति। ग्रामं प्राप्त इत्यादावित्यर्थः तादृशं नान्तरीयकतया गतिबोधकत्वं। अपि रूप परा
मर्शकः अभिमतस्य अभिमानेनांगीकृत्य तदुक्तं भाष्याद्यसंगतिरत अभिमानसूचितारुचिं तत्र सूचयन्नाह। वस्तुत इति। प्राप्तिरिति। कर्मत्वस्येति शेषः वार्त्तिकं तु न्या
यसिद्धार्थानुवाद एवेति भावः। अनेन प्राप्तिमत्वेत्यनेन। अन्यथेत्युक्तिरफलैव एतावन्मात्रेण प्रतिषेध उक्त इत्येव वदेत्। सूत्रे, णीतीति निवृत्तप्रेषण प्रकृतिक ण्यंता
[illegible]ण्णिचि आपण्यंत कर्तरि कर्मत्व वारणाय। एवं मूलयोजनेपि तथा प्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तमिति भावः स्पष्टत्वाल्लक्षणा न त्यादिति भावः ननु मूलात्
प्रतिग्राहितगंधमाल्येति समस्तेन जायाशब्द समासः प्रतीतेन त्रिंश वक्ष्यमाण दोषादत आह स्येति। नन्वेवं व्यधिकरणहाऽत्रिपद बहुव्रीहिर्दुर्लभो त आह। तत्रे
ति। तत्र घटितवाक्ये इत्यर्थः। कृतेति। तस्य गंधमाल्यशब्देनेति शेषः। एतेन त्रिपद बहुव्रीहिं कुर्वन् रत्नाकरदंड्यादिरपास्तः ननु यथाश्रुत सामंजस्ये किमर्थं शे
षोऽत आह। बहुव्रीहिणेति। कृत बहुव्रीहिणा प्रतिग्राहित[illegible]गंधः सगंधमाल्य शब्देन जाया शब्दस्येत्यर्थः ननु सुप्सुपेति विधायकमत आह। अवयवेने
ति। प्रतिग्राहित इत्यनेनेत्यनेनेत्यर्थः क्रियाकारकयोर्नित्यसाकांक्षत्वादिति भावः समुदायेन प्रतिग्राहितगंधमाल्या शब्देन तदीयांतस्य तस्य मध्यमणिन्याये
नान्वयः अवयवद्वारकं समुदायेन सामर्थ्यमिति तगतिक गतिरिति भावः मूलं खंडयितुं शंकते। नन्विति। बोधनान्यार्थग्राहेरिति शेषः विवक्षायामिति सं

(margin notes: य, ने, द्र, अ, च, तं, अ)

॥५६॥

बंधित्वविवक्षायामिति शेषः इष्टसिद्धिरिति। अयं भावः गंधश्च माल्यं च गंधमाल्ये इति द्वंद्वः समासे आरोपितसंख्याभाने मानाभावात् प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकत्वा
च्च द्विवचनं अत एव दारोजसी द्व्येकयोरित्यादि प्रयोगाः संगच्छंते। ततो जायया प्रतिग्राहिते इति तृतीया तत्पुरुषः ततो जायाप्रतिग्राहिते गंधमाल्ये यस्या इति ष
ष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः तस्यास्तत्त्वाविवक्षायामपि धात्वर्थः स एवेति द्वितीय कर्माभावात् ण्यंते कर्तृत्वस्य सत्त्वात्प्राप्तत्वात्तत्रैव तेन तयोस्तत्त्वा बहुव्रीहिरुक्तरूप इती
ष्टसिद्धिरिति। हेतुत्वेति। हेतुसंज्ञेत्यर्थः॥ अत एवाह। हेतोश्चेति। रूपत्वेनेति धर्मपररूपांतरपदबहुव्रीहेस्त्वप्रत्ययेनोक्तस्योभयत्रान्वयः कर्तृत्वार्थी कर्तृसंज्ञा
संपादनार्थं। आवश्यकेति। अन्यथा णिजंतस्यादित्यभावः नतु तत्त्वविवक्षया कर्तृत्वेप्यफलाश्रयत्वात् कथं कर्मत्वं तस्यात आह। दृष्टार्थेति। तादृशव्यापाररू २
पार्थस्यैवेत्यर्थः तत्कर्मेति। धेनुकर्मसंज्ञेत्यर्थः दृष्टा विषयो कर्तुः कर्मत्वविषयो न तु कर्तृत्वकर्मत्वशक्त्योरन्यतरान्यतरसति प्यन्यतराविवक्षा सूपपादा तत आह।
कर्मत्वेति॥ अपि मिथः समुच्चायकः। तत्समेति। कर्तृत्वशक्तिसमनियतत्वेनेत्यर्थः अभिमानादित्यनेनारुचिः सूचिता तद्बीजं तु शक्त्याभेदेन तथा संभव
दृष्टं चेत्तदन्यत्रापीति। तदेवं तदर्थे कर्मत्वाविवक्षायास्तद्दीशासंभवेपि सोऽर्थ एव नेत्याश्रयेन शक्यते। न चेति॥ प्रतिग्रहेति। प्र[illegible]ति। पूर्वयद्धातोरित्यर्थः
अपादानमात्रार्थकादित्तिभावः एवं न धेनोः कर्मत्वाभावेन तत्रत्य निवृत्तिः। अत्र पक्षे हि तत्प्राप्तिरेवाभावः नन्वेवं णिजंतस्यादानानुकूलव्यापारार्थत्वेन
प्रतिग्राहिते स्वीकृते गंधमाल्ये यया इति प्राक् बहुव्रीहौ प्रागुक्तरीत्या जायापदेन समासो न स्यादत आह। जायेति। एकदेशान्वयाच्चास्या पंचमीसमासायुक्त
त्वादाह षष्ठीति॥ विशिष्टेनान्वय इति भावः। प्रकृतेष्वेवेति। तथा सति ह्यादिः प्रतिग्राहितेत्यस्य विग्रहे इत्यादिः। अन्यपदार्थे तीति॥ एतेन वैपरीत्ये त्वेवं सत्रे
वकारोऽव्यर्थ इत्यपास्तं। तद्वैपरीत्यानंगीकारे तु सूत्रोपात्तान्यपदार्थप्राधान्यं दुर्वचं धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते
गंधमाल्ये इति विग्रहार्थात्। अत एवैतस्योपमानत्वेन निर्देश इत्यभिप्रायः। तदंतरिति। अन्यपदार्थस्य तद्वैपरीत्यस्य चांतर्भावेणेत्यर्थः। सूत्रेति। सूत्र

स्यसुसत्यादेश्चबलेनेत्यर्थः स्फुटीभविष्यति चेदं समासप्रकरणे तत्स्वीकारे बहुव्रीहिस्वीकारः। अयुक्तं मूलं योजयति व्याख्यानादिति सर्वेविविशते इति भाष्य
प्रयोग मूलकादिकादित्यादि॥ अयं भावः॥ अभिनीति द्वंद्वः तदंतस्याप्यव्ययत्वेन पंचम्या लुक्। अभिनिपूर्वो वि[illegible]ति मध्यमपदलोपि समासो वेति तदाह। संघातेति
बीजाभासमिति। प्रकाशाद्युक्तमित्यर्थः। अत्रारुचिबीजं तु पूर्वनिपातप्रकारस्यानित्यत्वं प्रत्याख्याने मूलं सूचयन्नाह तत एवेति। नैषधपद्ये तदभावस्पष्टत्वादेवेत्यर्थः
भाष्यप्रयोग इति। योनो गुणेति सूत्रस्थ इति भावः अभिनिवेश आग्रहः सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः वैषयिकश्चाय माधारः॥ समर्थेति॥ एवं चाभिनिविशस्यानुपू
र्व्यविरुता यत्र श्रूयते तत्रैव तत्सूत्रप्रवृत्तिरिति न दोष इति भावः परम मूले कैयटानुसारि प्रकाशानुदितं तु न युक्तं, तदनुवृत्तौ तस्यांस्तत्वेच मानाभावात् एवं च तथात्वे
कादंज्याद्युक्तंचिंत्य मिति बोध्यं। ननु नित्य मिति। विभक्तसूत्रविहितो[illegible]यः स्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वादत्तिविषये पूर्वमेवा यत्तो ततउभयशब्दात्तसिर्विहितत्वेऽपि नो
भशब्दाद्विधानमित्युभयत्रैव सा रिष्युक्ते मत आहो भाष्य इति॥ समु[illegible]ति॥ उभयेत्यर्थः। तथा चोभयनिष्ठं प्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्य तत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थ इत्यर्थः उभ
यशब्दस्सर्वत्र प्रकृतिक तत्संतयोग इति तदर्थः नन्वेवं वार्तिके वृत्तिविषयत्वसहादर्यस्यादत आहाभेति॥ शब्देति॥ तथा चासंख्यावाचित्वमिति अभिव्यक्तं तिन्या
येन सत्त्वेति भावः॥ विषयेपीति॥ धर्मपरो निर्देशः यद्योभशब्द इति शेषः। उभयतः कृष्णमित्यादौ लक्षणं योजयति॥ उदाहरणे त्विति॥ अंतरंगत्वादित्यस्य स्वार्थिकत्वे
नेत्यादिः ततः तस्मात् यद्यातदनंतरं। नन्वंतरंगत्वेन प्राक्प्रवृत्तौ प्रसादकाराद्युक्तौ वस्तुतस्त्वित्यादिना मूलदोषात्तिरयुक्त्या, तआह। वृत्तौकृतायामिति॥ ननु नायं
मूलादिसिद्धांतोऽ तआह। प्राचीनैर्हीति॥ यतः प्रसादादिभिस्तथा व्याख्यातमतस्तथार्थो बोध्यः। तदाहेति। तदनुसारिणाहेत्यर्थः। एवं च प्राचीनरीत्यैव प्रा
चीनग्रंथदूषणं तस्वरीत्येति भावः॥ अतएव तत्फलितमाहैवं चेति॥ तत्र तथा व्याख्याने तत्ङ्गीसा यथाश्रुत सा घुत्वे चेत्यर्थः तेषां प्राचीनानां अनेन स्वमते त
दावश्यकत्वं ध्वनितं। तद्योक्तमेव प्राक्। व्यर्थमिति। अन्यथा पूर्वापरविरोधस्तेषां तथा व्याख्यानत्यागेन लक्षणाश्रयणे तु मन्मते प्रवेश एवेति भावः। यथान्यां

य
मसंगत त१
अन्य नुवृ विभा
चू

114

तरंगतात्प्राक् प्रवृत्तिस्तथोभशब्दे प्रपंचितं। प्रकृतिद्विलेन तसारिलिद्विलनिर्देशः एवंचतथारत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं। नन्वव्ययत्वात्सुपो लुक् श्रूयमाणविभक्ति
तरंगतात्प्राक् प्रवृत्तिस्तथोभशब्दे प्रपंचितं। प्रकृतिद्विलेन तसारिलिद्विलनिर्देशः एवंचतथारत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं। नन्वव्ययत्वात्सुपो लुक् श्रूयमाणविभक्ति
कमित्यर्थकलया विभक्तिकमिति प्रसादप्रकाशादिग्रंथनिर्वाहे मूलमयुक्तं। नचतत्र नतथाव्यवहारः नलोप प्रातीनिसूत्रे नेत्येतदविभक्तिकमित्यादि हरदत्तादि
व्यवहारदर्शनात अत आहानुसन्नेति। तत्रैवमानमाह। दृष्टांतेति॥ तदभिप्रेत्येति॥ अनेनारुचिः सूचिता तद्बीजंतु दृष्टांतएवोक्ताशयकः प्राचांग्रंथः व्याख्या
त्रभावश्च तथाव्याख्यानाभावश्चेति। रत्नाकरोप्येवं एवंचमूलादिचिंत्यमिति बोध्यं। ननुनातिदेशेन लुक् संभवतिविभक्त्यंतस्यानुकरणत्वाभावादत आह तिदे
शेनेति॥ ननुभ सर्वतसोरिसत्रपरसाह चर्यात्तसिलेव गृह्यते इत्यादि वात्तसि रीति मूलमयुक्तं मत आह कृतेति॥ एवंचमूलादिप्रकाशाद्यनुरोधेनेति
भावः। यत्तुरत्नाकरदंडि प्रभृतयः अपादाने चाहीयतीति तस्य तसेश्चेति न सिलादेशोदृदरूपं न तथोक्तं युक्तः तेन तत्र किंसर्वनामसाहचर्यात्र संसायां त
सिलोऽभावस्तद्योगे द्वितीयान किंतु षष्ठ्येवेति तत्रपंचम्यास्तसिलिस्यैव सिद्धेतावता रवाश्रयणस्य निर्बीजत्वापत्तेः तदेतत् ध्वनयन्नाह॥ पंचम्या इति॥ ननुस
मानाधिकरण्ये नसस्याभेदेन सर्थः नत्वन्यः इष्टासिद्धेः सचायुक्तस्तस्यात्त्वादत्वादत आह॥ विनापि संबंधमिति॥ तद्विशेषमित्यर्थः षष्ठ्याः शब्दरूपत्वे नसव
धाजनक त्वाहाभेदेति॥ स्वस्वामिभावादीत्यर्थः अयमेव वैयधिकरण्यपदार्थः ननुनाम्नोरिवुपलक्षणंवाव्यतिलुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति पुरीमवस्कंदद एधां
चक्रे कृष्णं नमेत्तुस्वं यायात इत्यादौ तथासंबंधान्वयस्येष्टत्वात् तथा चक्रियाकारकयोरपि संबंधे विध्यापत्तिरत आह नाम्नोरिति॥ तथाचतेन संज्ञा
तीयमेवोपलक्ष्यतइति क्रिययोरेव ग्रहणं नक्रियाकारकयोरितिभावस्तदाह। क्रियेति॥ क्रियाकारकभावरूपा कारकसंज्ञानिमित्तकविभक्तिं द्वितीयादि वा
व्यायाः संबंधस्तेनेत्यर्थः। तथाचे कवि धएव तत्रसंबंध इति भावः। मूले तदपवादेति। अतएवोपपदविभक्तीनां संबंधोर्थः विशिष्यार्थानुक्तेश्चेति भावः नन्वेवंत्रि
धेसुचित मत आह। मूले द्वि धेयुक्तिरिति॥ ननु रक्षोक्तो वैयधिकरण्यस्यानुक्तेः कथंतेन निर्वाहो तत आह। षष्ठ्यावेसे तदिति॥ तथाच तदर्थस्योक्तं तयात दप

११५

ते

वादविभक्तेरपि संग्रह इति भावः । तद्रूपलक्षणेभानाभावादाह । मूले षष्ठीति ॥ व्रजानि देवदत्तेत्यादौ अजनक्रियायां तदन्वयाभावस्य वस्तुतस्त्वित्यादिना प्रतिपादितत्वादाह
बाधनीयेति ॥ विधेये सत्यर्थः । नन्वेवमपि धिक्शब्दयोगस्तस्य कुतो नेत्यत आह ॥ संबोधनेति । क्रियेति । विधेयक्रियेत्यर्थः एवमग्रेपीति । बोपीति ॥ संबोधनेनापीत्य
र्थः । अपिस्तत्स्थाएव समुच्चायकः ॥ अयंभावः ॥ निषिद्धाचरणमित्यस्य आनाहीत्यस्य चाध्याहारेणाभिमुखीभवन्मूर्खो देवदत्तः निषिद्धाचरणादिसंबंधि निंदाकर्मक
प्रवर्तनाविषयो ज्ञानमिति वाक्यार्थस्तथा च ज्ञाने एव तद्योगः एतेन येषां धिक् कृष्णाभक्तमित्यादौ प्रथमार्थे द्वितीया निंद्यः कृष्णाभक्त इत्यर्थः तन्मते मू
र्खसंबोध्यकं निषि द्धाचरणादिनिंद्यमिति वाक्यार्थ इति प्रकाशरत्नाकरदंउपायुक्तं तदाशयकमेव मूलोक्तं चापास्तमिति । नहीत्येवाह । तत इत्यादेरिति ॥
नन्वेवं हे इत्यस्यानन्वयापत्तिरित्यत आह । हाथेति ॥ स्वदार्यकस्येति भावः ॥ मामित्यस्याध्याहृतेत्यादिः तत्संबंधी मत्संबंधी वा स्वेदइति तदर्थः तथा च भिन्नमेवेदं
वाक्यमिति भावः संबोधनस्य कारकविभक्तित्वस्य प्राक् प्रतिपादितत्वादाह ॥ कर्तृकारकेति । तथैवोपक्रमोपसंहारादिनालाभादिति भावः ननु तस्य कारकत्वे
कर्तृत्वमपि स्यात्पादमत आह । संबोधने [illegible] तस्यादेव्यस्य तथैवकृतीलेस्तत्वेनैव तत्रान्वयात् । अतएव वैशेषिक्यः कारकविभक्तयइति सिद्धांत
इति भावः । वस्तुतस्तु ननियामकमित्याह । हास्तवेति ॥ ×८श्लो० निदेवतं प्रसीदेत्यादाविति भावः । तमिसनेन । तमित्यर्थेन । अभेदेपि । फलिताभेदेपि । अतएवा
ह । शब्दत इति ॥ संबोधनपदार्थेतिशेषः ४ ×श्लो०५०×८॥ बहुपल्लवइति ॥ वचनपुरुषाद्यव्यवस्थापत्तिरूपइत्यर्थः ॥ ननु संबोधनस्य कर्तृकारकत्वव्यवहारोपि
प्राक् प्रतिपादितः स्पष्टतरश्च मंजूषायामत आहेतिभावइति । एवं च मूले तथादर्शयुक्तं चिंत्यमिति यत्ताइरिति प्रकाशोक्तिर्युक्तैव । एतेन प्रकाशोक्ति
न्यासमाधाय यत्तु संबोधनपदं कर्तृकारकवाचीत्यत्र रंगहास्यधमेति केचित्तन्न । देवप्रसीदेत्यादौ तस्य वास्तवकर्तृत्वेपि कृष्णं त्वां भजे गच्छं तु चैत्रा कृष्णेत्या
दौ तदभावादिति न्याः द्वंद्वघटितत्वस्य रूपाश्रयणत्वे तदपि सुवचं यदपि तं वे इतीत्यध्याहारात्कर्तृत्वं तत्राप्यस्त्वेवेति कश्चित् । तदपि न तथाहि सत्येव लिङ्वाक्य

व

॥५८॥

मिति समानवाक्यत्वाभावात्तत्र निपातानापत्तेरित्यादि रत्नाकरोक्तमपास्तं । तथा प्रकाराभावेन तथानुवादस्यायुक्तत्वात् । तस्या वाचनिकत्वेन तदर्थाभिप्राप
यत्वस्यापि दुर्वचत्वाच्च । उक्तरीत्या प्रकारसौष्टवे द्वंद्वघटिततत्पुरुषाश्रयणे निर्बीजत्वाच्च । किंत्वध्याहारेपि प्रागुक्तरीत्या निपातस्य सिद्धत्वाच्च । द्वितीयस्याध्याहा
रोचित्यात्वेतिदिक् । ननु प्रथमसमाधाने नैव सिद्धे द्वितीयसमाधानोक्तिर्मूले निष्फला । किंच बुद्धीनां इनाः श्रेष्ठा बुद्धीनां तामिति द्वितीयांतमेव तत्सुवचम् तत आह तत्
चेति ॥ द्वितीयसमाधानं गीकारादेवेत्यर्थः तदेवोपपादयति । अत्रहीति । उक्तवाक्यहीत्यर्थः । अतिशायइति ॥ ननु उपर्युपरिलोकं हरिरित्यादा विवक्षितरूपो पर्यादेः स
मीपार्थे देशादिः इति तमर्थः प्रतियोगित्वरूपः संबंधो द्वितीयार्थः लोकप्रतियोगिक समीपोर्ध्व देशवृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधइतिभावः अतिशययुक्तांइश्वरबु
द्धयश्चरंतीति हितदर्थः ॥ अतएवाह वीप्सेति । चरत्यर्थे । सर्वसंबंध्यतिशयितममत्वानमयं वर्तते इति वाक्यार्थः ॥ ननु बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादो इत्थंभू
तारव्यानत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वेन [illegible] गत्यर्थता तत आह उपसर्गा इतीति तदुपपादयति ॥ बुभुक्षितान्निवर्तीति प्रत्ययार्थस्तत घोत्य । झटिति । स्फूर्तिता
परपर्यायः प्रतिभात रूपस्तत्संबंधस्य भानक्रियागतत्वात् ननु बुभुक्षितगतत्वादित्यर्थः तमेवसंबंधं दर्शयति ॥ बुभुक्षितेति ॥ प्रतेर्घोतकत्वाद्धातोरेवसो

भाना

न

र्थ इति धौयितुं प्रतेरनुल्लेखः कर्मप्रवचनीयत्वेनतु तदुल्लेख आवश्यकः क्रियानिरूपितसंबंधविशेषघोतकत्वस्यैव तत्त्वात् अतएव तत्प्रभावात्तदभावः तथाच
प्रतियोगइत्यस्य प्रतियोग्यर्थक्रियायोग इत्यर्थः बुभुक्षितसंबंधीय न किंचिद्विषयक प्रतिभावइतिबोधः नन्वंतराशब्दस्य मध्यार्थकत्वेपि मध्ये इति कथं त
ध्रमत्तआहान्तरेति ॥ आधेय प्रधान मध्यस्यवर्तते अव[illegible]त्वरूपः संबंधो द्वितीयार्थः सचमध्यत्वान्वयी तन्मदवधिकमध्यत्ववक्षितिहेतुरितिबोधः सूत्रे

धि

मिथः साहचर्यार्थयोरेवग्रहणं गुरुर्भार्गवाविसत्र ग्रहयोरिव ननु टाबंतस्य तृतीयां तयोः हरस्तु न सोपपदेति न्यायात् युक्तग्रहणं तु स्पष्टार्थमिति भावः ।
ननु लक्ष्यलक्षणत्वं यदि ज्ञाप्य [illegible] ज्ञापकत्वं तर्हि वैपरीत्यापत्त्या विद्युत् सदेवत्व द्वितीयापत्तिरत आह ॥ वृक्षे तथाचनोक्तरूपत्वं किंतु ज्ञानजनकत्वान

ति

न

विषयत्वं लक्षणत्वं ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं लक्ष्यत्वमितिनोक्तदोषः वृक्षदर्शनजन्यज्ञानविषयोविद्युन् विद्योतनमितिबोधइतिभावः ॥ विद्योतैज्ञानादिति ॥
तत्समीपदेशविशेषावच्छिन्नविद्युद्विद्योतज्ञानादित्यर्थः ॥ ननुकर्मप्रवचनीयंप्रत्यकर्मत्वात्कथं द्वितीया ॥ तआह । वृक्षेति ॥ ननुसंज्ञयाषत्वाभावबलद्द्वितीया
पिभविष्यति । उपपदेतिन्यायस्तुफलाभावान्नशाद्बबोधस्तभेदस्तुदुष्परिहारः ॥ तआहात एवेति । कर्मणिद्वितीयांगीकारादेवेत्यर्थः षष्ठीति । कर्तृकर्मणोरि
तिषष्ठीत्यर्थः अन्यथा तन्निषिद्धावपीयं दुर्लभास्यात् शेषषष्ठीतुन अस्यास्तदपवादत्वादितिभावः ननुविषयत्वमपिधात्वर्थेन वाच्यत्वेनवावाच्यं तच्चवी
प्सायामन्यतरस्याप्यभावान्नदुर्वचमतआहान्यथायोत्येति । द्विर्वचनद्योत्यत्यर्थः । अतएवो देश्यत्वेनानुर्लक्षण इत्यादिवत्संज्ञिनां पूर्वनिर्देशः कर्तृत्वे विपरीतोच्चारणं
वीप्सारूपार्थस्यसांनिध्यबोधनद्वारापुनर्विधानार्थं अतएवचवीप्साशब्दस्यपरनिपात इतिभावः इत्थंइति वीप्साधन्येइत्यर्थः तथाच निमित्तत्वद्योत्यत्वा
न्यतरस्वरूपं नन्निविष्टं एवस्येचनिवेशे त्वपरत्वनस्यात्दितिभावः । ननुपरः क्रियासंबंधेन रक्षणासंबंधात्कथं पंचम्यापत्तिकर्मप्रवचनीययुक्ते चकर्मप्रवचनी
ययोगस्तुसंज्ञानिमित्तसंबंधाश्रितत्वमतआह । विशिष्टेति ॥ कर्मत्वोपपत्तये क्रियान्वयस्यावश्यकतया परियात्सर्वनोभावविशिष्टसेचनसंबंधे वृक्षस्य
विशेषणेनापिसंबंधात्प्रयोगः कर्मप्रवचनीययुक्तेच यथाकथंचिदितिभावः वस्तुतोयुक्तमसदित्यादेतत्सर्वमिति ॥ इत्थंवीप्सेत्यादिषत्वं नेत्यंतं मूर्ध्नापसर्गत्वा
भावान्नषइतिपरममूलं चेत्यर्थः ॥ इदन्तेति ॥ उपपद्दविभक्तेरितिन्यायेनात्रकर्मण्येवद्वितीया पर्यादयस्तुक्रियाविशेषकाएवेति द्विनेत्यंतं ॥ कर्मत्वाविवक्षा
यामिति ॥ अयंभावः द्वितीयार्थः कर्मस्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्यापकतासंबंधेन तस्यसेचनक्रियान्वयः ईदृशसंबंधद्योतकंचवीप्साद्विर्वचनं द्वितीयाकर्म
ण्येवप्रसादयः क्रियाविशेषकाएव संज्ञाफलं चषत्वं वीप्सायां प्रतिनाव्ययीभावस्तुन प्रतिरवदर्थकत्वात् प्रतिद्वितीयांतयोः क्रियान्वयेनासामर्थ्याच्चेति
प्राचः प्रतिमासमित्यादौ प्रतेवीप्साद्योतकत्वस्यदृष्टत्वेन रक्षंवृक्षं प्रतीत्यादावुभयोरपितत्द्योतकत्वमस्तु नचान्यतरवैयर्थ्यं व्यतिलुनीतइतिवदुपपत्तेः ए

लम

५९

वंच लक्षणादिसाहचर्यं नप्यबाधनं भवति। नचकर्मणि द्वितीया सिध्यान फलं तदविवक्षायां संबंधत्वे नविवक्षायामपि द्वितीया सिद्धेः फलत्वात् एवंच यत्रनद्वि
त्वं केवलः प्रतिरेव वीप्सायोतकः तस्य च क्रियाविशेषकत्वाभावः तत्र द्वितीयार्थ संज्ञायाः साफल्येन लक्षणादि साहचर्य बाधेन विषयत्वपर्यंत व्याख्याने बीजा
रो भावेन मतेः क्रियाविशेषकत्वेन द्योतकत्वे संज्ञाप्रवृत्तौ नमानं नचतादृशस्थले नित्यत्वादव्ययीभावो दुर्वार इति वाच्यं तद्विषये समासे वैकल्पिकत्व वक्ष्यमाणत्वा स्य
दितिमान्याः। अन्येतु कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते वृक्षादीनामिति भाष्यप्रामाण्यात् साहचर्यानाश्रयणे नविषयतया व्याख्यानस्यैवौचित्यं। एवंचोभयत्रा
पि द्वितीया। किमिमे सामीप्यादिव वृक्षादीनामर्था उत पदांतरवाच्या अपि विषयतया संज्ञानिमित्तभूता इति प्रश्नः उत्तरपक्षाश्रयेणांतरं वृक्षादीनामितिहि
भाष्यार्थ इत्याहुः। तथाच वीप्सा द्विर्वचन द्योत्य वीप्सापदेन बोधयितुमिष्टा विषयत्वरूपं व्याप्यत्वं बुद्धिस्थ यावत्त्वरूपमर्थनिष्ठमुच्यते। व्याप्यत्व विशिष्ट वृक्षादी
नांच स्ववृत्ति व्याप्तिः प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थं प्रतीति विग्रहो भाष्ये दर्शितः इति विषये तु प्रतिरेव वी
प्साया अपि योतकत्वमित्यन्यत्र। अन्यथा प्रतेर्निवेशन क्रियान्वयित्वेन सामर्थ्यादर्थशब्देन समासानापत्तिः निवेशन क्रियानिरूपिताधिकरणत्वादर्थ
पदात् सप्तम्यापत्तिश्च तस्मादकर्मकधातुलादियोगेऽर्थमर्थं प्रतिशब्दनिवेश इत्यादौ निवेशस्याधिकरणे सकर्मकयोगेपि कर्मत्वाविवक्षायां संबंधत्वेनविवक्षा
प्रश्नादि योत्यसंबंधेनान्वयविवक्षायां च द्वितीयार्थमिदं सूत्रमिति तत्त्वं। किंच वृक्षादीनां सेचनादि कर्मत्वे विषयत्वभावार्थे तत्संबंधबोधार्थं तादृश संबंध
योतकत्वमपि प्रश्नादीनां वाच्यं तथा व्याप्यत्व विशिष्ट वृक्षादि कर्मतानिरूपकत्वं व्यापकसेचनमिति कर्मत्वपक्षे बोधः तदविवक्षायांतु व्याप्यत्वविशिष्ट
वृक्षादि संबंधि व्यापकं सेचनमिति बोधस्तथात्वबोधे वैलक्षण्येन कथं तत्र तत्सिद्धिः इत्याकरोप्येवं। एतेन तथा प्रकाश दृश्याद्युक्तमपास्तमितिदिक्। न
देतत् ध्वनयन्नाह यत्रेति शेखरादाविसर्थः। मूले प्राचः प्रक्रियाकृतः तदुपपत्तिप्रकारान्तरमाह॥ मूले तंत्र। तस्मिन्नमुदाहरणे इत्यर्थः॥ अचार्यैरिति॥

यां प्राप्नुयादित्यर्थे इत्यर्थः। अर्थतो भाग इति॥ एतेनात्र चार्थतो मम भाग इति पर्यवसानादिति मूलयोजना ध्वनिता अत्र यन्मां प्राप्नुयात्तदीयतामि
ति शब्दार्थस्य पर्यवसानं भाग एव तत्तात्पर्यादिति भावः यच्छब्दस्य बुद्धिस्थत्वेन भागवाचित्वे तु दोषशंकैव नेति बोध्यं। ननु औचित्यात् सामर्थ्याच्च संभ
वात् कालाध्वनोर्गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन चात्यन्तसंयोगे व्याप्तिरूपे द्वितीयेऽर्थे प्रत्यासत्त्या कालाध्व इति व्याप्तिविषयस्य लाभेऽपि अन्यसंबंधेऽन्यतः कुतो न
स्त आह। येनेति॥ अतिप्रत्यासत्तेरेवेति भावः॥ संयोग इति॥ गुणादीनामिति शेषः॥ मूले आहुरिति॥ प्रकाशकृत इति भावः। तस्मादिति॥ हेतोरुचि
य इत्यत्वादन्तरंगत्वादिति॥ एतेन कृत्वार्थे स्यादितत्वमिसंतं। मूलमनूद्य तन्मान्यार्थमोरब्धस्यापि द्विरब्धाभुक्ते इत्यत्र परत्वात्स्वरत्तो बाधकाभावादि
ति रत्नाकरोक्तं तस्य तत्र विशेषविहितत्वात् स्वरत्तो बाधकाभावादिति इत्युक्तं चापास्तं। परत्वादंतरंगत्वस्य प्राबल्यात् अत्ये। पक्षस्वरूपं चात्रांतरंगत्वं वि
शेषविहितत्वं चारितार्थ्ये सत्येव बाधकतात्प्रयोजकमित्यस्य प्राक् प्रतिपादितत्वाच्चेति दिक्॥ तामेवारुचिमाह तेनेति। अंतरंगत्वेनेत्यर्थः। ननु इत्वाख्यातिकृतो
र्थसत्त्वे तिशेषः भाष्यादिसंमतत्वात्। तन्मते सप्तसूत्र्यामेव तदनुवृत्तिस्फुटी भविष्यति चेदत्रैवेति। तथा च प्रकाशसौष्ठवे मूलादिचिंत्यमिति भावः। प
रास्तमिति। तथा चोक्तहेतोः प्रकाशसौगमत्वं मूलोक्तदोषारसाद्यनुसारेणेति। तद्भाष्ये दउप्याद्युक्तमयुक्तमिति बोध्यं। इति द्वितीया॥ मुख्यविशेष्यता
श्रयत्वरूपं प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापाराद्वव्याप्[illegible] कर्मप्रत्यये फलेति प्रसक्तं चात आह॥ प्राधान्यं चेति॥ अत्र प्रकारतानाश्रयत्वमित्यत्वो
व क्तं प्रयोज्यव्यापारादौ व्याप्त्यादिरेव विशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वमित्युक्तेऽपि तथा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वमित्युक्तेऽपि र्थे
तथा धात्वर्थत्वमित्युक्तं विशेष्यं। तथा च प्रत्यासत्त्या तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वे सति तद्धात्वर्थत्वं लभ्यं तथा च णिचि वाचकत्वादेवय ॥६०॥
यं तद्धातूत्तरप्रकृति धात्वभिन्नत्वेन तदुभयवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थे प्रयुक्तरूपप्राधान्यात् प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वसिद्धिः द्योतकत्वेन तन्न सिध्येत्॥

पचतिभवति पश्य मृगो धावतीत्यादौ चैत्रमृगादेः कर्तृत्वसिद्धिः यद्वा तंडुलो देवदत्तेन पच्यत इत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तादेः कर्तृत्वसिद्ध्यै कर्तृप्रत्य
यान्तिविशेषणं वस्तुतस्तु कारके इति सूत्रभाष्यात्तु न धात्वर्थेऽपि कारकं चक्रं योऽत्र स्वातंत्र्यमिति लभ्यते प्रकृतसूत्रभाष्यात् स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनि
वृत्तिकत्वमपि स्वातंत्र्यमिति लभ्यते। तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञानिमित्तं। आद्यं स्थाल्यादावंस्य पुरुषो यस्य स्वातंत्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव
धातुना प्राधान्येनोच्यते शाब्द शक्तिस्वभावात्। मूलोक्तं तु न युक्तं स्वतंत्रपदस्य तत्रापरिभाषणात् लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रसिद्धेश्च एतेन तथा प्रक्रा
शरत्नाकरदर्शितमप्युक्तमपास्तं। तथा कर्तृत्वं कर्तृसंज्ञाबाधितं कर्तृत्वशक्तिमत्त्वं सा च शक्तिर्व्यापारत्वावच्छिन्नकसंबंधेनोक्तरूपस्वत्वेन वर्तते। सूत्र
स्वरसात् स च तेन [illegible]ण कर्तृक्रियाभावसंबंधश्च तृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः। तस्य च धात्वर्थे आधेयतान्वयः तथा च चैत्रेण सुप्यते
इत्यादौ चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिः स्वाप इति बोध इति प्राचः द्वितीयाप्रकरणोक्तदिशा चैव कर्तृत्वं कर्तृ चैत्रीयोऽपि स्वाप इति बोध इत्युचितं स्पष्टं चेदं मं
जूषायामिति बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः यत्तु कृत्याश्रयत्वं ते क्रियानुकूलकृत्याश्रयत्वं वा तत्त्वमिति नैयायिकाः। अदृष्टद्वारा कार्यानुकूलज्ञानवत्त्व

त

वमित्योपनिषदाश्च तत्र कृत्यादेरपि धातुलभ्यत्वात् अचेतने व्याप्तेश्च लक्षणाविनैवोपपत्तेश्च विभक्तौ लक्षणा बोधिता च कर्मण्यपि यत्किंचित्कृ
त्याश्रयत्वेनातिव्याप्तेश्चेति दिक्। पाठक्रमान्वयवारणाय निरूपकत्वरूपव्यापकत्वसंबंधेन सचनाद्यन्वयः इत्यत्र प्रसादयत्नात्पर्ये प्राह का कर्मभव
चनीयत्वतया संबंधावच्छेदकत्वस्यायुक्तत्वात्। यद्यप्यत्र प्रतिविनापि द्विर्वचनरूपमानां तदंशे गृहीततात्पर्यविलक्षणादेव रक्षस्य तत्रत्वैव संबंधेऽना
न्वयः स्यात्तथापि तत्तेनाविवक्षायामनेन द्वितीया किं त्वेन तर्हि विवक्षेति चेत् संबंधत्वेनेति गृहाण अत एव संबंधार्थ इति प्रागुक्तमिति।। अत्रेदं बो
ध्यं यासामुपपदविभक्तीनां ननु तद्विशेषसंबंधे विधानं तत्र तेषां संबंधानां विशेषरूपेण विवक्षायां संबंधत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव स्पष्टं चेदं चतुर्थीत

इत्यति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि तादर्थ्यस्य संबंधत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्ता गुरोरिदं गुर्वर्थमिति विशेषसंबंधे विधानं च क्वचिद्दिशेषो लक्ष्य एव यथा सत्रानुर्लक्ष्य
ण इत्यादौ च क्वचित्तु तादर्थ्यस्य तत्संबंधेन संबंधिनि नियताकांक्षया यथाऽत एव तामित्यादौ वधित्वप्रतियोगित्वयोरिति। तथा च तादृविवक्षा
यामित्यर्थः ननु सामान्यविवक्षायामिति॥ अत एव वृक्षस्य वृक्षस्य प्रति सेचनमिति प्रागुक्तप्रयोगसिद्धिः तत्र भाष्यविरोधश्च। वैपरीत्यांगीकारे तु प्रया
गासिद्धावपि भाष्यविरोधो दुष्परिहार एव अपिना प्रत्यादियोगसंबंधेनान्वयविवक्षा समुच्चय इतीति दिक्। अभ्युपेत्याप्याह॥ किंच परेरिति॥ अन्वर्थत्वे
नेति॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया इत्यर्थः कर्मप्रवचनीयत्वस्य त्वस्योभयत्रान्वयः॥ अयं भावः महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय उपसर्गतायावस्थायां कर्मक्रिया
तत्तद्विशेषद्योतकत्वम्। कर्मप्रवचनीयाः [illegible]हुलका कर्तेरि भूतेऽनीयरा तेन यत्संप्रति तदुक्तविशेषं न द्योतयंति किंतु प्रयुज्यमानक्रियाकृतसंबंधवि
शेषं द्योतयंतीति तथेति तत्त्वं। तथा च तत्र क्रियागतविशेषं न द्योतयंति किंत्वाद प्रयुज्यमानक्रियाकृतसंबंधविशेषद्योतकत्वं तासानस्यातु वृक्षं प्रति
विद्योतत्व इत्यादौ तु अस्ति तथा रक्ष विद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो यो लक्ष्यलक्षणभावाख्यः संबंधस्तत् द्योतकतास्य साधीनामितीति। नापत्ते
रिति। तथा च षष्ठ्यादिनिभावः किंच वृक्षं वृक्षं प्रति श्यामता वृक्षं वृक्षं प्रति फलानीत्यादौ प्राप्तिक्रियाजनितसंबंधविशेषद्योतकत्वस्यावश्यं वाच्यत्वा
त् न तत्र कर्मणि द्वितीयायाः प्रसक्तिरप्यस्ति। किंच यत्र कर्मणि द्वितीया स्यात्तत्र प्रतिना सामर्थ्याभावात् तत्र वृक्षमिति समासानापत्तेः। अत एव
भाष्ये किमर्थं पुनरिदमुच्यते न चोपसर्गादिसंज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्ता द्वितीयार्थमिति सिद्धांतितं। अत एव चोपयाह। धातुनोक्तेति।
तथा च तत्र कर्मत्वादिव्यावृत्तये निरूपदं क्रियापदेनात्र प्रधानव्यापारः अनंतरयोगे शेषषष्ठी प्राप्ते राह तं नेरति। तथा च तदपवादबाधादुपपदविभक्तित्वे
न षष्ठ्यर्थ एवेति भावः। अत्र क्रियाशब्दः फलपरः। पंचम्यत्रेत्यस्याधिक्यादाह। येषामिति। अधिकरणादीनामित्यर्थः। [illegible]

हर्युक्तिरियं। एवमग्रेपि। तत्करणत्वादिस्य वस्तु अनिर्दिष्टं यं अश्वत्वादिकं सर्वप्रति यथानियतं तद्वदिदं न नियतं किंतु वैवक्षिकमिति। रत्नाकरो न व्याख्याने वस्तु
तत्त्वसादृश्ययथ्यापत्तिरूपमानोपमेयत्वेन व्याख्यानबीजाभावश्च। अतआह। वस्तुनीत्यादि वस्तुनि घटादौ एवमग्रेपि सूत्रेस्तसौ ग्राह्यराह। सार्वेति। आ
याद्राकृतिगणत्वादितिभावः। ननु संख्यत्वया तन्निर्देशो नेव संभवति अयं कर्तृत्वस्यैव प्रकारत्वयात्तु सर्वत्र संभवतीत्यत आह इदं वक्ष्यति॥ तथाच सर्ववाक्य
मिति न्यायेन वस्तुनि तदेवेति न निर्दिष्टरूपमिति मूलार्थो बोध्यः ननु घटादेः घटादिभिन्नत्वाद्वस्तु व्यवस्थितत्वमेवात आह। तत्तद्रूपेणेति॥ कर्तृत्वादिरूपेण
मर्थः। तथाच तदिदस्यानुषंगेणे योग्यविभक्तिकल्पनया न्वयइतिभावः॥ ननु नीलोत्पलादौ विशेषणत्वादेर्नियतत्वमेवात आह। विशेषणेति॥ मूले प्रसंगतुल्य
त्ववतिरितिभावः। आदिना वाचकपाठकादिपरिग्रहः। अधिकरणत्वेति। निश्चिताधिकरणता विस्थाली॥ ननु नरकपालत्वाच्छीघ्रतरं पाकसाधनत्वेनानुभवति
वैवक्षिकं करणत्वमितिभावः। नन्वेवमपि कारकत्वव्यभिचारोनदृष्टः तआह। तंदुलानिति। कारकस्यापीत्यस्य तंदुलस्येतिशेषः क्वचित्तथापाठएव एकत्रो
क्तत्वेप्यादिपदस्य सर्वत्रसंबधो बोध्यः। ओदनेति॥ ननु क्रियेतिभावः। अतएव कारकत्वं प्रतिपादितमिदं प्राक् प्रकर्षश्च कर्तृसंबंधी नस्यापि न करणं
तदपेक्षः किंतु कारकांतरापेक्षएव कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पद्यमानेन तमपा ततएव प्रकर्षबोधनात् अतएवाश्वेन यथा दीपिकया
व्रजतीति भवतीति बोध्यं। करणतृतीयाया आश्रयो व्यापारश्चार्थ इति भूषणकृत् व्यापारमात्रमर्थइति मनोरमाविलासकृत् प्रकृत्यर्थस्य व्यापारे
आधेयत्वसंबंधेनान्वयः व्यापारस्य तु जन्यत्वेनेति तद्भावः आश्रयमात्रमर्थः तत्रप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावस्तस्य च स्वनिष्ठव्यापार
जन्यत्वसंबंधेन धात्वर्थेन्वयइति मंजूषाकृतो मान्यमान्याः। वस्तुतस्तु करणत्वं करणताशक्तिमत्वं साचशक्तिर्यद्व्यापाराव्यवधानेन फलनिष्पत्तिर्विव
क्षा तन्निष्ठा सच तेनरूपेणाक्रिया करणभावः संबंधश्च तृतीयार्थः करणवाणीयो वाणकरणकोवा न धरतितत्वं कारकत्वं व्यक्तिपरिहाराय। प्रकृतधा

हितिः ॥ ननु अनेक धेयनंतरमनेक व्यापार प्रदर्शनोत्तरमेवं चेति ग्रंथः संगते। नन्वन्यायेत्यत आशानेक धातमेवेति ॥ तथाचैवं चैतस्य मूलस्यातएवेय
र्थः कर्तृत्वादीनां वैवक्षिकत्वे चेत्यर्थो वा बाध्यइति अनेनसूचितं। स्थाल्यां तंडुल धारणान्य व्यापाराभावेनादि पदानर्थक्यं परिहरति आदिनेति। तंडुले
ष्वपि विभागान्य व्यापाराभावेनादि पदानर्थक्या[illegible] दाहादिनेति ॥ तथाच तंडुलपदं मूलस्थमुपलक्षणमितिभावः तंडुलानां कर्तृत्वस्य तत्रैव संभ
वात् कर्मेति ॥ नन्वेवंरीत्या संप्रदानापादानयोरपि कर्तृत्वं स्यात् संप्रदानेति ॥ अपादान ग्रहणं तस्यार्थे शब्दचासंभवाद्दाहात्तु इति ॥ ननु किंनाम स्वप्रकाश
त्वं किं स्वश्चासौ प्रकाशश्च स्वप्रकाशस्तत्वं सजातीय प्रकाशा प्रकाश्यत्वं वा स्वसत्तायां प्रकाशाव्यतिरेक विरहित्वं वा स्वव्यापार हेतु प्रकाशत्वं वा ज्ञान
विषयत्वं वा ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं वा। अवेद्यत्वे सत्यपरोक्ष व्यवहारविषयत्वं वा तद्योग्यत्वं वा ॥ नाद्यः। वेद्यस्यापिज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमा
त् नद्वितीयः प्रदीपादेः सजातीय प्रकाशाप्रकाश्यस्य स्वयंप्रकाशत्वेन लक्षणस्यातिव्याप्तेः घटादेरपि सजातीय प्रकाशाप्रकाश्याभवेयुः ननुसत्ता
या सजातीयत्वं तत्राप्यस्तीति चेन्न विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। सत्ताविरहिणः प्रकाशस्यैव भावात् प्रकाशाप्रकाश्य मित्येतावतैव चारितार्थ्यात् नतृती
यः सुखादावतिव्याप्तेः। सुखादेरपि स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारात्। नतुरीयः प्रदीपादावतिव्याप्तेः प्रदीपादेरपि स्वव्यवहार हेतुत्वात् प्रकाशत्वाच्च
अथज्ञान व्यवहार हेतु प्रकाशत्वं विवक्षितं तदपिन अनुव्यवसायेतिव्याप्तेः तस्यैवं पक्षेपि व्यवसायज्ञान व्यवहार हेतु प्रकाशत्वात्। प्रदीपज्ञानमिदमिति
व्यवहार हेतौ प्रदीप प्रकाशेतिव्याप्तेश्च किंच व्यवहारहेतुत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः मुक्ति प्रलयादावव्याप्तेः। नद्वितीयः उपलक्षणत्वस्यापि विशे
षणत्वे प्रागुक्तदोषापत्तेः स्वरूपमात्रत्वे तु ज्ञानं प्रकाशत्वे वापत्तेः तथाच लक्षणासिद्धिः नापि पंचमः स्वयंप्रकाशत्व साधकानुमानागमादिज्ञानविषय ॥६२॥
त्वेन लक्षणस्यासंभवित्वात्। तस्याप्यविषयत्वे कथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः नापि षष्ठः अविषयत्वस्यैवासंभवेन निरस्तत्वात्। विषयत्व ग्रहणेन कर्मविवक्षायांतु

125

रूमतानुसारिणा मात्मन्यति व्याप्तेश्च तस्य ग्राहकत्वः प्रसिद्धस्याविषत्वेप्यपरोक्षतयातैरनंगीकारात् नापि सप्तमः प्रागुक्तदोषापत्तेः शुक्तिरजतादिसं
सर्गे असत् व्याप्तिवादिना मतिव्याप्तेश्च तस्य व्यवहार विषयत्वेपि तैर्ज्ञानविषयत्वानंगीकारात् नाप्यष्टमः स्वप्रतिबद्धव्यवहारे स[illegible]जातीयपरानपेक्षत्वस्य
प्रदीपादौ घटादौ च भावात् अतिव्याप्तेः सत्तया सजातीयत्व विवक्षायां तु व्यवहारस्य सत्तया सजातीयादृष्टेः अन्यस्य तदपेक्षत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वप्र
संगात् । नापि नवमः अवेद्यत्वेऽनुमानाद्यगोचरत्वया कथानवतारप्रसंगस्य दर्शितत्वात् । अपरोक्षव्यवहार विषयत्वमिति शब्देन प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य
कंठत उक्तत्वात् तद्विपरीतावेद्यताभिधाने ममातावंध्येति वद्व्याघाताच्च सुषुप्तिप्रलयमोक्षेषु व्याप्तेश्च ॥ तदा व्यवहारस्यैवाभावेन तद्विषयत्वाभावात् ना
पि दशमः उक्तव्यवहार योग्यताया धर्मत्वे द्वैतवादिनामपसिद्धांतात् सिद्धांतायातात् । स्वरूपत्वे च ज्ञानस्वभावस्यात्मनो व्यवहारनिरूपणीयत्वात् संमति योगि
त्वप्रसंगात् । अथावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहार योग्यत्वमेवोत्तर मीमांसोक्तं तत्तं न च योग्यतारूप धर्मांगीकारे व्याप्तिमोक्षदशायां तदपसिद्धतापत्तिरिति वाच्य
योग्यतासंताभावानधिकरणत्वस्य तत्त्वात् । गुणत्वात्यंताभावानधिकरणत्वस्य द्रव्यत्ववत् तेन नाव्याप्तिः नाप्यपसिद्धांतः काल्पनिक धर्माणां संसारदशा
यामभ्युपगमात् अक्षमाभवतः कैयं साधकत्व प्रकल्पने किं न पश्यसि संसारे तत्रैवाज्ञानकल्पितत्वमिति सुरेश्वराचार्योक्तेः आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं च
सन्ति धर्मा इति पंचपादिकाचार्योक्तेश्च मोक्षदशायां विवक्षितधर्माभावेपि कदाचित्सत्त्वेन तदत्यंताभावानधिकरणत्वस्य गुणाश्रयो द्रव्यमितिवत् सिद्धेः अपरो
क्षव्यवहार योग्यघटादावतिव्याप्तिपरिहारार्थमवेद्यत्वे सतीति विशेषणं न चैतावदेवास्तु तल्लक्षणमिति वाच्यं तथा सति अतीतानागतयोर्धर्मसानुमेयेषु
धर्मादिष्वतिव्याप्तेः न च तेषामप्यागमवेद्यत्वान्नावेद्यत्वमिति वाच्यं ॥ फलव्याप्यत्वलक्षणवेद्यत्वस्य तत्राभावात् तत्र विशिष्टशाब्द प्रमाणवृत्त्या तदाकारधी
वृत्तिसमुल्लासमात्रादेव तद्व्यवहार इति वेदांतिनां प्रक्रिया । न च योगि प्रत्यक्षतया अपरोक्षत्वं धर्मादीनां चेदमेवैक प्रमाणवेद्यत्वात् । न चैतावता ते

षां सर्वदर्शित्वाभावः योगिनां सर्वदर्शित्वशब्देन योग्यसर्वदृष्टृत्वस्य विवक्षितत्वात्। यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलंघनात् दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्र

ति वृत्तितेत्यायात्। अतो धर्मादिव्यवच्छेदार्थमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीति विशेषणं। न च तानांतःकरणतद्धर्मेच्छादिषु शुक्तिरजतादिषु लक्षणस्यातिव्याप्ति

स्तदवस्था तेषामपि फलव्याप्यत्वाभावेनावेद्यत्वात्। अहमत्र इच्छा इत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाच्चेति वाच्यं तेषामेव घटत्वस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात्। अध्य

स्तत्वेनैव तेषां सिद्धेः न च तथाप्यपरोक्षमिति व्यवहारयोग्यत्वाभावात्। अध्यस्तत्वेनैव तेषां सिद्धेः न च तथाप्यपरोक्षमिति व्यवहारदर्शनात् न योग्यता तत्र कल्पनी

ति वाच्यं। रजतादिव्यवहारायोग्येऽपि शुक्तिरजतकल्पादौ रजतव्यवहारदर्शनात्॥ न चैवमवेद्यत्वविशेषणं व्यर्थं व्यवच्छेद्याभावात्। घटादेरप्यध्यस्तत्वम

परोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात् इति वाच्यं व्यवहारदशायां तेषां प्रत्यक्षप्रमाणविषयाणामपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वांगीकारात्। तथाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वमे

व लक्षणमस्तु व्यभिचारादिति चेत्सत्यं अपरोक्षज्ञानविषयत्वेनैव घटादिष्वपरोक्षत्वांगीकारात्। अत्रापि तथात्वाभ्युपगम इति विभ्रमो माभूदिति तद्व्यवहार

णैव प्रतिवादिनामपि संप्रतिपन्नेन तदेव स्फुटीक्रियत इति न कश्चिद्दोषः। स्वयं तत्त्ववेद्यस्य व्यवहारयोग्यत्वमिति चेत् किमवेद्यत्वे व्यवहारविषयत्वं न स्यादिति

निष्ठापादनमुत व्यवहारविषयत्वाद्वेद्यत्वानुमानं नाद्यः आपाद्यापादकयोरुभयोरपि परेषामसिद्धेः नेतरः तस्य संप्रति साधननिरासः समये निराकरिष्यमा

णत्वादिति वेदांतिमतमेवास्तीति चेत्तर्हि स्वविषयज्ञानांगीकारात् कर्तृत्वकर्मत्वसंभवेन विरोधोपपत्त्या शब्दविशेषो येत्यादिदोषानवकाशोऽत आह। ज्ञानविषयत्वे इति

ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपज्ञानविषयत्वे इत्यर्थः स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति तदर्थ इति भावः इदं च विज्ञानमेवात्मेति वादिनां मते प्रभाकरमतेऽप्ययं दोषः कर्तृक

र्मविरोधस्त्वेति॥ कर्तृत्वं कर्मत्वं च विरुद्धमित्यर्थः ननु तयोर्मिथो विरोधस्त्वसत्यर्थः तदाह। भेदइति॥ तत्र कर्तृत्वाभावे युक्तिमाह। धारेति। कर्मत्वाभावे तामाह। वि

षयेति॥ नानेन विरोधः खंड्यते किंतु कर्मशब्दप्रयोगखंडनं तदाह। शब्दविशेषोपेति। तत्र शब्दविशेषस्योपाधिलक्षणानाक्रांतत्वादाह। शब्दविशेषनिमित्ते

ति। फलात्वर्थे क्रियायां यस्य स्वातंत्र्य विवक्षा तदा तत्र सकर्ता यदुपात्तया कर्तृक्रियामादाय आप्तुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्षा तदा तत्कारकं तत् क्रियायां क
र्मेत्येवं शब्दविशेषनिमित्तकस्येत्यर्थः प्रकारांतराभिप्रायक शब्दप्रयोगेण तत्तदुक्तिसंभवेन मूलासंगत्यं परिहरति। कर्तृकर्मेति॥ यथासंख्यमन्वयः
नन्वेवमपि स्वप्रकाश शब्दस्यासाधुतापत्तिरत आह। स्वप्नेति। स्वप्रकाशयतीति स्वप्रकाश इति व्युत्पत्तेरिति भावः एवं च मूलोक्तदोषो वारितस्तथा च सम्यग ति
वगतत्वदिति। गूढाकूतं॥ ननु यत्किंचिदपेक्षया परत्वस्यानियतत्वादनिष्टमप्यत आह। कर्मत्वेति। तस्यैव लक्ष्यत्वे नापरस्थितत्वात् तदन्यत्वस्यैवोचितत्वादिति
भावः कर्मत्वस्यैतत्साध्यत्वेनेतः प्रागसत्वादाह अभिमतेति॥ किमर्थमस्य निवेश इत आह। गम्यादीति॥ गच्छति ग्रामं चैत्र इत्यत्र चैत्र इत्यर्थः संयोगस्य तत्रापि सत्वा
त् संयोगस्य तत्र सत्वेपि स्वसमवेत क्रियाजन्य धात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वं परसमवेतेति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः तत्र [illegible] द्वितीयया
स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं बोध्यते आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि तथैव कार्यकारणभावान्तरकल्पनात् भा
विप्रायः पूर्वदेशत्यजेरुत्तरदेशस्पंदेश्च पूर्वपरयोः कर्मत्व वारणाय धात्वर्थेति॥ तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादाधेयत्वं भेदश्च द्वितीयार्थः त
त्र फले आधान्वयोत्स्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे भेदप्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्न प्रतियोगितयान्वयः एवं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामा
धेयफलानुकूल ग्रामभेदसमानाधिकरण व्यापारानुकूल कृतिमानिति बोधः एतेन प्रतियोगिता सामान्येनान्वये द्विवावच्छिन्न प्रतियोगितयान्वये तु
देवदत्तो द्रव्यं गच्छतीत्यस्यात्रापत्तिरिति निरस्तमिति तदभिप्रायमाह। संयोगस्यैवेति तथात्वं धात्वर्थतावच्छेदकत्वं प्रयागात् काशीं गच्छतीत्यादौ संयोगावच्छि
न्नव्यापार एव शक्तिकल्पनात्। ननु विभागेति। प्रयागादिनिष्ठविभागस्य तद्धात्ववाच्यत्वेन तदनवच्छेदकत्वमिति भावः ननु धात्वर्थतावच्छेदके सत्र धातु
ति पदेन प्राणे पठित धातूनामेव ग्रहणमुत तदन्येषामपि तत्र नाद्य इत्याह। मूले ग्राममिति॥ तदुपपत्तिः। तन्मत इति। नैयायिकमत इत्यर्थः। गमनस्या संया

स्ये

गानुकूलव्यापारस्याप्रकृत्यर्थत्वेपि प्रकृतिधात्वर्थत्वेपि तत्तानवच्छेदकत्वात्। धात्वर्थतात्मनवच्छेदकत्वात् नद्वितीयइत्याह। तत्रैवेति। तद्व्याचष्टे
ष्यंतेति॥ संयोगानुकूलव्यापारावधित्वव्यापारण्यंतशालि स्वीकारादितिभावः। ननुयत्क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालियत्तत्क्रियाकर्मेतितत
क्रियाभेदेननानालक्षणाकरणाच्चातिव्याप्तिः पच्याद्विप्रकृतिकणिजंतस्थले प्रकृत्यर्थस्यावच्छेदकत्वानंगीकारात्। सर्वत्रप्रतीतेरेवानुसर्तव्यत्वात् तथाच
तत्रणिचएवशालित्वत्रव्यापा नतुण्यंतस्याविशिष्ट इतिचेन्न नानालक्षणकरणेतिगौरवात्। क्वावच्छेदकं क्वेतिनियंतुमशक्यत्वात्चेतिभावः विधिबलादि
त्यर्थ वारणायाहागस्यापीति॥ मूलेअपादानेपितद्वीति॥ एवंचतद्भावत्वच धात्वर्थतावच्छेदकत्वविवक्षापरिश्रमोनिष्फलः किंचपरयाकर्तृ संज्ञयाबाधन
तत्प्रयोगाप्पत्तेरसंभवेन भेदशालित्वकल्पनस्यव्यर्थत्वात् अधिकंमञ्जूषायांद्रष्टव्यं। ननुस्वमते सूत्रेणेष्टसिद्धिरिति परमतमेवाश्रयकमित्याशयेनशंकते
नन्विसादि। तत्वेन। धात्वर्थनविभागजन्यसंयोगानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः। उद्देश्यत्वसत्वे आह। कर्तुरिति। तदभावेआह। तथायुक्तमितिवेति। हत्वसिद्धिं
परिहरति॥ अपादानेति। [illegible] तत्रैवस्फुटीभविष्यति। तथायुक्तमिति सूत्राशयेनेदमुत्तरमित्याह। विषमिति॥ आदिनोदासीनसंग्रहः ननुआय
सूत्राभिप्रायमिदं कुतोनेत्यतआह। कर्तुरि[illegible]तीति॥ अपादानमुत्तराणि कारणि वा धंत्ते इत्युक्तः प्रतिपादितमिदं प्राक्॥ सकर्मकाकर्मकस्थले सर्वत्रापाद
नत्वविषयेतथायुक्तमित्यस्य प्राप्तिर्विभागस्यधात्वर्थत्वादितितन्निरवकाशमिति तेन तद्बाधः एवंसति अकर्मकयोगे पादानत्वस्य चारितार्थ्यात् विभा
गादन्यत्र कर्मत्वस्य चारितार्थ्यात् सत्वात्कर्तुरिप्सितेन तस्य बाध इतिभावः अस्यावकाशमुक्तमाहइत एवेति। तस्य तद्बाधकत्वादित्यर्थः द्वितीयेति। उद्देश्य
त्वसत्वेन कर्तुरिप्सितस्य प्राप्तिरितिभावः॥ ॥तथायुक्तमित्यस्यापि फलस्य धातुवाच्यत्वे एव प्रवृत्तिरितिमतेतु शास्त्रप्रवृत्तिरेव न एतेन पुरस्ताद ॥६९॥
पवादन्यायेन कर्तुरीप्सितमित्यस्यैव बाधः स्यादित्यपास्तं। ततआगतइति सूत्रासांगत्यापत्तेश्च। नन्वेवं प्रयागस्यापि तेनैव कर्मत्वापत्तिस्तद्वत्तत्राप्यु
तत्र

दुःखत्वांगीकारो दत्त आहापादानेति ॥ वस्तुतस्तस्य नत्वेपि तथात्वं तु मिश्रस्याप्राप्तिरेव साहाय्यादानेति । कालिक संबंधेन फलाश्रये तिव्याप्तिवारणाय कर्मल
क्षणे उभयत्र फलतावच्छेदक संबंधेन फलाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् कर्तृनिष्ठविभागीयानुयोगितासंबंधस्यैव तत्रत्वात् । अतएव वृक्षाद्विभजत इत्यादौ पं
चमी अत्र विश्लेषस्यैव धात्वर्थत्वं सार्वत्रिकमिति भावः । द्वयोः संज्ञयोर्बाध्यबाधक भाव उक्तस्तद्विषयत्वस्याय सत्वादोहक संज्ञेति । सत्यो स्ताइत्याः शरीरमि
ति । नचैवं चैत्रः श्वैत्रं गच्छतीत्यत्रापि शरीरप्रदेशांतरावच्छिन्नात्मभेदस्यापि कल्पनायां साधुत्वं स्यादिति वाच्यं । तत्र प्रयोगे तथात्वे इष्टापत्तेरितिदिक् । यथा
श्रुतमसुलं मूलं सिद्धांतरीत्या योजयति । विभक्त्यर्थस्येति ॥ क्रियाकारकभावस्येत्यर्थः संसर्गत्वमतो संसर्गत्वमिति मते कर्मत्वादि शक्तिमत्कारकं तु नत
द्वाच्योर्थः किंतु प्रातिपदिकार्थः पंचरूपकस्यैव सिद्धांतित्वादत आह । तदंतो वेति । विभक्त्यर्थत्वादिति भावः तथाच तदुपस्थितानां तदुपस्थि
तसंबंधेन क्रियां प्रतिविशेषणत्वमिति मूलार्थो बोध्यो भाष्यरीत्या । मूले कर्मत्वादिति ॥ प्रकृताभिप्रायमेतत् । करणाधिकरणयोः कृतिकर्मख्याते
च व्यत्यासदर्शनात् । उपस्थिति शाब्दबोधयोः साम्यायाह ॥ तद्व्यत्यासे नैवेति । विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैवेत्यर्थः एवं च वैषम्यनिवृत्तिः । तदुपेति
फलव्यापारयोरित्यर्थः तदेव स्पष्टयति ॥ तत्रैवेति । कर्मादिप्रत्ययसमभिव्याहार इत्यर्थः एवं च वैपरीत्यनिवृत्तिः मूले विषयीति ॥ विश्लेषाश्चात्र धा
च तुवाच्याः प्राणवियोग एवा तदुद्देश्येनैव रामव्यापार प्रवृत्तेः करणस्यैव फलेप्यन्वयः तस्य करणव्यापारजन्यत्वात् एवं च मूलोक्तसाध्यत्वं तयोः कृ
र्मधारयोत्तरं वियोगांतेन कर्मधारयो वैपरीत्यं वेति बोध्यं ॥ एवं सति रामस्य यथा कर्तृत्वं तथा प्राग्निरूपितं एतेन तथा प्रकाश रत्नाकर इत्या
द्युक्तं कर्माख्यातेन व्यासः [illegible] कर्त्राख्यातवत् बोधः । कर्मकृतितुल्य इतिद्रष्टव्यं चापास्ते ननु मूले इष्टापत्तौ । कर्तृकरणकृतोरिति हेतुः
स चायुक्तः । अत्र बहुलग्रहणेन वाक्यत्वेन च तत्सूत्रविषयताभावादत आह । कृत्सकृत्सर्थेति ॥ तदन्वययोग्यतावच्छेदकासत्त्वरूपस्य [illegible] तत्रापि

सत्वादिति भावः। नन्वेवमुत्तरग्रंथासंगतिरत आह ॥ नत्रैवेति ॥ तत्रापि तदन्वय एवेत्यर्थः प्राचामुक्तिं खंडयति। यत्विति ॥ आख्यात वा
च्यक्रियायामेव तदन्वय इति तदभिप्रायः ॥ भवतीति ॥ भवतिपदवाच्यक्रियायामित्यर्थः। एवमग्रेपि ॥ अस्तिर्भवंतीपरः सर्वत्राप्रयुज्यमानो प्यस्तीति
भाष्योक्तेरिति भावः। विभक्त्यावि सस्यस्यसम्मानतइति शेषः ॥ पार्ष्ठिकान्वयात् आकांक्षान्वयांगीकारात्। तेषां कर्तृकरणे इत्यादीनां। ननु प्राथमिकान्वयस्त
त्र किं कर्तृत्वेनोत करणत्वेन तत्र नाद्य इत्याह ॥ भवतीति ॥ नांत्य इत्याह। करणत्वेनेति ॥ पार्ष्ठिकस्येति ॥ बोधस्य तत्वात् द्विषयस्यापि तत्समत एव तेन सामानाधि
करण्यमिति भावः इष्टापत्तावुभयसाधारणं दोषमाह। कर्त्रेति। कर्तृकरणे इत्यत्र कर्त्रेत्यंशस्येत्यर्थः। वियद्वाक्यस्येति। लौकिकवाक्येत्यर्थः। भित्रेति। समासेइ
ति ॥ आदिः इदंचाग्रे स्फुटी भविष्यति। आकृतीति ॥ तथाच वार्तिके आदिशब्दः प्रकारे। मूलस्यादिना ग्रहणेनाभावः पदत्वेन विषयत्वादि संग्रह इति बो
ध्यं ॥ इदंचेति ॥ वार्तिकेचेत्यर्थः भाष्येत्तथैव स्पष्टत्वादिति भावः इदंचोदाहरणे एव स्फुटं। नामसंबंधीति ॥ नामसंज्ञाप्येत्यर्थः ॥ एवंचरीतिनदांत इत्योदावपि
बोध्यं। ननु तदनुवृत्तावुभयविधिसामर्थ्यान समावेशः सिद्ध एवेति किं चेनात आहे केति ॥ एतेन तथारतास्य इत्यादिग्रंथाश्रिंसा इति बाधित। ननु अक्ष
णादेवेते साधो कृ. सत्सयोगे षष्ठ्यापवादत्वात द्वितीया बाध्यते तृतीयातु परत्वादिति कैयट विरोधान्मनसादेव इति प्रयोगाश्रिंस इत्याश्रयेन हरदत्तानुया
यि प्रकाशानुवादं खंडयति ॥ नन्वित्यादि प्राशेरिति। तृतीयद्वितीययोः परत्वापवादत्वाभ्यां नयाबाधादिति भावः। ननु कैयट एवासंगत इत्याशंकते। नन्वेति
कर्तृकर्मणोरित्यत्र प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृपदेन ग्रहणात साहचर्यात्मुख्यव्यवहारेण नतु व्यपदेशिवद्भावेन धात्वर्थफलाश्रयस्यैव कर्मपदेन
ग्रहणमिति ~~अक्षेत्र~~ समुदितार्थः साहचर्याश्रयणमनित्यत्वेप्यत्रावश्य कर्मि साहातएवेति। तस्यैवग्रहणेन स्तोकपदार्थ व्यपदेशिवद्भावेन तदवत्सामानाधि
करण्यादेवेत्यर्थः द्वितीयातु नतो नीलं घट मित्यादिवत्कृते सामानाधिकरण्यादिति प्राक् प्रतिपादितं। ननु कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थकर्मण एव तत्र ग्रहणमिति।

तत्कैयटाशय इत्याशयेन समाधत्ते। धात्वर्थे फल इत्यर्थः। भेदेनेति॥ क्रियाकारकभावरूपसंबंधेनेत्यर्थः। तदुपपत्ताविति। स्तोकं पाक इत्यत्र षष्ठ्यभावोपपत्तावित्य
र्थः। तत्र स्तोकपदार्थस्य फले ऽभेदेनान्वय इति भावः। त्वाप्रवृत्ताविति मनसादेव इत्यत्र कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अप्रवृत्तावित्यर्थः। एतेन स्तोकस्य पाक इत्यपि भवतीति
नैयायिकोक्तमपास्तं। अत्रमानमाह। ध्वनितमिति॥ उक्तं कैयटः तथा च दृशा कर्मग्रहणमेव तदभिमतेन तु शांकृकोक्तमन्यथा तदसंगतिः स्पष्टेवेति भावः
नन्वनार्षत्वाविशेषे हरदत्तोक्तमनुरोधाय तादृशकर्मैव तत्र गृह्यतामिति धात्वर्थफलानाश्रयत्वान्मनसा देव इत्यत्र न षष्ठीप्राप्तिरत आह॥ तादृशेति॥ मनसा
देव इत्यत्र लुप्तविभक्तिकमित्यर्थः संसेत्यनेन प्रयोगसत्ता ध्वनिता साचहेतुतृतीयान्तमनःशब्देनाय च्घञंतदेवशब्दस्य समासेन वाक्येन वा बोध्या। ननु कैयटपु
नूरीत्या द्वितीयमपि फलं तेनाशयेनाशंकते। नचेति। वैकल्पिकेत्यस्य चं विनात्। रीत्या कर्मकरणसंज्ञयोरित्यादिः अपिः समावेशसमुच्चायकः येषांदेशकाला
दिभिन्नं कर्म न संभवति त एवात्र शास्त्रे ऽकर्मका इति हि तैरुक्तं। वस्तुतो युक्तमेतत्। अविवक्षितकर्मणामपि तेन ग्रहणात्। कादीनामविवक्षितकर्मभ्यः रु
तपूर्वीकरणमित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चांगीकारात् लुनाति निर्वृत्तप्रेषणास्यचित्रावप्रति केदारं देवदत्त इत्यादौ केदारस्य कर्म द्वितीयां तस्य णरणौ विषयत्र
कैयटेन प्रयुक्तत्वाच्च। न चात्रार्थान्तरे वृत्त्या ऽकर्मकत्वं न त्वविवक्षयेति वाच्यं तत्प्रसभितया ऽर्थान्तराभावात्। तदुदाहरणं तु स्यंदते रसा पर्यंतं नदीवह
तीयायाकरे स्पष्टं अतएव कर्तुरीति सिद्धिरित्यपास्तं नियमेन व्यावृत्तेः। अधीगर्थेति सूत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षया कर्मकत्वे मातुः स्मर्यते इत्यत्र भावत्वस्य
भाष्ये उदाहृतत्वाच्च। अधिकं शेखरादौ द्रष्टव्यमित्याशयेन समाधत्ते। तत्रेति। अकर्मकपदघटितसूत्रे इत्यर्थः। एवाविवक्षितकर्मव्यावृत्तौ न्यत्र उद्योतशेख
रादौ। तदविवक्षा च द्विधा तदन्वययोग्यधात्वर्थयोगात् सत्वेच तस्मिन्नर्थे संबंधित्वादिना ऽन्वयविवक्षणाद्वा। प्रकृते च नोभयमिति तद्भावसिद्धिरिति भा
वः। एतेन ननु संज्ञया वैकल्पिकत्वेपि पक्षे कर्मयोगस्य सत्वेनास्यं तावि घमा न कर्मकत्वाभावे नकर्मकत्वं न भविष्यत्येव। न चास्मिन्प्रयोगे तत्वमस्त्येव। अ

विवक्षित कर्मणि यत्वादावपि दोषापत्तेः नचतस्मिन्नेवार्थे कर्मयोगो स्तीत्यतो नदोषइतिवाच्यं। प्रकृतेप्यदोषादित्यरूचेराह। णावितीति मान्योक्तं प्राचा
मनुरोधेनेति ध्वनितं अतएवाह। फलांतरमिति। फलांतरमाह। दीव्यतेरिति। ननु स्थलत्रयकर्मसंज्ञा फलोक्तावपि करणसंज्ञाफलं नोक्तमिति न्यूनता
तआह। करणत्वाच्चेति। चस्त्वर्थे यथेयोज्यः मूले प्राचा प्रक्रिया कृता यद्दितु वाशब्दो वचार्थे यद्वासंज्ञाया नानाफलकत्वेपि प्रकृतविभक्तिरूपकार्येयो
रेकप्रकृतेः समुच्चयासंभवाद्वश्य कल्प्यो विकल्पइत्याशयकः सयंथइति प्रकाशोक्तं स्वीक्रियते तदा प्राचोक्तं सम्यगेव अतएव लक्ष्येवाशब्दः परमभूले
उक्तः। एवंच मूलं प्रकाशोक्त प्रथम कल्पाभिप्रायमिति तथाद्इत्याद्युक्तं चिंत्यमिति बोध्यं। मूले ननु द्वितीयेति। एवंचाक्षैरक्षान्वेति परममूले मयुक्तं किंतभ
यथाप्यक्षैरित्येव वक्तुमुचितमितिभावः युक्तंचेतत्॥ साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे क्षान्दीव्यतीति प्रयोगे द्वितरमानाभावात्। कार्यकालपक्षेपि परत्वा
त्तृतीयया बाधे न्याय्ये तदनुपस्थितेरेवन्याय्यत्वात् इति एवंचाक्षैरक्षान्वेति परममूलं तदुपपादकं कार्यकालेत्यादि द्वितीयेतीसंतं मूलं तथाकैयट प्रकाशा
त्ताकराद्युक्तं चचिंत्यं। किंच कृतिचेति सूत्रे कैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतयाविशिष्य कार्यकालपक्षे इत्युक्ति
रनुचिता। किंच कार्यकालपक्षे यादिभ्यःपरेव प्रगृह्य संज्ञेत्यदसो मादितिसूत्रभाष्योक्तरीत्या अपादानमुत्तराणि गांदोग्धीत्याकडारसूत्रस्थभाष्यासंगते
राकडारस्थ संज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति तदुक्तसंगतिरेव। तदेतद्हृदि निधायाक्षान्दीव्यतीत्यस्योपपत्तिं सिद्धांतमते नाशाक्षानिति॥ लक्षणेति॥ इद
मुपलक्षणं फलाश्रयत्व समानाधिकरण कर्मत्वविवक्षायामपि नभवतीति॥ नभवत्येवेत्यर्थः उक्तेरीतिरितिशेषः तथाचात्रविप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैव
शक्तिद्वय बोधिका तत्फलं तुक्तमेव। अन्येभाष्याद्यनुयायिनः। ननु एकैव शक्तिः संज्ञाद्वयोपयोगिनीति मूलं तथा कैयट प्रकाश रत्नाकराद्युक्तं च चिंत्यं ॥६६॥
मादिपदानां कर्मत्वादि तत्तच्छक्तिरूपेण बोधकतया तयो र्भेदस्यैवौचित्यात्। एवंच सर्वसाधारणं कर्मत्वात्वं कर्मताशक्तिमत्वं धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्व

132

अ

शक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति मंजूषायां विस्तरो उक्त आह। दिव धात्वर्थे लि तथा च तस्याः संज्ञयोः समावेशार्थं चेन शक्तिद्वययोगो बोध्यते नचैवं कर्मणि ले
करणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्तिरिति वाच्यं। अपादानमुत्तराणीत्यस्य लक्ष्ये गां दोग्धीत्यादौ तत्र कर्मणि ले पंचम्यापत्तिवारणायैव द्वयगतानेकशक्ति
मध्ये एकस्यां भिहितेह परस्यापि तद्वृत्तकार्यांगीकरणक्षतेरिति भावः एतेन करणत्वं चात्र दिवु धात्वर्थ साधकत्वं तदेवचात्र कर्मत्वं तथा च कर्मणि करणे वा प्रसत्ये
दिवू धात्वर्थ साधकत्वमुक्तमेवेति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं। यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमखंडोधर्मः अत्र नगरे ऽप्रधान [illegible] हादित्वात् तदभावरूपं
चाप्रधानत्वं तृतीयावाच्यमिति तन्न राज्ञासह सेनागच्छतीत्यादौ तृतीयानापत्तेस्तद्ध्वनयन्नाहात्रेति। सूत्रेइत्यर्थः। गुणसमूहो द्रव्यमिति पतंजलमुक्त्यनुरो
धेन तंत्रान्तरस्थ द्रव्यादिक्रममुल्लंघ्य गुणाद्युक्तं आदिना द्रव्यक्रिययोः संग्रहः एवंच मूले क्रियापदं प्रकृताभिप्रायं। पुत्रेण सह पितुर्गौः पुत्रेण सह स्थूल इति तल्लक्ष्ये
। एतेन पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहार्थ सामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाकर्तृत्वेन पुत्र तृतीयासिद्धा नच तेनाभिधानं इतर समभिव्याहारं विनापि प्रतीमान स्वप्रकृत्यर्थक्रि
या कर्तुरेव तेनाभिधानात्। पुत्रेण सहागमनं पितुरित्यादावुक्तरीत्या प्रतीयमानकृत्प्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी न तु तृतीयमान तदन्वयिनोः सिद्धिरिति
न दोषस्समपास्तं। उक्त लक्ष्य सिध्यर्थं सूत्रावश्यकत्वात्। उक्तेषां गमनादिभिः पितुः शाब्दः पुत्रस्य सहार्थ बलात्प्रतीयमानैस्तैः संबंधाद्यर्थः इतर संबंधं विना प्रती
यमानत्वं चार्थस्य शाब्दत्वं सहार्थश्च साहित्यं तच्चात्र समभिव्याहृतक्रियादि समान कालिक क्रियादिमत्वं तत्समभिव्याहृतमखंडोपाधि रूपं वा। तृतीयार्थश्च क्रिया
समभिव्याहारे सहार्थ बलात्प्रतीयमानतत्क्रियाकर्तृत्वादि कमेव। द्रव्यगुण समभिव्याहारे तद्बलात्प्रतीमानस्तत्सदार्थ संबंध एव एवंच पुत्रकर्तृकागमनस
मान कालिकागमनवान्पिता पुत्रस्वामिकत्वसमान कालिक पितृस्वामिकत्ववती गौः पुत्रवृत्ति स्थौल्यसमान कालिक स्थौल्यवान्स इत्यादिक्रमेण बोधः पुत्रकर्तृ
कागमन सहितागमनवानित्यादिक्रमेण वा बोधः पुत्रादेः सहार्थयोगस्यागमनादि द्वारक एव बोध्यः क्वचित्समानदेश क्रियावत्त्वरूपं तत्समभिव्याहृतं वा तदर्थः

२

यथा माषवापोऽस्तं नैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषानवपति स्मेति भवतीत्यादि स्पष्टं भाष्ये । तदेतद् हृदि निधायार्थमुपपादयति । ध्रुवेति । गुणक्रियाद्रव्यैर्गुण
प्रधानभावेन द्वयोः संबंधे साहित्यवाचिसहशब्दप्रयोगादिति भावः । बोध इति ॥ शाब्दे प्राथमिके इत्यर्थः । तत्र साहित्यं पुत्रसंबंधेऽन्वयितरूपं तत्समभिव्याहृतं वा तद्भि
प्रेत्याह ॥ साहित्यस्येति ॥ पुत्रेणेति । सहेति शेषः । इत्थं सय तद्धलादेवेति शेषः । तस्यापि पुत्रस्यापि स च पुत्रोऽप्यागत इत्याकारक इति भावः । नन्वेवमपि त्रास सहागतः
सुत इत्यादि तस्यादत आह ॥ शाब्दत्वं चेति ॥ तथा च सहागतौ पितापुत्राविव्यस्यापि सिद्धं । यद्वा क्रियादिसंबंधाविशेषात्कथं पितुः प्राधान्यं कथमीदृशप्राधान्य
स्येवग्रहणमत आह । शाब्दत्वं चेति । एवमिति । षष्ठी च तत्संबंधाङ्गीकारे चेत्यर्थः ॥ बुद्धिस्थेषु गुणादिघटितप्राग्युक्तलक्ष्येषु ॥ विशेषणेति । गुणाद्यन्वयितरूपविशे
ष्यस्य सत्त्वादिति भावः । उत्कटीयाऽवश्यकस्यापि सूत्रस्य सर्वथा तत्त्वं ध्वनयितुमाह ॥ सत्येवेति ॥ विद्यमानतावाचीति सकर्मक इत्यादौ तु विद्यमानवाचिसहशब्द
नानेकमिति बहुव्रीहौ कप् मूलकदाद्युक्तत्साधनप्रकारस्तु भाष्यविरुद्ध इति स्फुटीभविष्यति ॥ योगाविति पाठः । विशेष्यभावकृतीपीत्यर्थः कश्चित्तथैव पा
ठः अपितो भयाभावकृतपरिग्रहः वस्तुतस्तु शाब्दबाधाभावस्याप्येतन्मूलकत्वाद् विरहित एव पाठोऽर्थश्चायुक्त इति ध्येयमित्यर्थ इति । एवं च सूत्रे सर्वोऽपि सहशब्दो ग्र
हले विनिगमनाविरहादिति भावः । यत्तु मूलादावये विद्यमानत्वविशिष्टधर्मी अत्र सहार्थ इति तन्न । पुत्रैरिति तृतीयाया उपपदविभक्तित्वेन प्रक्ष्यपवादत्वा
संबंधमात्रार्थकत्वेन सहार्थे नानन्वयापत्तिः विद्यमानैः पुत्रैर्युक्त इत्यर्थे तु कर्तृकरणान्यतरतृतीययैव सिद्धं पुत्रेण सहेत्यः सगत इत्यादौ वैशिष्ट्यादिरूपं सा
हित्यं सहार्थः पुत्रसाहित्यवान्यः सगत इति बोध इति दिक् । तद्ग्रहान्यत्रेति ॥ उद्योतशेखरमंजूषास्विस्वर्थः । वक्ष्यमाणदोषेण यथाश्रुतमूलासंगतेराह । प्राची
नैरिति । सीरदेवादिभिरित्यर्थः । क्रियाकारकसंबंधोऽन्तरंग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरंगा उपपदार्थे ननु यत्किंचित् क्रियाकारकभावमूलकः संबंध
इति किमितास्ताबहिरंगेति तदाशयः इदमयुक्तं नमस्यति देवानित्यत्र नमःपदार्थेऽपि क्रियाकारकभावेनैवान्वयेन तत्र चतुर्थीवारणाय नमो वरिव इति सूत्र
न्न

भाष्येस्योपन्यासस्यासंगतापत्तेः अत्रनमः पदार्थस्यापि क्रियात्वं मुंडयतो मुंडस्येवात आह । वस्तुतस्त्विति । तद्विति । उपपदविभक्तेरिति प्रसिद्धवाक्यमपि स्वर्थः । एवं नोक्त आरतिः । अत एव स सप्तम्यपेक्षयाऽधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वमनेन न्यायेन तत्रदीयत इत्यत्र भाष्ये ध्वनितं कैयटे न स्पष्टमुक्तं । एतेन क्रियान्वयित्वमत्र कारकत्वमित्यपास्तं । सप्तम्या अपि तदन्वयित्वादिति भावः एवं तर्हि मूलासंगतिरत आहान्तरंगत्वमिति । तन्न्यायोपेति ॥ तन्न्यायस्येत्यपि स्वर्थः तथाचयथाश्रुतं मूलं तथाद्दृश्यायुक्तं चचिन्त्यमेवेति भावः ननु एवमपि न प्रकृतेष्टसिद्धिः प्रथमायाः कारकाधिकारापठितत्वेनाकारकत्वादत आह । प्रथमायाश्चेति । चस्त्वर्थो भिन्नक्रमः एतन्न्यायप्रसंगे नैवेति शेषः अयंभावः क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वं । तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति सापि लब्धेति ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रभाष्यादौ रति तदाहासन्येवेति । उद्योतादाविसूर्थः । ननु सति संभवे वचनापेक्षयांतरंगन्यायेनेष्टसिद्धिरेवोचितेति यथाश्रुतं मूलं समंजसमेवात आहांतरंगत्वेपीति । अप्रधानग्रहणाभावे स्वविषयचरितार्थ्याद्य प्रथमाया अप्यवश्यं प्राप्त्या बाध्यविशेषचिन्ता पक्षे आह तत्रेति एवंचेष्टसिध्याऽप्रधानग्रहणावश्यकत्वेन तेन खंडनमनुचितं । वचनसत्त्वे तु तेनेष्टसिध्या तदुचितमित्याहोपपदेति । चस्त्वर्थे ॥ सर्वतः अपवादेऽपि अपवादत्वात्तत्त्वमेव एवंच प्रधानेऽप्राप्त्याऽप्रधाने एव सिध्यात्तस्य तु न युक्तमिति भावः ॥ इदंचान्तरंगत्वमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्त्वेदं वेत्याह । किंचोपेति । पदान्तरेति । तदर्थेत्यर्थः । एवंच तुल्यनिमित्तकत्वादेव नैमित्तिकस्वरूपमल्पनिमित्तकस्वरूपं चांतरंगत्वं तत्र बाधितं तदाह । न समिति । अंतरंगत्वमित्यर्थः प्राचीनोक्तरीत्या तत्त्वसंभवं शंकते । नचेति । संबंधस्येति । उपपदार्थेन सहेति शेषः । क्रियेति । यत्किंचित्क्रियेत्यर्थः । तत्प्रयुक्तं उपपदार्थसंबंधप्रयुक्तं तत् । विभक्तिरूपं । एतेन तुल्ययुक्त्या क्रियाकारकभावसंबंधस्यान्तरंगत्वे न तत्प्रयुक्तं कार्यं लब्धमिति रूपमन्तरंगमिति सूचितं । तथा सत्याप्तिमाह । पुत्रेणेति । अपिस्तत्रस्य पित्रृ समुच्चायकः ॥ तृतीयेत्यस्यार्थः । सति संभवे कर्त्रादितृतीयासूक्तरीत्या सिद्धेर्व सूत्रं तु दध्यादियोगसावकाशमित्युक्तमेवेति भावः । एकक्रियेति । यत्क्रिया

कर्तृत्वं पितुस्तत्क्रियेत्यर्थः तथा चान्तरंगत्वात्तत्रापि प्रथमा स्यादिति भावः प्रागुक्तभाष्यासंगतेश्चेत्यपि बोध्यं। अन्ये तु प्रधानीभूतक्रियाहेतुत्वकार्यत्वेन कारकवि
भक्तीनां प्राबल्यमिति न्यायमर्थं वदंति तन्मतं खंडयति॥ क्रियाया इति॥ यद्यप्यत्र पक्षे तत्र च दीयते नमो वरिवऽति सूत्रद्वयस्य प्रागुक्तभाष्यासंगतिरुभयोरपि क्रिया
संबंधनिमित्तकत्वादिति शेषः स्पष्टस्तथापि मूल एव कुठारमारः प्रधानेति। उक्तमिदमनुपदं तेदउति। उक्तार्थरूपमेवेत्यर्थः। नन्वन्यार्थरूपं तथा सत्यादिपदं नवदेहं
याद्यत्वाभावात्। अन्यस्येन तुल्यत्वात्। एतेन भेदेन समाधानं ब्रूते। मूलकृतः प्रथमायाः कारकविभक्तित्वं नेष्टमित्यपास्तं। तदाहुर्वेति॥ उक्तो वाक्यरत्यर्थः। ए
तेन पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ पितुस्तद्भावाय तदावश्यकमन्यथा परामपि तां बाधित्वा विशेषविहितत्वात्सैव स्यादिति प्राचोक्तमपास्तं वचनेन तस्याः
प्राबल्यात्॥ गुणाद्ययोगस्य सावकाशत्वात्। एतेनास्ति भवंतीपर इति भाष्योक्तु [illegible] आप्यस्ति क्रिया कर्तृत्वेनेदं व्यर्थं अथ शब्द संस्कारार्थ शब्द एव संबंध इष्टो

स्ता

नतार्थ इति ब्रूषे तर्हि आगत इत्यत्रापि तुल्यत्वात् सूत्रावश्यकत्वाक्षेप समाधाने निष्फले इति रत्नाकरोक्तमपास्तं। द्रव्ययोगे तथाप्यनिर्वाहात्। एतेन नवैवो
भयोस्तुल्ययोगात् पितुस्तद्भावायेतत् आवश्यकमित्यपास्तं। षष्ठीव द्विशेषणत्वे तदंगीकारात् पितुस्तत्संबंधस्यान्तरंगत्वाच्चेति दिक्। तदाहेत्यलमिति। मूले
हेतुत्वनुक्ते राह। व्याख्यानादिति॥ अंगग्रहणसामर्थ्यं मूलकृता दंगशब्दोयं समुदायशब्द इति भाष्योक्तादित्यर्थः एतदेव ध्वनयितुमाहान्यथेति। अजंतत्वाभावे इत्यर्थः
अंगशब्दस्यावयवे प्रसिद्धत्वादिति भावः। गुणेनेति॥ अनेन येन गुणेन गुणिनो विकारो लक्ष्यत इत्येतावतैव सिद्धे तदैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ध्वनितं अवयवस्या लक्ष

क्ष्ये

णलक्ष्यत इत्यत्र तत्स्तृतीयेति शेषः इत्यादौ हितीति॥ अक्षिशब्दादिति शेषः अजंतस्यापि यत्किंचित्सत्कृति ताद्यहार्शं आद्यजिति। यद्यप्य [illegible] वकाणं तथाप्यवय
व धर्मस्य समुदाये आरोपाद्यथा शरीरप्रयोगस्तथा तद्वच्छिन्नेपि व्यवहारस्य निरूढत्वादाह। शरीरस्यैवेति। विकारसंभवस्यासूत्रार्थत्वादाह लक्ष्य इति। अ
चेदं बोध्यं॥ द्वेविग्रा विनिव दृष्णेति प्रयोगः एवंरीत्या दृष्टानां साधुत्वे चेदमेव भाष्यमानं चक्षुर्नाशवान्त्स चक्षुष्कः काणपदार्थः अक्षिपदार्थे गोलकं नकारप्रयु

॥६८॥

त्व रूपः संबंधस्तृतीयार्थः गोत्र कविकारप्रयुक्त चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्क इति बोध इति केचित् ॥ अतिशायने इति सूत्रभाष्यकैयटाभ्यां तु सर्वथा दृष्टिहीनः काण इति ल
भ्यते इति बोध्यमिति । ननु सूत्रे लौकिकहेतो ग्रहणे पि तस्य करणत्वादेव सिद्धमत आह । द्रव्यादीतीति ॥ तथाचेष्ट आदिनेति । तत्फलितमाह एवं चेति । तयोस्तेन ग्रहण
मित्यर्थः ॥ साधारणमिति ॥ तज्जनकं वर्तत इत्यर्थः । ननु करणं नियतक्रियमित्यनेन बहुव्रीहिणा सव्यापारं तदर्थो लभ्यते सत्यापुक्तः । अनाश्रित इत्यनेन पौनरुक्त्या
पत्ते रत आह । क्रिययेति । तथाच वैषयिकसप्तम्यर्थे बहुव्रीहि [illegible] धनयन्नाह । क्रियामात्रेति । बहुव्रीहिः तन्मात्रजनकमित्यर्थः उत्पन्नभेद सिध्या उ
त्तरकारिकाया वैयर्थ्य माशंक्याह । इतीति । वैषम्यांतरमिति । एतेन क्रियाजनकं करणे प्यनेनैव सिद्धौ तत्र तद्विधिप्यर्थे तिआह एवं तरणं निरस्तं तत् धनयन्त
त्फलितमाह एवं चेति । करणं तु व्यापारवद् वैस्यादिभेदं चेत्यर्थः । शाब्देति ॥ शाब्दबोधवैलक्षण्यायेत्यर्थः करणत्वशालिनो हेतुत्वशालि भिन्नो वात्र तृतीयार्थ इति तात्पर्य
ननु तुल्यार्थास्तु विकल्पे इ भिति जैमिन्युक्ते बहुव्रीहिरपवादे रूढ तानुदितयोश्च विकल्पव्यवहारो दृष्टः प्रकृते तु नैवमिति कथं तदुक्तिः ॥ अन्यथा द्वितीयादेरपि
मिथस्तद्व्यवहारापत्तिरत आह । तदर्थत्वेनेत्यर्थः । तयोस्तृतीयाचतुर्थ्योः एवं च न सोत्र विकल्पः किंतु विकल्पत इत्यस्य पक्षे भवतीत्यर्थ इति भावः । फलमपीह हेतुरि
ति परमं मूलमित्थं केचिद्व्याचक्षते, इह सूत्रे फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते तृतीयार्थश्च फलत्वेन फलं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनान्वयः । तस्य च वासे जनकतया
एवं च । ध्ययनाभिन्नफलजनको वास इति बोध इति तदाह । तत्र फलमिति ॥ सूत्रे तेन गृह्यमाणफलं चेत्यर्थः अन्ये तु अन्यथा तत्था इह एव सूत्रे लक्ष्ये कश्चित्
फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यते तस्यापि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वात् इति तदाह । हेतुत्वेनैवेति । एवस्तद्व्यावृत्तिद्वारास्य सिद्धांतत्वसूचनाय । अत एवात्रमते बोधमा
हाध्ययनेनेति । अध्ययनाभिन्न हेतुजन्यो वास इत्यर्थः तृतीयायाम्भिन्नत्वेन संसर्ग इत्युक्तो ग्रंथो व्याख्यात इति सूचितं । अत एव तद्ग्रंथव्याख्या चतुर्थ्यामिति
उपकारकस्य तदर्थः तत्र चतेनान्वयः अध्ययननिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकत्ववान्वास इत्यर्थः । इदं च निरूपकत्वस्य संसर्गत्वकथनद्वाराविशेषकथा

[illegible] नांसिद्धांतमाह। ध्ययेति। उपकार्योपकारकभावस्तदर्थः अध्ययनरूपं यदुपकार्यं तदुपकारकीवास इत्यर्थस्तदाह। चतुर्थ्यंनेपीत्यर्थः अपिस्तु ती
यांन समुच्चायकः एवंचाविशेषइति मूलोक्तिस्तथा इंज्यायुक्तिश्चचिंत्येति बोध्यं। भेदेति। विशेष्यविशेषणेन तस्य नामार्थत्वेन द्रव्यत्वात् क्रियात्वेपि तत्स्वरूपेति भा
गार्थस्य सत्वं तथाच गम्यमानस्य श्रूयमानस्य बोधविषयइत्यर्थः स्पष्टं चेदं सहयुक्ते इत्यत्र भाष्य इति मूलाद्यभिमतं तथापि सिद्धांतरीत्या आचष्टे। श्रमेणेत्यादीति॥
वाक्येयकदेशान्यायेनेति भावः आदिना शतादिपरिग्रहः अस्यसिद्धांतत्वं ध्वनयति स्पष्टं चेदमिग्यणः इत्यत्र भाष्ये इति तत्रहि श्र विशार्पिडीमिति वाक्यार्थे वाक्येयक
देशप्रयोग इत्युक्तं तथाच विशिष्टस्यैव शक्तित्वात् एकदेशस्यापीति स्वं वाच्यक्रियां प्रतिस्वस्य करणत्वमितीदृत्यादिपरममूलार्थो बोध्यः एतेन तस्याश्र
येणेति नामार्थत्वेन न क्रियात्वमित्यपास्तमिति मंजूषायां विस्तरः तदाहेति। तादृशमगम्यमानत्वमभिधीयमानत्वमभिप्रेत्यैवाहेत्यर्थः नन्वन्यथाभिप्रेत्येति
भावः। ननु एवमपि श्रूयमाणतद्वाचकपदजबोधविषयत्व सत्वाद्विरोधो तत्राह। श्रूयमाणत्वमात्रेति। तथाच तस्य तन्मात्रावाचकत्वान्न विरोधइति
भावः ज्ञापकत्वमुपपादयति। चतुर्थ्यर्थेति। यत्तु स्तोकादयः इदं चिंत्यं अशिष्टव्यवहारइत्यंशस्य वाचनिकत्वादिति तत्खंडयति। साचेदिति॥ यद्यर्थकचे
च्छब्दवत्वादिति भावः। तस्यास्तृतीयायाः तत्सदर्थस्यस्पष्टमप्रतीतेराह। ज्ञाप्यतेइति। एतेन निपातानामनेकार्थत्वाच्चार्थे चेत् शब्दः तादृशादाणआत्मने
पदं भवति साच चतुर्थ्यर्थे बोध्या। अभिधानस्याभावात् अशिष्टव्यवहारे एव प्रयोगनियमइति हरदत्तोक्तं प्रकाशानुक्तित्वमपास्तं। एकदेशानुमति द्वारा यमर्थ
शो ज्ञाप्यत इति मान्योक्तिरपि प्राचामनुरोधेनेति बोध्यं। तदाहतेनेति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। शिष्टेति। अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां योव्यवहारः क्रियात्तद्बो
धकप्रयोगे प्रयासस्या यत्संबंधेन व्यवहारस्य संकीर्णाचारत्वं तद्वाचकात्तदर्थे सतिवार्तिकार्थः अपिरुक्तसमुच्चायकः दानपूर्वकोभागोधात्वर्थः दा
सीसंप्रदानकदानपूर्वको भोगइति बोध्यः दास्येरत्नातमुपभुंक्ते इतियावत् इति तत्त्वीया ननुस्वत्वनिवृत्ते धात्वर्थत्वेन तत्प्रसक्त्या पुनर्ग्रहणाये र

यत्राधिकृ मत एव दानं च नामकिंचिदुद्देश्यं। पुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्यागस्येव प्रकाशे उक्तमत आह स्वं चेति। प्रतीकोक्तार्थरूपं चेत्यर्थः वाच्यता दाणधातुवाच्यता
ननु भाक्तो नाम गौणः तथैव तांत्रिकव्यवहारात् स च कुत्रेत्याशंकायामाह अधीनीकरणेति। एवमपि वृत्तिकृन्मतमित्यलं मूलं तथा तदुक्तं चायुक्तमेव तच्छूद्रायेत्या
दावनिर्वाहात् तत्र धनयत्राह। नशूद्रायेति मुख्यमते कुलरूपदानासंभवादाह नीयेति। उपदेष्टत्वबोधानां तत्र मुख्यं प्रमाणमाह तएवेति। अन्वर्थ
तानाग्रहादेवेत्यर्थः ॥ क्रियेति। कर्मरहितक्रियेत्यर्थः। एवं च पत्ये शेते इत्यादावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य संप्रदानत्वार्थं वार्तिकमिति भावः प्रत्याख्यातमिति। संदर्शना
दिक्रियाया शयनादिक्रियाया अपि सकर्मकत्वात्। तथा च पतिसंप्रदानकं दर्शनादिकर्मीभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति सूत्रेणैव तत्सिद्धिः अ
न्वर्थत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः एवं सत्यधिकमाग्रिममूलं योजति भाष्यांतरमिति। तद्व्याचष्टे। चेष्टामिति। प्रसूतकरादिकमित्यर्थः। संयोग इति
संयोगविशेषानुकूलो व्यापार इत्यर्थः। अर्थः। इति दाण इति भावः अस्यान्यथाप्युपपत्तेर्नास्य मुख्यमानत्वमिति तात्पर्यं शेषित्वं प्रधानत्वं तत्फलितमा
होद्देश्यत्वमिति। अत एवाह। शेषत्वमभिप्रेति। कर्मणा करणभूतेन यं स्वस्वामिभावादिना संबद्धुमिच्छतीति तदर्थो हीति भावः अतिश[illegible]यादि अनुकृतसंस
स्कारः। तदपि शेषित्वमपि बाधान्न संप्रदानसंज्ञाया इति शेषस्तदाह। न दोष इति॥ ननदापतिरित्यर्थः तथा च मूलं तथा तदुक्तं च चिंत्यं तदाह। ततमिति।
अत्रेदं बोध्यं संप्रदानत्वशक्तिमान् क्रियाकारकभावसंबंधश्च कारकं चतुर्थ्यर्थः सा च शक्तिः सूत्रतदुक्तार्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा
उक्तसूत्रात् स एवोद्देश्य इत्युच्यते स्वत्वसुदेश्यतानिरूपकत्वं संबंधः विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमिति बोध इति प्राञ्चः संप्रदानविप्रीयं
विप्रसंप्रदानकं वा दानमिति बोध इति नव्यामिति। तस्याभियत्र पाठादाह। तस्यदूरेति। कश्चिदिति। अचारुचिर्बीजं तु तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि त उसंभवः
ह्राप्यमान इति साहचर्यात्तथैवोचितमिति॥ ननु भीधातोरपि रुच्यर्थत्वेन हरिर्भीणस्तीत्यत्रापि तदापत्तिरत आह। प्रीयमेति। तत एव संप्रदानत्वेन कर्मणि

लड संभवात् तदनुपपत्तेरिति भावः। अप्रादित्युराद्युभयसंग्रहायाह। प्रीधात्वर्थेति। अत्र हरीतिमिसत्र। अत्र मते ज्ञापनकल्पनागौरवमितीदं मूलं तथा रत्नाकरं ज्ञ्या
मुलं चिंत्यं तत्त्वं नयन्प्राहेति। भाव इति। अयं भावः विषयतासंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूल स्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रूपेऽर्थः तत्फलभूतप्रीतेः समवाये
नाश्रयो हरिः संप्रदानत्वशालिमानउक्तसूत्रात्
प्रीतिर्व्यधिकरणः सोऽभिलषतेरर्थ इति तस्य तदर्थत्वाभावाद्धरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेस्त्वं समवायसंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापार प्रीधातोरर्थः
अतएव प्रीयमाणः हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः एतद्भावे हरौ शेषषष्ठी प्राप्तेति तदपवादत्वमस्या प्रकाशो पीत्थं हरिनिष्ठाया भक्तिः विषया प्रीतिस्तदनुकूलो
भक्तिनिष्ठो व्यापार इति बोध इति एतेनात्रपक्षे क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति [illegible] निरस्ता करोत्क्रमपास्तं। तस्या अपि
कारकविभक्तित्वेन तदविवक्षायां शेषत्वे तेन विधानादिति दिक्। तद्भावे प्रीयमाणपदाभावो शेष हेति। क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां संज्ञांतरा प्राप्तिविष
य इत्यर्थः। तयाधिकरणसंज्ञया बाध एतत्प्रयोगस्याप्यापत्तेरित्यर्थः अपि रक्तप्रयोगसमुच्चायकः। यद्वा अपि यथा तस्य समुच्चायकः कर्मसंज्ञाया अपि
प्रसक्ता सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेरित्यर्थः न त्वेतस्य कर्मसंज्ञापवादत्वात् दोष इति मूलतात्पर्यं सिद्धांतरीत्या तु प्राप्तिरेवेति बोध्यं। स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे कृ
ष्णं श्लाघते इत्यादि प्रयोगाणामिष्टत्वादाह। स्तुत्येति॥ तत्पूर्विका बोधना धात्वर्थः स्तुतिश्च कृष्णस्यैव। सा च गुणवत्त्वेति पादक शब्दप्रयोगादिः स्मर। दिति
हेतौ पंचमी। परस्मै सखीजनाय कृष्णं कथयतीति। आत्मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः अत्र ज्ञापनवचनात् ज्ञपेः सन्नंता कर्मणि शानच्। तेन च यदि विषयक
तानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः संगृह्यत इति केचित्। तदाशयमाह। शीप्स्यति। प्रथमोपस्थितत्वात् अंतरंगत्वात्। तथा च गोपीकर्तृक सखीजनो ॥७०॥
द्देश्यकं स्तुतिपूर्वकं स्वात्मानुराग कृष्णकर्मक बोधनमिति बोधः अत्र पक्षे कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः एवं नण्यर्थ कर्मनिरूक्तिः। ननु शीप्स्यमानपदेन तस्यैव ग्रहणमु

चितमत आह। तस्यापीति। णिच प्रकृत्यर्थ कर्मणोपीत्यर्थः विशिष्टस्येच्छाविषयत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वादिति भावः अपि स्वाघ्रसमुच्चायकः नन्वत्र मते णिज
निष्फलः जिज्ञास्यमानस्येव सुवचत्वादत आह। अन्येत्विति। तदुपपादयति। प्राधान्यादिति॥ ण्यर्थस्य प्राधान्यादित्यर्थः। एवेन तत्प्रकृत्यर्थ कर्मनिरस्तिः तु
दाशयः अन्ये त्विति मताशयः अत्र पक्षेपि स एव धात्वर्थः। तथा च गोपी कर्तृकं स्मरहेतुकं कृष्णसंप्रदानकमात्मपरान्यतरस्तुतिविषयकं बोधनमिति वाक्यार्थः
आत्मनः परस्य वेति प्रकरणादिगम्यं तदभिप्रायेणाह। तदेवाह कृष्णायेतीति। तथा च मूलोक्तिः फलितार्थ इति भावः। नन्वत्र पक्षे कर्मणायमिति संप्रदानत्वंसि
द्धमत आह। कारकशेषत्वादिति। तस्याश्चेष्ट कर्मणेति। अन्यथात्रापि कर्मत्वे प्राप्ते इत्येव वाच्ये तथात्विरसंगतेति भावः एतेन कर्मताविवक्षमात्र [illegible] पक्षादि
न ति मूल व्याख्यानमपास्तं। शिष्टत्वादिति कारकस्यादिः वस्तुस्त्वत्र पक्षे णिजर्थ साफल्यमिति सनो वैयर्थ्यं ज्ञाप्यमानस्येव सिद्धेः तस्मात्प्राधान्यात् [illegible] स्वारस्याच्चोभ
योरपि ग्रहणमिष्टं द्वितीयपक्षोक्त एवार्थः आत्मपरान्यतर कर्मक स्तुत्या कृष्णं स्वसखीजनं वा बोधयतीति यावत् कर्मसंज्ञापवादत्वादुभयत्रापि कर्मत्वे प्राप्ते
इदमेवमग्रेपीति बोध्यं। विस्तरस्तु घोतादौ बोध्यः अत एवारुचिसूचकमन्ये त्वित्युक्तं मूले। मूलोक्तार्थस्य शब्दादलाभादाह। तत्रेति। तदर्थबोधकवाक्ये इत्यर्थः
अग्रिमस्य शाद्धत्वं सूचयितुं तमेवार्थमिमस्यार्थ घटितमाह। स्वामीति। इत्यादिः। मूलव्याख्यानत्वादाह। एवंशपत इति। शपथेन कृष्णं वा स्वानुरागं बोध
यतीत्यर्थ इति भावः। अत्र प्रकाशादि ग्रंथा अयुक्ता एवेति बोध्यं ननु तत्र परत्वात्कर्मत्वे कथमेतत्सिद्धिरत आह। स्पृहणीय इति। स्पृहणीयशब्द इत्यर्थः शेषषष्ठ्य
पवादत्वात्संप्रदानत्वस्य शेषत्वविवक्षादुष्प्रेति मूलमतेन आह। कर्मण इति। शेषत्वविवक्षायामिति। विषयत्वादत्ता संप्रदानत्वस्य शेषत्वविवक्षादुष्प्रेति मूल
मतेन आह। कर्मण इति। शेषत्व[illegible]क्षायामिति। विषयत्व या क्रियाजनकत्व म अजनकत्व मात्रविवक्षायामित्यर्थः। गेत्राएलन्मते। अत्रेदं तत्वं। स्पृहिरिच्छामात्रवाची
फलावच्छिन्नेच्छावाची च आद्येनेन संप्रदानत्वमत्रेप्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्व ननु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः अंते कर्मत्वं तच्च धात्वर्थफलाश्रय

स्येत्युक्तं शेषषष्ठ्यपवाद एतत्संप्रदानविभक्तिः पुष्पसंप्रदानके देवेति तत्र बोधः कर्मण एव संप्रदानस्यापि तत्त्वेनाविवक्षायां षष्ठ्येवेति। तत्रविधायकाभावादाह।
बाधितेति। षष्ठ्यपवादत्वादिति। एतत्संप्रदानविभक्तेरिति शेषः अभिमानइति। सूचितासु चिस्तु तत्रापि क्रियासंबंधीत्वमात्रविवक्षासंभवइति। एतेन पूर्वमते
क्रियया यमभिप्रैति तेनैव सिद्धे सूत्रं व्यर्थं एवं चोत्तरमतमेवयुक्तं मतएव हरइत्यादौ रुचिबोधकं मूले उक्तमिति रत्नाकरदंड्यायुक्तमपास्तं। तस्यासार्वत्रिकत्वात् अ
तएव घटं करोतीत्यादौ नदोषः इदमपि सूत्रं नत्र ज्ञापकं। तस्य प्रत्याख्यानाच्च। विषयतयाक्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामेतत्सत्त्वेऽपि धात्वर्थस्य इच्छाविषयता
भावाच्चेति। दिर्ह। अमर्षस्य साधारण्यादाह। वागिति। असूयेति। असंते स्मार्थः। अपकारस्यापि तथात्वादापति। असहनस्यापि तथात्वादाह। हर्षेति। गुणेति
विषयसमीपादाह। गुणविषयइति। शौचाचारादिगुणविषय इत्यर्थः। दोषत्वारोपानुकूल इति। दंभादिरूपत्वरूपदोषत्वारोपानुकूल इत्यर्थः। क्रोधजन्यस्येति
तादृशकोपरूपक्रोधजन्यस्येत्यर्थः इदं तादृशद्रोहजन्यस्याप्युपलक्षणं फलस्य वधदुःखादेः। तस्य उक्तफलस्यासंज्ञादिनातद्ग्राहित्वाह। तद्दुर्योजीति। अत्रे
दं बोध्यं। हरिसंप्रदानकः क्रोधो द्रोहइति बोधः हरिसंप्रदानको दुःखविरोधीत्यादि क्रमेण तत्र बोधः हरे क्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात्। क्रिययामभिप्रेते
नसिद्धिः एतेन तेनैव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिंत्यं भाष्यमतेतु सूत्रमेवेति रत्नाकरदंड्यायुक्तमपास्तं तस्य कुपितः कुध्यतीमाप्येण प्ररूढतादृशकोपस्यैव
क्रोधत्वेनाभनेन कुपेरतदर्थत्वे न तत्प्रयोगइदं। कुप्यति कस्मैचिद्दिया पसा ध्येव। एतेन तं इंगीकुवंदंडीभरास्तः एतेचेतनविषयाएवाहिंषिस्तत्वेनविषया
पि औषधं द्वेष्टीति प्रयोगात्। अनभिधानादित्यर्थः। अतएव चित्तदोषार्थानामिसेव नोक्तेति नयोस्मान्द्वेष्टीत्यादो मानेति। प्रश्नविषयेति। प्रश्नविषयशुभा
शुभपर्यालोचनमित्यर्थः पर्यालोचनं चाप्रातभंगानुकूलो व्यापारः प्रश्नविषयस्य कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकत्वतो। अतएव इयन् राधोऽकर्मकादि
त्युक्तेः धात्वर्थेत्यादेरेशेप्रश्नविषये कृष्णस्यानयः कृष्णसंप्रदानकमर्था कृष्णसंबंधि प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमिति बोधः। तत्रेति। तत्सापेक्षसतीत्यर्थः।

प्राप्तिरिति कृष्णस्येति शेषः एवंच कर्मत्वे प्राप्तेरदमिति वाच्यं नतु षष्ठ्यां प्राप्तायामिति भावः । तस्य प्रश्न विषयरूप फलस्य प्रयोज्यत्वेनेति ।। साक्षात्परंपरया
वा प्रधानीभूत प्रकृत धात्वर्थव्यापाराजन्यत्वेनेत्यर्थः बहिस्शुभादिकं प्रागुक्त गारुडव्यापारजन्यमिति भावः । तत्प्राप्तिरिति । कर्मत्वाप्राप्तिरित्यर्थः । होतरि
साक्षात्फलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्व प्राप्तिमुपपादयति । शंसितुरिति । शंसिता होता तत्कर्तृकं यच्छंसनं शस्त्राख्यसूक्तादिनेन्द्रादिनिष्ठगुणाभिधानं तद्विष
यायस्तत्प्रिषस्त कर्मक इतियावत् ईदृशो यो हर्षस्तदनुकूलो यो ध्वर्युनिष्ठो व्यापार ओथामोद एवेत्यादिशब्दाभिलापरूपस्तद्द्वयं प्रोत्साहनमित्यर्थः । तयोः
अनुगृणाति प्रतिगृणातीत्योः अनेनानु प्रतीति भिन्ने सूत्रे पदे इति सूचितं तदाह । शंसितुरिति । एवं चेति । मुख्यकर्मत्वस्य शंसितरि सत्वे चेत्यर्थः होतुरिति
शेषः ननु धिनोते धनमिति व्युत्पत्त्या स्वाभाव्याद्वा सर्वस्यापि धनत्वात् प्रकाशानुवादे आदिपदं व्यर्थमत आह आदिनेति ।। तथा च सुभिक्षं अन्नेन । तद्भवा
तत्र धनपदेन कांचनादेव ग्राह्यमिति इदं सफलमिति भावः उपकारकत्वं चानेक धर्मस्य यदि जनकत्वमेव नकिंतु प्रकाराकृतं चेत्यपीत्यर्थः तदोत्तर ग्रंथा
संगतिरत आह । साक्षादिति । साक्षादित्यनेन पूर्वोक्तानां संग्रहः द्वितीयफलमूलात्मकमुपपादयति । ब्राह्मणायेति ।। तच्छेदो ब्राह्मणबोधको दधरति शेषः एते
नसच नानाविधो नकार्य कारणभाव एवतेन ब्राह्मणायुदधीति सिद्धं तस्य दध्य जन्यत्वेपि नसंस्कार्यत्वादिति रत्नाकरदंज्याद्युक्तमपास्तं । वार्तिके कू
पीति । सप्तमी अर्थग्रहणं चात्र व्याख्यानात् संयतिरस्तीतिः सैव क्रु द्रुह क्रु स्मर्थक धातुयोगे उपघमाने अर्थे वर्तमाना चतुर्थीति तदर्थाद्विकार वाचका
चतुर्थीति लभ्यं । विकारे च प्रकृति रूपारोपः प्रम्यमापवादो सोभक्तिरूपस्तान कृतं कोसतिरिति बोधः भक्ति रत्र निदिध्यासन रूपा ननु प्रसिद्धा तस्याः
साक्षात्मुक्ति जनकत्वानासाधकत्वात् । यद्वा कल्पते रसादेः परिणामनेन चतुर्थी विधीयते एवं चात्र सफला चतुर्थी तयोरभेद विवक्षायां भवत्यर्थकत्व
ल्पियोगे परत्वात् प्रथमः यावाप्यते अतएव तत्र तयोरभेदान्वयः एतेन तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव गतार्थ मिदमिति रत्नाकरदंज्याद्युक्तमपास्तमिति बोध्यं एवं

च यथा भक्तिः स्त्रीनायेष्वत्रसाभवति तथा भक्तिः ज्ञानात्मने इत्यत्रापि तदापत्तौ ज्ञानात्मने इति स्यात्। आत्मशब्दस्य स्वरूपपरत्वे न विकृति वाचकत्वादेवं च मूले
तथा प्रकाश रत्नाकर इंद्रुपायुक्तं च चिंत्य मत आहात्मेति। तद्धीनेति ज्ञानचलीत्यर्थः एवं चेति। तस्याज्ञानत्व परत्वे चेत्यर्थः तस्या ज्ञानात्मशब्दस्य ज्ञानं विक्रा
रान्तु ज्ञानत्वमितिभावः तथासति तस्य वास्तवमर्थमाह। ज्ञानत्वेति। वैशिष्ट्यं तृतीयार्थ इतिभावः ननु रूपांतर प्राप्तिः कस्यार्थो ऽत आह। रूपांतरेति
पंचमीपक्षे रूपांतरमेव परिणामो न तस्मात्सिद्धि सा ज्ञायेन बोधमाह। भक्त्यापादानेति तथाच प्रथमैवेति। द्वितीयं प्रतीक बोधमिति बोध्यं ननु हितयोगए
व समासविधानस्य ज्ञापकत्व उक्त ग्रंथासंगतिरत आह। चतुर्थीति। इष्टसाधनं हि तं पदार्थः संबंधश्चतुर्थ्यर्थः तत्संबंधीष्टसाधनमित्यादि बोधः एतेन ता
दर्थ्ये चतुर्थ्ये वेदं गतार्थमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं। यत्तु हरदत्तः चतुर्थी चाशिषीति सूत्रविहिताशीरर्थ चतुर्थ्या समासविधिसाफल्यान्न तज्ज्ञापकमि
तिखंडयति। वृत्ताविति॥ हितेषु पलक्षणं सुखस्यापि। तत्र तद् प्रतीतिमुपपादयति। आशीरर्थेति। तदर्थकभूयादित्यादियोग इत्यर्थः विषयस्य हिता
देः आश्रयस्य ब्राह्मणादेः। नचेति। नहीत्यर्थः॥ तथान्वयः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयः तथान्वयभेदे नोपस्थिते हेतु बुद्धिरितिभावः यत्तु लो ऽयुक्तमेतत्।
वृत्तावपि प्राप्तसांदिपूर्या लोचनेन लोहितोष्णीषा इत्यादौ तथान्वयदर्शनात् भाष्य तथान्वये [illegible]
[illegible] इत्यर संधुतायाअनुक्तत्वेति मंजूषायां विस्तरः। नचैवं हरदत्तोक्तिरेवयुक्तेति वाच्यं। आशीर्विषय
क्रियान्वयर्थकत्वा प्रातिपदिकात् तदारवैः आयुष्यादियोगे षष्ठी चतुर्थ्यौ तिसूत्रार्थे नोभयोरपि क्रियान्वये न मिथो सामर्थ्यात् तदर्थ चतुर्थ्या घंते न सुखा
दीनां समासाप्राप्तेः अतएव ज्ञापकं परभाष्यादि ग्रंथसंगतिरत दरुचिबोधकमेव हरदत्त इत्युक्तं तेन तस्य पूर्वापरविरोधोपीति सूचितः कश्चित्तु इरदत्त ॥७२॥
इत्यपाठ इति बोध्यं तदाह। द्विगिति। मूले प्रासादकता। एवमग्रेपि पूर्वस्य ग्रंथविरोधशंकते। यद्यपीति॥ फले आह। रणमना हरणमावश्यकाहरणं तत्

वा प्र

द्वारेत्यर्थः ॥ पानेति ॥ तत्क्रियाकर्तोमकार इत्यर्थः । इत्याशय इति ॥ अनेनारुचिः सूचिता कृत्स्नविरुपकारस्यासंभवादिति कर्मेत्ते द्वितीयापवाद
इयमिति । तत्प्रकारक एव बोध इति तदस्मिति । ननु भाववचनघञादीनां न तादर्थ्ये द्योतकत्वं सूत्रतो लभ्यते अत आह । भावेति । एवं चेति । तेषां तदपवा
दतया तत्स्पार्थद्योतकत्वेन नतलद्योतकत्वं चेत्यर्थः । इदं तु मुख्याभाववचनादिति सूत्रात् एतदर्थमेव दृष्टं तेषां ग्रहणमिति भावः । नन्वेवं तथा व्याख्यानस्य फलमा
ह तेनेति । तत्राहियोविपातादे सर्वास्तुमुनीतद्वेवा एतेन तस्यार्थमाहोत इति ॥ विधाने षण्योरित्यर्थः ॥ तद्योतनेपीति । तस्य द्योतनेपीत्यर्थः तुमन्तेन
तिरोषः एवमग्रेपि । पूर्वासि इनन विधानयोरित्यर्थः । ननु प्राधान्यपि नियमसंभव एवात आह एवं चेति तस्य प्राधान्ये चेत्यर्थः । तत्र पाचको व्रजतीत्यत्र तद
प्राप्तिमेव मूले उपपादयति । द्वितीयमिति । प्रथमार्थे विशिष्टस्यान्वये घटकत्वेन तस्यापि विभक्त्यर्थान्वयसत्त्वादाह । तादर्थ्ये ति । एतेन प्रसादोक्तं ण्वुलस्तु
मर्थकश्राभावादिति दूषयन् रत्नाकरः परास्तः मूलाशयानवबोधादिति दिक् ॥ इति चतुर्थी ॥ कर्तृरीति ॥ प्रयागेऽवतज्जन्यविभागाश्रयत्वस्य कर्तर्यपिस
त्त्वादिति भावः धात्वर्थप्रकृतत्वं च तत्राद्धापात्तत्वं किं तु विवक्षितत्वमात्रं अतएव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा परत्वात् करणसंज्ञेसा कुउार
सूत्र [illegible]प्यं संगच्छते । धनुषः शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावापगमेनैव व्यधने करणत्वाभ्युपगमे नोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावेन स्थितत्वा बुद्ध्यारोह
णविध्यते निःसरच्छरजन्यवेधार्थत्वा दुभयविवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः नन्वेवमपादानमुत्तरणीति न्यायेनैव कर्तृसंज्ञापि न द्वाधिकास्यादितिसं
त्वं तं व्यर्थमत आह अन्यथेति । सत्त्वंताभावे इत्यर्थः । इयमपादानसंज्ञा अपवाद इति । विभागजनको व्यापारो[illegible]यः तद्विषय यत्कारकं त[illegible] क्रियाजन
कं तादृशविभागाश्रयस्तदपादानमित्यर्थः यथा प्रयागादौ तदप्राप्त्यानिरवकाशत्वेन विशेषविहितत्वेन च तदपवादः स्यादित्यर्थः नन्वेवं कर्तृसंज्ञा नव
काशास्यादत आह ॥ कर्तृसंज्ञाविति । कर्मणीति ॥ प्रयागात् ग्रामं गच्छतीत्यादौ प्रकृतधात्वर्थगमनाविष्टत्वस्य सत्त्वात् । सत्त्वं तं ध्रुवपदार्थः विशेष्य

मपायेरस्यार्थः तथा च तत्र कौण्डिन्यन्यायेनेयं विशेषविधिः तस्मात् इपवादस्याप्यादिति भावः। तदुपात्तेति धावनाविष्टत्वेपि प्रकृतपतधातूपात्तेत्यर्थः। तदनाश्रये
ति। अन्यनिष्ठस्य धातूपात्तगतस्य नाश्रयत्वादित्यर्थः। ननु अपसरणं पृष्ठतो गमनं विभागपूर्वकं। तथा च वस्तुतस्तन्निष्ठयोरपसरणयोर्भेदेपि स्वधातुनाभिर
तभिन्नत्वभेदस्यैवापसरणस्यैक्यं च क्रियेति। भाष्या[illegible]भिधानादानाभयगतभेदारोपेण द्विवचनाद्युत्पत्तेरुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वमेवस्याभापा
दानत्वं अत एव कृञेष सूत्रभाष्ये उक्तं नवैतिङंतान्येकशेषारंभं प्रयोजयंतीति। क्रियायाएकत्वादिति।। तथा परस्परस्मादित्यादि नविरुध्यते उक्तसंतमूलंमतां
तरेति। हरिश्चतया कैयटहरदत्तप्रकाशकतारूपदृश्याद्युक्तं चिंत्यमिति चेत्सत्यं तत्रमेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वं परस्परपदोपात्तयोरविभा
गाश्रयत्वादपादानत्वं अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यमाश्लिष्येते इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेवस्यात् विवक्षायाः प्रयोगानुसारि
त्वादेकस्यैव विभागस्योभयानुयोगिकत्वोभयप्रतियोगिकत्वसत्वेपि कर्तृसत्वेपि कस्यचिदेव प्रतियोगित्वेन विवक्षेति मेषादिपरोपात्तेन न द्विवक्षेति
नातिप्रसंगः एतेन नाटेशोविषयेमेषः स्वस्मादपसरतीति स्यादित्यपास्तं प्रतियोगितायां अवधितावच्छेदकसंबंधभूतार्थः स्वपदवाच्यं कदाप्यविव
क्षणात्। आत्मानमात्मने इत्यादौ शब्दकृतभेदाभावादंतःकरणाद्युपाधिकृतभाष्योक्तभेदवच्छब्दरूपोपाधिकृतभेदग्रहणे मानाभावात्। शब्दालिंगि
तार्थभानस्यैव नसोस्ति प्रत्ययो लोके इत्यादिहर्युक्तेरंगीकाराच्च। अत एव चैत्र आत्मानं हंतीत्यादौ शब्दभेदादेव तदुपस्थितिः स्यादाचार्यरीतिः कर्मवत्क
र्मणेति सूत्रभाष्ये। एतेन मेषांतरेति समानार्थिकोभावे प्यध्रुवत्वमिति हर्युक्तिरप्यपास्तेति दिक्। अतदावेशादित्यस्य विभागानाश्रयत्वादित्यर्थः संगति
रत आह। तद्धातूपात्तेति।। प्रकृतधातूपात्तेत्यर्थः गतिशब्देनात्र स्वनिष्ठविभागानुकूलकर्तृनिष्ठक्रियामात्रमुच्यते ननु ग्रामादिनिष्ठविभागस्तिभावः
तदावेशादिति पाठे प्रकृतधातूपात्तगत्याविष्टत्वादित्यर्थे कर्तर्यनिष्ठमेव विभागाश्रयत्वादित्यर्थे तु तत्रानिष्ठमपीत्यत आह। तन्मात्रेति। तत्पदार्थमाह

ति:

विभागमात्रेति। मात्रपदेन गतिव्यावृत्तिः इदं सर्वं चैव यदादिरीत्या वस्तुतस्तु ईदृशस्य ध्रुवपदार्थत्वे अस्तादृश्यौ सतितो धावतोऽश्वात्पतित रथादौ ध्रुवत्वाभा
वादपादानत्वं कथमित्याशंक्या ध्रौव्यमविवक्षितमत्रपतः सतोऽप्यविवक्षाभवतीति भाष्यमसंगतं स्यात् तदुक्तं ध्रुवत्वस्यपते धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्याश्रस
त्वेन सतो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यसंगतेः सिद्धान्तेपि तदुक्तध्रुवपदार्थो तेरेवोचितस्तेन तद्संगतेश्च। सतोक्तसिद्धान्तार्थे तद्धृति कल्पने गौरवाच्च। तस्मादवधित्व
भावोपगमाश्रयत्वे सति तदन्यस्यावधित्वोपयोगि
व्यापारस्यानाश्रयत्वं अपायो गतिविशेषः विभागत्वसंयोगानुकूलो वधित्वाकांक्षीगतिविशेष इति यावत् तस्मिन् स[illegible]त्युक्त ध्रुवमपादानमिति सूत्रार्थः
त्वासादेरवधित्वोपयोगित्वाभिमानेन शंका। वृक्षात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता तत्रतु विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं
तस्येत्युत्तरं एवं च ध्रुवमपाय इति वृक्षस्य पर्णमित्यादौ वस्तुतस्तस्यैव पर्णस्य पातजनकत्वात्तस्यापादानत्ववारणाय एवं चापाय इति कारके इत्यस्य क्रियाजन
कत्वेन विवक्षित इत्यर्थे तात्पर्यमाहुः ध्रुवपदं तु कारकान्तराणामिवापादानस्याप्यवधिभावोपगमान्यव्यापाराभावबोधनार्थं हरिपद्ये। तदाव इत्यादिग्रन्थस्य
तदोक्त्याविवक्षणादित्यर्थः द्वितीयपाठस्तु तदीत्या सम्यगेवेति बोध्यं। तथा चापादानत्वशक्तिमानवध्यवधिमद्भावरूपसंबंधश्च। पंचम्यर्थ इति सूत्रात्। सा
च शक्तिः स्वादृशाप्रकृत्यर्थवा धात्वर्थविभागाश्रयत्व समानाधिकरण प्रकृतसूत्रात्। अतएवापादानसमभिव्याहारे विभागस्यापि धात्वर्थत्व[illegible]मिति
बोध्यं। सूत्रे ध्रौव्यदेशासंयोगानुकूलव्यापाररूपं पातमात्रं तु नापायः वृक्षमजहत्स्यापि पर्णभूमिस्पृशति वृक्षात्पर्णमित्यप्रयोगात्। अतएव विभागजनितत्वविशे
षणं। अवधिसाकांक्ष इति न तु वृक्षपर्णमित्यादौ वृक्षात्पर्णमिति वारणायेत्युक्तमेवागतिर्विनात्र विभागतेति तत्र विशेषणं अवधिसाकांक्ष इति तु वृक्षस्य पर्णमि
त्यादौ वृक्षात्पर्णमिति वारणायेत्युक्तमेवागतिर्विनावधिनानापाय इति कथ्यते इति हर्युक्तेश्च। अवध्यन्वययोग्यविभागानुकूलत्वं विनागतिनोपापपदवाच्ये

लित्यर्थः तदेतदुक्तं निधास्याह। वस्तुतस्त्विति। एवंच चैत्रपदेऽस्त्यत्र मूलं यथा पर्वता सविता इत्यादि प्रकाशस्तत्राकरदृश्यामुक्तं चक्षिसं। अवधि शब्दस्य मर्यादा
यां स्वरतोऽवधिरित्यादि कोशात् काश्यवधिकगमनं मुख्यमवधिकः संसार इत्यादौ तथैव दर्शनाच्च मयी रार्थकत्वेन वस्तुतस्तस्य तत्रापि पंचम्यातेन रूपेणावो
धात्। सत्त्वादलाभाच्च घटस्य वस्तुनोऽद्रव्यत्वेपि तत्तत्तद्बोधाभाववत्। तच्चार्था इवधिरेवेति प्रागुक्तमूलं तु युक्तमेव। एवंचावधिः पंचम्यर्थः लाघवात्
ततु धातूपात्तत्वात्सा युक्तं व्यर्थत्वादिति भूषण मान्याद्युक्तमयुक्तमिति बोध्यं। तदभिप्रेत्याह वधीति। उक्ताशयेनैवाह न्यित्रेति। उद्योतादौ विस्तर्थः। ननु वृक्षा
त्पर्णं मिश्रादौ संयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन संयोगस्य तेन संबंधेन वृक्षासंबंधित्वादसंभव एवात आह। तानेति। तथाच वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ विभा
गानुकूल [illegible] स्त समानाधिकरणो व्यापारो धात्वर्थः अन्वयस्तु वक्ष्यमाणरीत्या अन्यत्राप्येवमूह्यं। नन्वेवं विभागरूपफलाश्रयत्वाद्वृक्षस्य कर्म [illegible]ति
पतिरत आह। कालिकेति। फलाश्रये स्थाल्यादौ येन संबंधेन यस्य फलत्वं स फलता वच्छेदक संबंधः स च यथा यथं बोध्यः। तदाश्रयस्य विभागाश्रयस्य
प्रतियोगितया कर्तृनिष्ठ विभागीयानुयोगिता संबंधस्यैव तत्रत्वादिति भावः तत्रान्यार्थं तत्र वेत्रापि वस्तुतः प्रकृतेति प्रसंग एव नेत्याह। विभागेति
तथाच वृक्षात्पर्णं फलतीत्यादौ विभागजन्यसंयोगो धात्वर्थः। तत्र विभागे पंचम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थे वृक्षरूपापादानक विभागपूर्व
कः योगः पर्णकर्तृक इति बोधः वस्तुतोऽपादान वृक्षीयं वृक्षापादानकं वा पर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः तथाच संयोगस्यात्र व्यापारत्वेन विभागस्य तज्जन्य
त्वेन नातिप्रसंगः। वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूल व्यापारो धात्वर्थः वृक्षात्फलं त्यजतीत्यादावपि स एव ग्रामाद्यातीत्यादौ विभागज
न्योत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारोऽर्थ इत्यादि यथायथं बोध्यं वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागानुकूलत्वाद्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति कर्मत्वेनापादानत्वबाधः ॥७४॥
स्पंदस्तु न विभागोऽर्थ इति वृक्षस्पंदन इत्येव। चलते त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्येव विभागार्थत्वं। वृक्षाद्विभजते इत्यादौ विभागजन्यपूर्वदेशसंयो

सं

148

पप्रसया

ग : योर्थः सार्थाद्धीयते इति तु कर्मणि ल्युडिति प्राग् उक्तं। यत्तु नैयायिकाः विभागः पंचम्यर्थः आश्रयत्वं प्रकृति प्रत्ययार्थयोः संसर्गः विभागस्य च जन्यजनकभा
वेन धात्वर्थेऽन्वयः यद्वा विभाग आश्रयश्च पंचम्यर्थ इति तन्न। वृक्षापादानकेऽत्र बोधानुभावात् वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागस्य बोधाच्च प्राप्तेश्च। तत्रापादान
स्येन पंचम्यर्थत्वे किमर्थं जरतीयेन आधे प्रत्ये र्थयोः स्तानं कृताभेदान्वयस्यसागापनिश्च एतेनाषष्ठ्यर्थ बहुव्रीहिं प्रति बंधादिना दूषितत्वात् धर्मीनद
र्थ इति एताक रोत्तमपास्तं इयतेः सुतरां तस्य वक्ष्यमाण त्वाच्च तेदाहे मन्य त्वेति। उपोलादाविसर्थः निवृत्ते व्यापार रूपत्वे नत लक्षणयामप्यनिर्वाहादादु। विश्ले
षेति। एतेन तथा प्रकाराद्युक्तमपास्तं। यथाश्रुत निर्वाहे तयोर्भिन्नयुक्तो रायेना हरोषत्वेति। क्रियाजनकत्वेनाविवक्षायां संबंधित्वेन विवक्षयाचेत्यर्थः एतेनप्
लेऽत्राद्गुरित्यस्यत्रि सूचकमितिसूचितं। तद्दीजं तु बुद्धि कृतापादानत्वाविवक्षायां षष्ठ्यायुक्तत्वेन व्यवहितान्वयो नयुक्तः नचैतद्विषये षष्ठ्यभावार्थमेवसूत्र
वार्तिकादिरितिवाच्यं। भाष्यकारीय प्रत्याख्यान विरोधापत्तेरेतेन सूत्रवार्तिक मतमेव युक्तं न प्रत्याख्यानं मुख्यार्थ मादाय षष्ठ्यापत्तेरितिकौस्तुभोक्तमपा
स्तमिति। संबंधिनी तीति॥ अत्र मान्याः लक्षण वाक्ये लक्षणायां मानाभावेन मुख्यार्थ पुरस्कारेण प्रयोगे षष्ठ्यर्थे फलितेति। तत्साचा मनुरोधेन तद्रूप
वादत्व मात्रेण संबंधार्थकत्वस्य प्राकृखंडितत्वात्। कारकाधिकारे पाठेन क्रियाजनकत्वमात्र विवक्षायामेतत्प्रवृत्तेश्च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन प्रत्याख्या
८ नपरभाष्यविरोधापत्तेश्च। तेन धनयन्नोह। तज्जन्ये त्यर्थ इति॥ तथा च जन्यत्वं पंचम्यर्थः शेषषष्ठ्यपवादिकेयमितिभावः इदमपि प्रकाराद्यनुसारि मूला
नुरोधेन। वस्तुतस्तु कृतसाध्यत्वधी समानाधिकरणस्तद्विषयकी त्साहाभावो धातोरर्थः विषयोऽत्रापादानं उत्कृष्टात् अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृक उ
त्साहाभाव इति बोधः तस्य विकानिवृत्तिरितिवा। एतेनानिष्टं धात्वर्थः अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध इति एतत्करोद्युक्तमपास्तं तथा बोधाननुभवात्
अतोऽत्र शब्देन तदर्थालाभाच्च भूतकालाविवक्षया ग्लानिविषयमात्रं हितत्तो लभ्यते प्रेक्षा कारी मतुष्यो ऽध्ययनस्य दुरूहत्वादुर्धरत्वादि पर्यालोच्य।

(बुध्या" अर्थी संगतिमितीति। जेः धातूमसनुकूलव्यापाराश्रयइत्यर्थ पलेरिति भावस्तदाह। नहीति। आद्यदोषस्यान्यथापिनिवारणमाद्यपक्षेति। अप्रस्तुत दृष्टांतमुक्त
का प्रकृतं लमाह। जनीति। पूर्वमते प्रसंगापत्तिरित आह। सोनवादिति॥ दृष्टांतौ नावेति भावः मूले सिद्धांताभावादाह दमेवेति। भाष्यादि मत मेवेत्यर्थः नवैव
उपादान कारण एवेत्यर्थः मायाशबलं ब्रह्म जगदुपादान कारण मित्यौपनिषद सिद्धांतः ननु तस्य लोके शास्त्रे चान्यत्रापि प्रसिद्धिरित आह। प्रजाख्यानेति। एतद्धू
त्रप्रजाख्याने त्यर्थः जायंते इत्यस्य ततोप क्रामंतीत्यर्थः ब्रह्मणोनिः सरणमाणाउसंबंधेन इतियावत् श्रृंगो पादानिका प्रजाकर्तृ कोसत्तिरिति बोधः निःसरणं लोक
प्रसिद्धाश्रयं यद्यस्माज्जायते त तोनिर्गच्छतीति लोक व्यवहारात् सचव्यवहार उपादान कारणविषय एवेति भाष्यमतं अतएव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे युक्तोवा
इमानिभूतानिजायंते इतिपंचमीमुपष्टंभिकामाह। पुत्रात्प्रमोद इत्यादौ वुपादानत्वारोपणापादानत्वे एवंच रत्तौ हेतु पदमपि तत्परमेवेतिनविरोधः सूत्रार्थासंभ
वापत्त्या सूत्रकृतो पीदमेवेष्ट मित्याह। किंचेति। प्रकृतानुरोधेनाह। कारणेति। यद्यप्यन्यत्र प्रथमार्थे सप्तमीत्याद्युक्तं। तथापि प्रकृते हेतु पदेन तदर्थ लाभादगत्या आह
निर्धारेति। असंभवमेवाह। नहीति। ननुलाघवात्कर्तरि क्विवेवोचितो ऽत आह। व्याख्यानादिति। तत्र तिमूल त्वादाह। जनीति। अत्रनतु सर्वत्रसर्वनाम्नामुद्दे
श्यविधेयान्यतर लिंगांगीकारस्यै पिकत्वा दाह तदेवेति। हिमवतो गंगाप्रभवतीति भाष्यादाहरणात्सूत्रे प्रेरादृग्रहणाच्चेतिभावः तदाधारोऽपादानमितिसू
त्रार्थः हिमवदपादानको गंगा कर्तृकः प्रथम प्रकाश इतिबोधः हिमवतोनिःसरणात्प्रकाशते इतिवार्थः अतएव प्रकाशते योगे पर्याप्त्यर्थ इति तद्योगे पंचेति
बोध्यं। पदजन्य पदार्थो पस्थितेरेव शाब्द बोधहेतुत्वे मूलाभिमतार्थाध्याहार पक्षोऽयुक्तोऽत आह। तदंतेति। आवंतेत्यर्थः एवमग्रेपि। अपिनाशाद्वांतरस्या
न समुच्चयः तत्प्रकारमाह। यथेति। तस्येवचेति। वाक्यैक देशस्येवचेत्यर्थः। इत्याशक्तिरूप यां त्वयेति। प्रासाद कर्मक पूर्वकाला वच्छिन्नारोहणकर्तृ कृत
द्व्यवहित कालं प्रेक्षणमित्यादि बोधनत त्रैत त्समुदायादि शक्तिरे तच्छास्त्रबलात् लोप इत्युक्ते ल्यप्प्रयोगन अयमेवार्थो ध्याहारः पंचम्यर्थो ल्यबंतार्थ क्रिया

याः कर्माधिकरणं चेति भावः फलेभ्यो यातीति वृत्तबोधप्रक्रियेति सूचयितुमादौ यमिति ॥ फल ॥ कर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधात्तत्र द्वितीयमेवेति भा
वः । विशेषयोगमाह । नमतीति । पंचम्यन्तार्थपरिच्छेद्यार्थवाचकादित्यर्थः तदर्थेति पाठे तद्रूपो योऽर्थः पंचम्यन्तप्रतिपाद्योऽर्थ इति यावत् । यद्वा अत्र तत्पदेन पं
चम्यन्तं परामृश्यते । अन्यार्थेति । अन्यार्थके इत्यर्थः । तेन पंचमीविभक्तेरित्यनेन तथा चेतरग्रहणमपि पंचार्थं स्यादिति भावः त्रितयसंनिधाने एव य
तश्च निर्धारणमिष्यादिवत्तत्र परनिवृत्तिः स्यादाशयेनाह । निर्धारणेति ॥ अनभिधानात् अनुक्तेनीवार्थक योगे तु तत्संविधानमस्त्येवेति भावः मधुन वनी
चत्ववदत्रान्यपदवाच्यभेद एव तादृशो धर्म इति तदभिधानं कुतो न आह । परस्परेति । तथा च साधारणत्वं तस्येति न कार्यसाधकत्वमिति भावः तद्वत्तद्भूत
इः काल इतिवत् । अपि पराद् इति समुच्चायकः सर्वे प्रकाशादि च प्राचामनुरोधेन वस्तुतस्तु अन्यतो व्यवसेयं तदृश नयन्नाहेति । भाव इति वै यथोक्तोऽर्थ
तादाह । भर्वेति ॥ ध्रुवपर्यन्तं ग्रहनक्षत्रतारागणचित्रितोन्तरिक्षलोक इति तद्रूप स्तत्र । ननु प्रभृतीत्यस्य कथमारभ्येत्यर्थो नत आह तदवधिमिति तत् प्रभृति
पदं । एवं चारभ्येत्यस्याप्यवधिरित्यर्थ कलाबोध्या अवधेश्च पंचम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः तद्विशेषणत्वेपि न द्वितीया अपादाने इति सूत्रे यतश्चेति वार्तिकव्याख्या
नायेदमत्र प्रयोतव्यं सत्र प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्या ग्रहायणीति भाष्येण प्रभृति शब्दाभावेपि तदर्थसत्तामात्रेण पंचमी स्यर्थकेन प्रभृत्यर्थयोगे पंचमी
ति वचनस्य बोधितत्वात् अन्यथा तत्सदाभावे पंचम्यर्थवचनावश्यकत्वे तत्सार्थ्यानासंगतिः स्पष्टैवेति भावः अत एवाहादीति । आदिशब्दग्रहणात् अन्यतरा
र्थकेत्यर्थः आरभ्येत्यस्य गृहीतत्वेपि सर्वे तु कर्मत्वात् द्वितीयायाः प्रातःकालमारभ्य सादो यथा प्रभृतिशब्दार्थस्य तु क्रियाभावात् न योगे कदाचिदपि
द्वितीया तदाहेत्यन्ये इति । ईश्वरादित्यर्थः न्यूनतां दूरीकरोति । तेनेति । तद्ग्राहि स नसाहि स स्वरूपविशेषणेति भावः प्राच्योत्खंडयति । यत्विति । अनेन प्र
कृत सूत्रेण एवमग्रेपि आदिना पतिरावपरिग्रहः तथा च पंचम्यर्थः प्रतियोगित्वसंबंधः प्रतिनिधि प्रतिदान शब्दो कर्मकभावल्युडंतौ यत्संबंधिनी एते तत्र

प्र

स्तघुल्त्वं संच मीत्ति सूत्रार्थः एतेनोभयत्रापि भावप्रत्यय इति हरदत्तोक्तमपास्तं यत्तु दोर्नित्य साकांक्षत्वादाहोपादीति। ननु दत्तमेव न प्रत्यर्थत्वे किंतु द्रव्यां
तरमिति दत्त प्रत्यर्पणं प्रतिदानमित्यसंगतमत आह। तत्तुल्येति। दत्ततुल्य मूल्यवस्तुन इत्यर्थः आदिना वस्तुपरिग्रहः एवंच तुल्यमुल्यत्वादिना तदेव वस्तुप्र
त्यर्पितमिति प्रतिपत्तेर्न दोष इति भावः प्रकृतानुरोधेनात्र यत्त्वे निर्देशेन तथा प्रकाशघुल्त्वमयुक्तं इति सूचितं। अन्यत्तृतीयायास्तत्राप्राप्ता आह देवेति॥ हर
दत्तेति। सत्ता क्रियाजाति व्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति तदभिमानः अनेन सूचितात्स्विमाह। भाष्ये त्विति॥ एतेन तथा प्रकाशघुल्त्वमपास्तं [illegible] रहे
सस्यास्त्रियां चेद्ये वार्थो मूलात्प्रतीपत्तेः तआह॥गुण इति। तथा चोक्तं वार्तिके तयोः प्रायिकत्वे बोधकं इति गूढाकूतं ननु संनिहितत्वाद्द्वितीयासमुच्चय एवास्या
दत आह उभयोरिति। व्याख्यानादिति॥अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् पंचमी भविष्यतीति भाष्यात् रूपादित्यर्थः वस्तुतस्त एव भाष्यात् समुच्चय एव नद्वितीयासमु
च्चयः फलाभावात् ततोन्यत्रापि इत्यत इत्यनेन तत्र तसिद्धेत्वेन तथाप्रकाशघुल्त्वमपास्तमिति स्पष्टमत्र ज्ञेति बोध्यं। अधिकरणे विभक्तिचतुष्टयस्य वक्ष्यमाण
त्वादाह। प्रातिपदिकार्थेति। लिंगसंख्याकाकान्वयित्वरूप सत्त्वविशेष कृत्व रूपता द्विशेष कृतं पथि वन इरे त आह। सत्त्वेति। उक्तरूपसत्त्वसुच्यते ऽनेन तादृशं य
त्प्रातिपदिकं तदर्थे त्यर्थः नचैवं लक्ष्यासंभवः तत्रापि तद्विशेषणत्वादत आह। इयंतीति केति। उदाहरण इति जातावेकवचनं। इदं इत्याहरणे वेत्यादिषु। क्रियेति
इत्यादीनामस्यादिक्रियेत्यर्थः। नन्वेव मुत्तरसूत्रेप्येवं स्यात् तथा च दरादावसत्यासूत्र मित्यादौ न स्यात्तत्र तस्य द्रव्यविशेषणत्वादत आह। सप्तम्यधीति। अनुवृत्ते
तु इयंतिकार्थेभ्य इत्यस्मिन्निति शेषः अस्य। असत्त्व वचने स्यस्या व्याख्यानादिति। आकरोक्तादिति भावः एतेनतत्रानुवृत्तिः प्रातिपदिकार्थे विधिश्चेत एवेति
सूचितं। तत्र व्याख्यानं प्रकाशे स्पष्टं नन्वेतावता कथं तद्ग्रंथसंगतिरत आहैवं चेति। क्रियाया अद्रव्यत्वे चेत्यर्थः। तत्समानेति। तस्या संयोगरूपक्रियायाः ॥७६॥
समानाधिकरणं तद्विशेषणमल्प त्वावच्छिन्नं तत्प्रतिपादकत्वादित्यर्थः। अत्रास्तोकं चलतीत्यादौ। तमनूद्येत्यस्य व्याख्या तत विशिष्टमनूद्येत्यर्थः वारणायाह

त

152

प्राचामिति ॥ प्रसादकृतां मूले ऊचुः प्रकाशकृतः तत्पदेनान्यपरामर्शो भ्रमायात आह । सत्वेति । क्रियाया विशेष्यत्वे सत्वरूपत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । विशेष्यं द्रव्यमिति । लक्ष
णादिति भावः । पाकाद्याशयेनाह । कृदभीति । पाक इत्यादौ यथा द्रव्यवत् प्रकाशस्तथा प्रकृतेनेति भावः । साधर्म्यदृष्टान्तं संभवेत्तथा नपुंसक मत आह । येद्वति । अव्यय
कृतो भावे इति विहित क्वादेस्तद्नचपित्वे न यथा तत्वे तथा धात्वर्थ पाक फलस्यापीत्यर्थः । नहि क्रियाया विशेष्यत्वांगीकारे असत्वरूपत्वं नेति वचनमस्ति । तवा त्वत्सा
र्वत्रिकं नवात्र सुत्कार्हं फलव्यापारयो मिथो विशेष्य विशेषणभावस्य सर्वैरेवांगीकृतत्वात्तस्य भाष्याद्युक्तत्वसत्व वचनत्व प्रसंगापत्तेः मूलाद्युक्तरीत्या तदुप
पत्तेः सत्वा स्वेति दिक् । इत्यादीति । इत्यादयव कृदभिहित भावव दित्यर्थः इत्यादाविष्यादिनोष्टासिक्वा आस्यत इत्यादीनामेव परिग्रहः स्यात् किंच प्रसिद्धं क्रिया
प्रसिद्ध पर्यंतं धावनं व्यर्थमत आह दमुपेति । ननु क्रियायामेकत्व सत्वा सचतीसत्र तदनुपयोगित आह दारविधि । तथा चलेन पचतेइत्यादि संग्रहः तथैव क्रिया
यामिव स्फुटो भविष्यति चेद् मुत्तराधें शब्दार्थ इति । अतएव मूले ये कर्मत्वे युक्तिः संगच्छते इति भावः । तन्निरूपितेति । लिंगनिरूपित विशेष्यतायां सत्वामेवेत्यर्थः
तथा च लिंगनिरूपित विशेष्यं द्रव्यं तद्भिन्नमद्रव्यमिति । लिंगानामनन्वयित्व मेवासत्वरूपत्वमिति तदेव कारणसूचितं । क्रियाशब्देन व्यापारमात्रमत आह ।
धात्वर्थेति । कारकपदस्य शक्तिपरत्वात्तत्फलितमाह । करणत्वादि । नन्वेवमपि पतेने त्यादा वारव्यातोपात्तभावनायां यज्ञुपात्तयागस्य करणत्वेनान्वया
दोष एवात आह ॥ स्वानिरिक्तेति । स्वं करणत्वाद्याश्रय बोधकं । पदांतरे समनेन स्वस्याश्रिपदत्वं सूचितं इत्यर्थः । तथा च लिंगानि च क्रियाना धारकारकाणि चे
ति द्वंद्वः तैर्या क्रियान संबंध्यते इयमेव तस्या असत्वरूपता इत्यवधार्यत्वामिति कारिकार्थः तत्रैदमेवेसूचितं । असंबंधरूप क्रियापरामर्शे न नपुंसकत्व प्रा
प्तेरत आह । लिंगेत्यादि ॥ सर्वनाम्नां उद्देश्य विधेय लिंगयोरैच्छिकत्वात् । विवेचितमिदं सर्वमधस्तादिति दिक् ॥ इति पंचमी ॥ न्याय रूपहेतोर्विशेष्यादाव
भावे न व्यभिचारित्वेन साधारण्यादाह । संसर्गेति ॥ प्रत्ययार्थ संबंध पुरुषादि निष्ठ तत्विषयतानिरूपितत्वस्येत्यर्थः प्रकारतायां राजादिनिष्ठायां तथा चो

गधा

णस्तत्र [illegible] नत्वव्यवहार इतिभावः यथाश्रुतमूलासंगतेराह। प्रकृतार्थेति। षष्ठ्यर्थेति। नेचातामेवाह। यत्तुतदर्थेति॥ तस्य प्रकृतार्थसंबंधस्यभाष्यादीति सम
र्थसूत्रस्यभाष्यादीत्यर्थः प्रतिपादितमिदंमधस्तात्तन्यायस्यव्यभिचारितत्तस्योक्तत्वेनोक्तन्यायेस्यासंगतत्वमत आह। प्रकृतार्थेति॥ राजार्थस्यैवेत्यर्थः। प्रकृता
र्थंप्रति प्रधानादुक्तन षष्ठ्यर्थंप्रति तत्रहेतुमाह राजेति। तत्रैव तस्याप्राधान्यात्। अन्यथा तु तस्येष्टत्वे मूलएवस्पष्टं एतेन संबंधाभिधानायषष्ठ्यामन्यतरतो
ऽलाभान्यस्य प्रातिपदिकार्थत्वमितिवक्तव्यं तत्रपूर्वमेवप्र धानात्। किंतस्यादिति। पूर्वपक्षेभावत्कसमाधानस्यायुक्तताद्योतकत्वेस्यादित्यर्थकंवक्तव्यमेवायो
त्तं चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं शब्दप्रयोगस्यार्थप्रयुक्तत्वेन तथाप्रयोगाद्विवक्षितार्था प्रतीत्यापत्तेः। तदुद्धरनयन्नाह शेषत्वाभावमिति तथाचांतरंगत्वेन
तत्रप्रथमेतिभावः षष्ठीविवक्षयोरन्यतरपरामर्शो ऽयमपि [illegible] द्युचितमतआह। कर्मादीनामिति। एवंचेत्यस्यार्थं सूचयितुमाह। शेषइति। इत्यर्थकसू
त्रेणेत्यर्थः यथाश्रुतमूलासंगतेराह। कृ[illegible] वोध्यमित्यत्रान्वयः तत्रकृतार्थेति सूत्रेण [illegible]
वोर्थेतीति। तामेवाह। वस्तुत इति वोध्यमित्यत्रान्वयः तत्रकृतार्थेति सूत्रे मध्यविच्छेदात् द्वितसुदर्थस्येत्यादि षट्सूत्र्यातरसंबंधात्। अन्येभाष्यकृतः तेषां
मतेइतिशेषः एतेन प्रकाशरत्नाकरादंउक्तादिभिस्तथोक्तमपास्तं यत्तुरत्नाकरकृत्नेहव्याख्यातेति। तन्नोक्तमयुक्तं मूलेसर्वपुस्तकेषु तस्यादर्शनात् इतितन्त्र
मनोरमायांनव्याख्यातेति तदर्थाइतएवसर्पिषइतिप्रतीकं धृत्वातथोक्तमितिकेचित्। मान्यास्तुनेहव्याख्यातेति। तिउःतोदाहरणपरतयेतिशेषः अत
एवनिर्वाहस्तस्यादितीतिव्याचख्युः। ननुनस्मरत्वरितस्येएवमानाभावेन मूलमयुक्तमतः तत्रासंमतिमाहाँतएवेति। तद्धतात् सससत्रीबलात्कृतइति
लक्षणद्वयबोधेमानाभावइतिभावः तथाचेतीति। तथाच वार्तिकमित्यत्र संप्रतीकं अतएवाह। प्रतिपदेति। अन्यथातस्यवाचनिकत्वेलुक्‌एवाप्राप्त्याप्रकृर ॥७७॥
णवेयर्थ्यात्प्राप्तेवार्तिके [illegible] तस्यानुवादसिध्यर्थत्वात्तस्यानुवादकत्वापत्तिस्तथाच वार्तिकात्पूर्वत्वापेक्षयासूत्राणामेवनतमुचितमितिभावः करणेत्युटि

निरदं च व्यस्ते॰ व्यस्ते च बोध्यं एतद्व्याख्याफलं त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति मूलं दृढयति ॥ अलएवेति। नित्य सूत्राणि कल्पनाभावप्रयुक्तलाघवादिति भावः
नबाधकमतदर्थमाह तथेति। तत्र तदुक्तो समास इत्यर्थः ननु त्वत्पक्षे तत्रापि निषेधाप्रवृत्तिर्न किंतु तत्रैवैकस्यापि रयुक्तः तत्रशेषे चस्य तु नो गुणोरवं स्पष्टमेव कर्मणीत्यस्य
प्रागे॰ नु कर्तर्येव्याप्तिः तथाच तत्र निषेधेनासमस्तं शेषनिषेधेन समस्तं सिद्धमेवेति तत्र करणे तेआह दिवस्तदर्थेति। तथाच तत्रपाठो दुष्कर इति भावः
यद्यपि षष्ठीशेषे कर्तृकर्मणोः कृति उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यत्र येदिवस्तदर्थस्ये सादि कृत्वार्थे यतं पठित्वा कृत्यस्य चेत्यादिपाठे कर्मणीति लभ्यते तथापि तदर्थ
स्येयत्रेष्टार्थानापत्तिरिति बोध्यं अत्र दोषांतरं सूचयितुं सिद्धांतपक्षे आशं॰ कृतेन ॰न्यिति वैकल्पिकेति। महाविभाषाधिकारादिति भावः अनोभावो॰ स्य
प्राप्त्यां तोदात्तत्वस्य च सत्वेन मूलोक्ताविशेषो युक्त इति शंकामपाकुर्वन् तथाव्याख्याने बीजमाह। करणेति। आदिना ज्ञानादिपरिग्रहः अनोभाव तिकारक।
दूते [illegible] यत इ॰ कारकादिसनुवृत्ता कारकात्परमत्र ॰तं भावकर्मवचनमंतोदात्तं भवतीति सूत्रार्थः एतेन हरिस्मरणमित्यादि निष्कर्ष उक्तं नव्यो
क्तं चिंत्यं शेषषष्ठी समासेपि कृत्स्वरस्य दुर्वारत्वात्। तस्मात्तन्मध्यमपदलोपि समासे न तत्साधुत्वं च समासांतोदात्तत्वं षष्ठीतत्पुरुषेतु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रइति विशेषः तथाच संबंधप्रकारकबोधविवक्षायां मध्योदात्तानां हरिस्मरणमित्यादीनाम साधुत्वं ज्ञापयितुमियमष्टसूत्रीति परमनिष्कर्ष इति रत्नाकरोक्त
मपास्तं। सर्पिषोज्ञानं मातुस्मरणमित्यादौ साधकतमं कर्तुरीप्सिततममिति विभक्तयोगाभ्यां कारकसंज्ञेऽपि स्वरविधायकेषु कर्त्रादिकारकद्वयस्यैव ग्रहणात्कार
कस्वराप्राप्तेः अष्टसूत्री ययुक्तेश्च संबंधस्य प्रकारत्वयाभानाच्चेति दिक् ॥ आशीति। आचक्षणात्वज्ञिभ्य व्यापाराणां भूतत्वेपि सर्वेषामलक्षा इत्यासेवचनं यदित्व
वयवगत भूततस्य विशिष्ट पयोदप इति वदारोप स्तत्रवार्तिकं नेत्यत्र धेयं द्विलीपांतमेतत्प्रत्ययत्यादि शेषः ननुगमकं विना कथमादिकर्मबोधो आह। प्रेति ल
तस्य प्रारंभद्योतकत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः। अनुदत्तादाविति। अनुपूर्वादा धातोरादिकर्मणि क्तः आदिना अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि सुदत्तमनु

दत्तं च निदत्तमिम्ब्रि चेष्यते इति भाष्योक्तसंग्रहः एतेनादिकर्मणीति प्रकृत शब्दस्यैव विशेषणं अन्यत्र तु निष्ठेत्यनेन सः प्रसमभिव्याहारं विना आदिकर्मत्वाभाना
दिति कैयटोक्तिः परास्ता तदुदाहरण परोक्त भाष्यविरोधात् तेन ह्युपसर्गत्वाभावबोधनद्वारा तादृशाभावो बोध्यते तथा च प्रकरणादिनेति हेतुदृष्टांतोऽपि बोध्यः
तदाह प्रकरणादिति। आदिनासंयोगादिः उक्तव्याख्या बीजं प्रकटयितुं कस्यचिदुक्तिं खंडयति। एतेनेति। आदिकर्मणि कर्तरि क्तसंभवेनेत्यर्थः अत्रमातुः स्मृत
मित्यत्र अधीगर्थ नीति कर्तृकर्मणो रिति स्याप्रवादो यमिति एतस्यातस्या रावसंबंधः सकर्मकत्वादिति अविवक्षित कर्म कत्वात्तु नतत्वे ग्रहणं स्यमानाभा
वादिति भावः नन्वनुदत्तौ भाष्यप्रामाण्यात्तथात्वेऽपि अत्र तथात्वे मानाभावोऽत आह। कर्मणइति तेषामपि तत्रत्वेन ग्रहणस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात्तथा
चाधीगर्थेत्यस्य विषय एवायमिति भावः। चेदमपि तत्फलमिति मन्यते अत एवापि मेते प्रागुक्त इति भ्रमनिवारणायाह। चस्त्वर्थे इति तथा च पूर्वार्ध
स्यात्तरार्धे हेतुत्वे नान्वय इत्याह। एवंचेति। तत्र कर्मषष्ठी प्रतिषेधे चेत्यर्थः तेत्रमातुः स्मृतमित्यादौ अपि तत्र प्रागुक्त स्यासिद्धेः ननु कि समुच्चायक इति भावः
ननु किं मत्शब्दस्य त्रिलिंग त्वाद्धो तंभ्य मयुक्तमत आह अर्थेति द्वितीयांतत्वे कर्मनर्थमिति। अमस्त्वे तादृशार्थशब्द सामानाधिकरण्यादिति भावः प्रथमांतत्वे
त्वथेति। लिंग सर्वनाम नपुंसकत्वस्यागतिकगतित्वात् स्वीयत्वे शब्द प्रयोगे तथा प्रयोगो न युक्तः किमर्थमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् इति भावः अंब्रेह इति बहु
व्रीहिसमासे इत्यर्थः लक्षणाभावः विशेष्य लक्षणाभाव इत्यर्थः तेन चतुर्थी तत्पुरुषस्य विशेष्य विहितत्वादिति केचित्। अन्ये तु लक्षणस्य निमित्त पर्यायेत
स्याभाव इति अर्थः समासे पृथगुपस्थिते अभावात् पृथक् तस्याया अभाना तथा च नेदं तदुदाहरणं युक्तमिति व्याचक्षते। अर्थासंगतिरिति उत्तर पदार्थस्य प्रा
धान्ये न जिज्ञासा विषयत्वात् प्रतीतिरिति भावः वस्तुतस्तु अंबेह इति समासे इत्यर्थः। ननु किं स बहुव्रीहिश्चतुर्थी तत्पुरुषो वा नाद्य इत्याह। लक्षणेति। उक्त एवार्थः ॥७८॥
शयः। नांत्यः इत्याह अर्थासंगतेति। तत्र जिज्ञासत्वाप्रतीतेरिति भाव इति ध्येयं कर्मधारये दोषमाह। कोऽर्थ इति ॥ श्रयणं चेति। एवंचोभया [illegible] श्रयणमाव

रूपकं नान्यतरेण निर्वाह इत्ययमेव श्लेषा इति भावः भाष्यविरोधं परिहरति यत्विति । सर्वनाम सूत्रेति सर्वनाम संज्ञा सूत्रे इत्यर्थः यथाश्रुतेनेति वार्तिका भाव विशिष्ट
सूत्रमते इत्यर्थः अत एव यथाश्रुताभिप्रायकत्वादिः सूत्रोपेति सर्वनाम्न इति सूत्रोपे इत्यर्थः अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रढयति नत्विति । इदं वार्तिकं
आदिना हरदत्तादिपरिग्रहः तैस्तथा ग्रहणोक्तेरिति भावः नन्वार्षानार्ष विरोधे आर्षो न्याय्य इति यतस्तदाह हेतान्विताभिः । तथाचार्षयोर्मिथो विरोधेपि संगति
कगतिकेनान्यथा नेयमिति न दोष इति भावः भाष्याद्यनुक्तत्वान्मूले तस्या प्रामाणिकत्वं ध्वनयितुं सिद्धांतमाहात्रेति ततः पश्चादिति भाष्य प्रयोगे इ
त्यर्थः मूलं समूलयति इदमत्रैवेति षष्ठ्यंतस्यार्थे सत्रैवेत्यर्थः मूलाद्रूढ शानं प्रकटयन्नाह तुल्य प्रकारासंभवा प्रकारांतरेण न्यूनतां परिहरति । स्त्र्यधिकारा
दिति इत्यत्र भाष्य वाक्य इत्यर्थः एवमग्रेपि तृतीया सहार्थे लक्षणाच संबंधांते विध्यंतोपपदस्येति ध्वनयितुं तावतात्यनिर्वाहात् तदर्थमाह ततः परेणेति ॥
सहेति शेषः विनापितत्पागमिसुत्के नासाधुत्वं अन्यत्र पूर्ववदनिर्वाहादेवन । तत मनसि निधाय प्रकारांतरेण समाधत्ते तत इति षष्ठ्यंतादिति एतत्पे
ति योगविभाग विहित षष्ठ्यंतादित्यर्थः एवंचेदं सर्वं वृत्ति प्रक्रियाद्यनुयायि मूलाशयवर्णन मात्रं योग विभागे मानं तु अत इत्यर्थे नेति षष्ठी प्रकर
णे करणे नैव षष्ठ्याः संबंधे सिद्धे उत्तरत्र संबंध बोधक षष्ठी ग्रहणमिति तदाकूतं भाष्ये तु योगविभागो न दृश्यते विपरीतं षष्ठ्य तत्सर्थेति सूत्रासूर्व
मेनपेक्षस्य पाठ इति लभ्यते एवंच क्रम स्वारितत्व कत्वाद्धिकाराच्च पंचम्याः संबंधो न्याय्यः अत एव हरदत्तरेणास्मदीयं स्त्र्यधिकारात्परेण ततः परे
णेत्यादि प्रयोग संगतिः एवं षष्ठी असूत्रैवेति तत्र एतेन मूलवत्प्रकाशरत्नाकरदंत्याद्युक्तमपास्तं ननु मूलेष्ट ग्रंथे क्व प्रतीतिरयुक्ता तथासति न
तु द्वितीया तृतीयेति पाठे चितसेन षष्ठीपद घटित पाठसंगतेः तस्याः सूत्रोपात्ततेनासमुच्चयत्वात् नच तथैव सांप्रदायिकः पाठ इति वाच्यं बहुषु
पुस्तकेष्वेवमेवोपलंभात् अत आह तत इति । पंचमी मात्र समुच्चयादित्यर्थः एवेन द्वितीयादि व्यावृत्तिः अत्र एतत् सूत्रैतत्स्थेषु एवमग्रेपि एवं चायं पृथ

157

गेव ग्रंथ इति भावः अ।तएवोत्तर ग्रंथं योजयति विधीयंते इति तयो रानर्थक्यं ध्वनयितुं तदर्थमाह षष्ठीति यथाश्रुतासंगतिं ध्वनयितुं व्याचष्टे तत्रेति।
निरुपुमध्ये इत्यर्थः आद्या षष्ठी अंते द्वितीय तृतीये एतेन तस्याः सूत्रे एव भावात् तत्समुच्चयनिषेधायोगात् तु षष्ठी द्वितीया तृतीया इति तयोस्तु चिंत्यमि
मिदं त्वाकरादुक्तमपास्तं नन्वेवमपि षष्ठीविधानस्य सत्वे न तदभावो त्विदं रघुना तत्राह। समुदाये ति। एवं सत्वेपि द्वयं नास्तीति प्रतीत इति भावः एतेनोत्त
रत्र विकल्पारंभादि इह तदसंबंधः अन्यथा षष्ठीविकल्पे तेषामुक्ते शेषे विभक्त्येतरा प्राप्त्या विकल्पं वैयर्थ्यमिति प्रयुक्तं प्रकरणमपास्तमिति तथान
व्याख्यं चिंत्यमिति रत्नाकरादयस्तत्खंडयति। यत्तु अत्र शेषत्वस्य संबंधेपि उत्तर सूत्र द्वयं तदसंबंधे न कर्मणि विकल्पे न तत्र विधानार्थं सफलं अयंभाव
इत्यादि तथा च पक्षभेदेन तद्वैयर्थ्यं ननु तत्र तत्संबंध मात्रेण त्रेत्यादिना अत्रादिव त्तदर्थस्य इह त्र समासाभावस्य शेष पदसंबंध माह त्स्य लक्षस्य सूत्रे
ति। विभाषोपसर्गेति सूत्रे इत्यर्थः पक्षे विभाषोपसर्गे इत्यस्या प्रवृत्ति पक्षे इत्यर्थः एवमग्रेपि समास प्रवृत्तिरिति पाठः नोपसर्ग इति यद्यप्यत्र पदलाघ
वा[illegible] भावः मात्रालाघवस्य वसावत्रिकत्वं तथापि मूलाद्य प्रदर्शकत्वान्न दोषः शेषषष्ठ्यां षष्ठी शेषे इति सूत्रेण षष्ठ्यामित्यर्थः तथापि
सत्र सार्थक्येपि मंत्रे द्वितीयासिद्धे विभाषोपसर्गे इति सूत्राधीनतां ध्वनयितुं वेदेपीत्युक्तं अन्यथा ब्राह्मणपीहेवो चितं सूत्रेणेति विभाषाग्रहणस्य रूप
द्वयसाधनार्थत्वेन पक्षे उत्सर्ग प्राप्त द्वितीयाभ्यनुज्ञानेन तेनसूत्रेण सिद्धत्वादित्यर्थः ननु तर्हि तत्रापि रूपद्वयापत्तिः सा च नेष्टा तत्राह। पाद्येति। त
त्रैवेदं तत द्वितीया ब्राह्मणे इति सूत्रं अप्रवृत्ता तत्र शेषत्वस्य संबंधा गीकारादिति भावः वैयर्थ्यस्य द्वितीया ब्राह्मणे इत्यस्येत्यादिः द्वितीयार्थे द्वि
तीयार्थे ब्राह्मणे इति सूत्रमिति शेषः विधि त्वेन विभाषोपसर्गस्य नेनेति भावः ननु मंत्र का नुवृत्तिः स्यात्तत्राह। वक्ष्यमाणे त्यादि। ग्रामस्येत्याद्युदाहर ॥७९॥
णमित्यर्थः तथा च मंत्रका नुवृत्ते रयुक्तत्वात्तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति दिवस्तति सूत्रे तदसंबंधः सिद्ध इति भावः नन्वेवं कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धेस्तत्र द्वितीया ब्राह्मण

नञ्समासेऽणक्तिं तु हैं यटोपि

इति पुनर्विधि सामर्थ्यात् समासाभावः स्यादत आह। कृतिन्निति॥ इदं द्वितीयाश्रासणं रसेतत् तत्रेदं तु धनय नसंमति माहानएवेति। कृत प्रवर्तनाद्वेत्यर्थः भाष्य भिहस्य प्रथमेऽसंतेनान्वयः पूर्वणेति विभाषोपसर्गे इत्यनेनेत्यर्थः उत्कर्षेत्येतिभावः तदाशयमाह। द्विवइति। अन्यथा कुदंतोदाहरणदानेन समासाभाव प्रति पादनमेवकूलं तस्याभवेवमिति भावइतिकेचित् वस्तुतस्तु नप्रवर्ततइतीति लक्ष्याभावात्। अतएव भाष्य तथैवोदाहृतं तस्मादुत्तर सूत्रद्वयारंभात्तत्र तदसंबंधे इतियुक्तं अत्र भाष्य संमतिमथाहातएवेति द्विवत्तदर्थस्य सत्र तदसंबंधादित्यर्थः भाष्यमोत्रँ माशयात्तानादत आह। द्विवइति। तत्र तसंबंधेतु उभयोनिर्देशेत्वस्पष्टमेव पूर्वव्याख्यायांकेयतानुपयोगइतिबोध्यं अत्रायंभावइत्येनेनारुचिः सूचिता तद्वीजंतु नोपसर्गइत्यत्र विभाषोपसर्गे इत्यतः पदलाघवाभावः निःलेरूपद्वयार्थं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वं च कृतिन्तु प्रतिपद विधानेति निषेधसूचनात् षष्ठीसमासाभावएव अतएव तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यातं तस्मात् व्याख्यानादेव द्विवइति सूत्रे शेषइत्यस्य निवृत्तिः योगविभागादिति यावत् अन्यथा पूर्वत्रैवद्विग्रहणं कुर्यात्तदर्थमेतिन कार्यमिति लाघवं नचोत्तरार्थतायोगविभाग नतु रहेत्यनेन कारकप्रकरण परामर्शो न तत्र तृतीयानुपपत्तेः स्यान्मूलमयुक्तमत आह। तृतीयस्येति। द्वितीयाश्रासणइत्यस्यार्थः तथाचेहेत्यनेन बुद्धिस्थाको मुदीपरामृश्यते। प्रारब्धापरिसमाप्तत्वस्य वर्तमानताभोदाहरती सस्यासंगतिरितिभावः ननु कर्मघंते समासप्रसक्तिरस्तीत्यत आह। कृत्यायंनेति अनभिधानादितिभावः अवतद संबंधा द्ववहविषः प्रस्थितं प्रेष्येत्युदाहरणं भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा शेषषष्ठ्यापत्तेः प्रस्थितत्वेन विशेषिता हविर्वा च सा पूर्वसूत्र विषयेषष्ठी नेतितदर्थः उभयथेत्यस्य पक्षद्वयेइत्यर्थ भ्रमनिवारणायाह षष्ठीति इदं समूलयति इदंचेति। तत्र हुभयथा गोणिका पुत्रइत्युक्तं। ननु कर्मणोविवक्षायां कृदभिहस्या प्रयोगः स्यादत आह। तद्विवेति॥ कर्म विशेषस्य तेनरूपेण प्रागन्वया विवक्षयेतिभावः पश्चात्तु इत्यूपत्वद्दित वक्षनं तत्तु कर्म योगः विशेषरूपेण कर्मयोगः कृतग्रहणात् करंतशक्ति ग्रह प्रयोज्यापस्थितिविषयक्रिया कर्तृकर्मणोः सूत्रे ग्रहणं तत द्वितांतशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थि

४२

बा

तिविषयक्रिया कर्तृकर्मणोर्वारणेनात्र तद्भावेनानभिहितत्वाद्द्वितीया षष्ठी वा साधुत्वेऽत्र भाष्यमेव मानं पूर्वं तदुक्तन्यायास्सापेक्षत्वात् तिङन्तस्यादिति नञ्शंक्यं
एवमधीती व्याकरणे इत्यादावपि बोध्यं नन्वेवं विवक्षाया अतिप्रसंगापत्तिरत आह प्रयोगेति । वस्तुतोऽर्थ एव तद्गीति दृश्यमान प्रयोगाय रत्नीत्यर्थः प्रयोगानुरोधि
त्वाद्विवक्षाया इति भावः आदिना घटं कृतमित्यादि परिग्रहः नन्वेवं क्तसाधन लोपविफलः नपुंसके भावे क्तेनैव सिद्धेरत आह नपुंसक इति । अकर्मकेभ्य एवेति आ
शिलः कर्त्तेति सूत्रे कृत पूर्वीसाधनपरप्रकृतसूत्रभाष्य प्रामाण्यादित्यर्थः इत्थं हि तद्व्याकुलं । तयोरेव कृत्य भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तते तच्च वाक्यभेदेन संबध्यते
कृत्यादयो भावकर्मणोरेव भावे च ये कृत्यादयः प्राप्तास्तेऽकर्मकेभ्य एवेति तच्चानुवादे तेऽविशेषात्सर्व एव गृह्यन्ते णेरध्ययने वृत्तमित्यादि सूत्रस्य भाष्यादि प्रामा
ण्यादिति । नन्वेवं भ्रान्तं देवदत्तमित्यादि न स्यादत आह । भ्रान्तमिति । भ्रमे गत्यर्थत्वादिति भावः ननु तथापि अकर्मकेभ्य एव स्यादत आह । तस्येति । गत्य
र्थाकर्मकेति । सूत्रेऽर्थः सकर्मकेभ्योऽपीति भावः केनेति तस्य च स्थानेऽर्थः अन्यथा तस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः तस्य क्तस्य अपिः कर्मकर्तृ समुच्चायकः अतएव
वाऽयं संगत मनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रभाष्य संगतिरिति स्पष्टं शाब्दकौस्तुभे । नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्युपसंख्यानमिति वार्तिकात् कर्तृशब्दादेः शब्दात्षष्ठी
स्यात् गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः इत्यत्र यथा । तत्र साख्यान पक्षेऽपि एतादृशस्थले शेषत्वविवक्षैवेति तत्त्वात् दुर्वारत्वमिति चेन्न कदाचित्प्रयोगात् भाष्याद्युक्ष
त्वाभावात् गत्यर्थाकर्मकेति तु अकर्मकेभ्य एवेति नियम्यते निष्ठा नपुंसके भावे क्तः ल्युट् च इत्यादीनां सामान्यविधीनां सकर्मकाकर्मकग्रहणं संभवेनाति
यमप्रसक्ते तच्चाकरसा निराकांक्षत्वात् तत्र लोपात् तस्य धातुत एवाकांक्षाशांत्या तत्र नियमाप्रवृत्तेश्च वस्तुतः प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसके भावे इति विहितक्तस्यैव
ग्रहणमिति नानुपपत्तिलेशोऽपीति बोध्यं तदाह अन्यत्रेति विभाषेति । णेरिति ते शस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षेऽपाध्यर्थे याकारान्त लक्षणेणर इत्यर्थः प्रमारादिति ।। श्रप्र ॥८०
त्ययेत्युदाहरणादित्वात् धेरिति स्यात् पचादित्वाद्धि धाभिरिति स्यादिति दधातेर्धेटश्च तथारूपस्य बाधितत्वात् एतेन तथानुवादत्वाभावात् परास्तः उत्तम

त्वमामोदविशेषणं आमोदस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वादाह । पुष्पाणीति । इत्यादिकर्मत्वमामोदस्येत्यभिभाव इति भावः अभिमान इति सूचितामरुचिं ध्वनयितुमाह ॥ यदि
ह्लिति । इत्यर्थ इति । अयंभावः इदं दुःखस्य मादृशाभ्यो धार्यै रामोदमुत्तमं लिप्यैरिव तनोर्वालैश्चेतपस्याज्ज्वलोनव इति हित्वत्सघं मादृग्भ्यो दुःखं ददद्भिरुत्तममामोदंपु
ष्पादीनां गृहीत्वा मादृशां दत्तस्य दुःखस्य योगपद्ये मादृशां शरीरं लिंपद्भिरिव वालैः कोमादृग्विरहाग्निव्याप्तश्चेतयः चेतसनूज्वलः ज्वलनिव न स्यादिति तदर्थं
इति व्याख्यानं रोचयेति दाधातोः पोषणार्थोङ्गातश्च ददातिद धाहोरिति शणौ लिंयेः शः ज्वलेर्ण इति हि तेन व्याख्यातं तदान कापीति नत्र गृहीत्वेत्यध्याहृत्य त
न्निरूपितकर्मत्वात्तद्योगे द्वितीयायाः शंकाया एवाभावादिति भावः एवंच मूलं तथा रत्नाकरदद्भ्याः पुलं चिंयेमिति नात्सर्यं एतेनासनेत्थित्वा पश्यती सापर्थे आस
ना उपस्थलीसादिवदामोदं गृहीत्वा धार्यैरित्यर्थे आमोदाशायैरित्यायतिरिसमासं शब्दाध्याहारेण लोपाभावात् ल्यबंतं विमालदर्शवरगतिर्मत्र यथा तदुदाहरणेषु
नहि श्वशुरादिदर्शनं विना लज्जादिसंभवतिस्थान प्रकृते इति वैषम्याच्च अतएवाजघ्रेविषमविलोचनस्य वक्षइत्यत्र प्राप्येत्यध्याहारेपि वक्षसो नसेति दिक्
ननु तदर्हमिति निर्देशस्य नानुपपत्तिः वक्ष्यमाणप्रकारेण समस्तत्वात् नचसमस्तत्वे तत्कर्मकार्हण कर्तरि विधीयमानीवर्ति देवदत्तादि शब्दादपि स्या निवार्य्यं
समर्थानामितितेन समस्ते प्रथमोच्चारितात्कर्मसमर्पकादिध्यादिशब्दादेव तदुत्पत्ते तत आहायंभाव इति । षष्ठीति । कर्तृत्वेन कर्मणोऽनुक्तत्वादिति भावः त
थासति महत्पापवेनेष्टवाक्यार्थलाभेतिरिच्यमानं तदर्हशब्दस्यांशत्व बोधनद्वारा स्वस्य समस्तत्वं द्वितीयांतत्व बोधनद्वारा कर्तृ कर्मयोरिमस्य सामर्थ्या
द्वाधकल्पनापेक्षया निस्तत्वापनमेव परमिति शास्त्रेण तत्त्वबोधपन्नसफल इति भावः एतेनेति । तथानिर्वाहे तथानिर्देशानर्थक्येनेत्यर्थः सूत्रे तदर्हमिति सू
त्रेनिरस्तमिति । किंच तथासति षष्ठीसमर्थाद्वस्यात् विधेरर्हतिस्येव च विग्रहः स्याच्चानुविधिनैर्हतीति किंच समर्थानां [illegible] मध्ये प्रथमोपात्तत्वंच सूत्रोपा
समस्तवाक्यैकदेशरूपत्वं आचार्यस्य तथैवशैला दर्शनात् तदाहातएवेति । असमस्तद्वितीयांतत्वादेवेत्यर्थः अस्याभयत्रान्वयः इत्यादिविशेषणोभय

त्रं न फलं तु असमस्त द्वितीयान्त बोधन फलं तु अनिसत्वेति कर्तृकर्मणो रिति स्यो स्मादिः तेनेतदर्हमिति वहुल भट्टि प्रयोगसिद्धिः स्तोकं पाक इत्यादौ तदभावस्तु नप
फलं कर्तृसाहनयो द्वात्वर्थे भेदेनान्वयि कर्मग्रहणादिति भावः वस्तुतस्तु भट्टिप्रयोगस्योत्करीत्यानिर्वाहः तदर्हमित्यत्र कर्मोपपदाण् प्रत्ययेनैव द्वितीया सामर्थ्यादि
त्यर्थलाभार्थमितिवचनादुपादानसार्थकं अन्यथोक्तरीत्यानुरसैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अनित्यत्वे तु नमानं भाष्यानुक्तेः अतएव मूले आह रित्यस्य चि बोधकत्वमु
क्तं एतेन तथा रत्नाकर दंड्याद्युक्तमपास्तमिति बोध्यं ध्वनयन्नाह ॥ भाष्येत्विति । एतत् तदनित्यत्वे द्वयोरेवासमासाद्याह व्ययं चेत्यादेरिति ननु तदन्तविधौ हरिं दि
द्दक्षुरित्यत्र न स्यादत आह । व्यपदेशीति । तस्यापि उकाररूपकत्वेपि वार्त्तिकादिति निष्ठेति । निषेधापवादादित्यर्थः अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः तत्प्रत्य
येति शेषत्वविवक्षयेति भावः अनभिधानादिति । अन्यथा आरंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिरिति भावः तत्र प्रमाणान्तरमप्याह । पूरणेति । तत्राहि सतिकिमु
दाहरणं ब्राह्मणस्य कुर्वन् नेत्यत्र हि कारकषष्ठ्या निषेधात् शेषषष्ठ्यां तु ब्राह्मण कर्तृकमित्यर्थे नासामर्थ्यात् तत्रार्थमित्युक्तं एतेन मूले परमूलं तथाप्रकाश
रत्नाकरदंड्याद्युक्तं नास्तं कर्मोऽनेन कारण तृतीयया कारकविभक्तित्वात् सबलया निर्वाहादाह । स्फुटेयमिति । तत्र भावाङ्गे प्रत्युत्पन्नार्थ मानक्रियायां भा
रदस्य शत्रोन्वयः शंभोश्चार्थ इति भावः हरदत्त प्रकाश रत्नाकरादिभिस्तु भावे साधनत्वेपि करण तृतीयैवेरी कृता सूचेतु कर्मसाधनो अतएव सा द्वय
नुयोगि वाच्यत्वं तुल्यपदप्रवृत्ति निमित्तार्थकत्वमनयोरित्यपि मान्याः ॥ इति षष्ठी ॥ ननु चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्योऽधिकरणे सप्तमीविधानेप्येकत्वार्थे कथं विभ
क्तिचतुष्टयमत आह । सप्तम्यपीति । सिद्धं [illegible] वात्तेन चास्यवैयर्थ्यं प्रतिपादितं प्रातिपदिकार्थ लाभे वीजमाह । तरंगेति । अतएव माधवोक्तिः विधीयत इति सा
वोपपत्ति । तथा आपार यान्त [illegible] रान्तिकार्थेभ्य एवेति भावः अतएवाह । प्रागुक्त इति । ननु परया प्रथमया सप्तम्या बाधात् द्वनुपपत्तिरेवात आहेयं चेति ।
विषयशब्दस्य वृतिभूमिरित्यर्थो मूलेउक्तः तदर्थं कथयितुमाह ॥ यदीति ॥ यत्तु मंतार्थमित्यर्थः निरूपितां तस्याश्रयं तेन सहकर्म धारयो वा अत्रम ॥८२॥

कातृत्वानुपपत्तिः बहुव्रीहि पर्यन्त धावने फलाभावाद्विषयशब्दस्य देश वाचकत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रकृतिपरत्वे न लाघवात् गृहाद्यन्नेन इति तेन त्वलपूर्वीकृत्य मित्यत्र तु उदाहरणेन
कर्मणि लः अभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः किंतु भावे अत्र च कर्मशब्देन कालादि भिन्नमेव गृह्यते व्याख्यानात्। तेन मासमधीतो व्याकरणे इत्यत्र नेति के चिदयः उभ
त्र हेतुमाह। फलस्येति तत्सूत्रे फलस्यापि हेतु शब्देन ग्रहणादिति भावः तथा च चर्म फलकं द्वीपि कर्मकं हनन मित्यादि रीत्या बोधः भूयो दर्शनेति नियत साम्या
नाधिकरण्यक दर्शने त्यर्थः प्रकृते गोषिच्यादौ तत्रैव हेतुमाह। कदाचिद्धीति। यतः कदाचिदित्यर्थः कलतां परिहरति। कालइति। तथा च तत्र छ द बोध्यत्वे न विवक्षि
तमेव ज्ञापकत्व मेतच्छास्त्र प्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य मानान्तरेण नियत ग्रहणापेक्षेति नेदं भूयो दर्शना श्रयमिति भावः काल व्याप्यस्यर्थ माह। क्रियेति। प्रसिद्ध क्रिये
त्यर्थः असंभव शंकां वारयति। शिखीति। आदिना पयो दुग्ध इत्यादि परिग्रहः ननु क्रियाया एव परिच्छेदकत्वस्यौचित्यात् तत्रैव पर्यवसानो लिङ् इत्युक्ताः तत्राह। विशि
ष्टेति। तादृश क्रिया विशिष्ट रूपेण वेत्यर्थः धातूपस्थाप्य क्रियायाः साक्षाच्छब्देन लक्षणत्व बोधयितुमशक्यत्व असत्त्व भूतत्वात् अप्रातिपदिकत्वेन ततः सप्तम्य
संभवाच्च अतो न्यद्वारे च तद्वाच्यं स च तदाश्रय एवं तदाश्रययोरिति मूले प्रागुक्तं एवंस्तस्य प्रत्येयाज्यः क आदेरवेति तु तदर्थ इति भावः यद्यान तूक्तरीत्या
योर्लक्षकत्वस्य तदाश्रययोरिति तेनैव प्रतिपादनात् कथं तत्र पर्यवसानमत आह विशिष्टेति॥ अर्थः प्राग्वत् केवलस्य तस्य लक्षकत्वा संभवो त्रपक्षे एवकारो
यथाश्रुत एवेति भावः एतेन क्रियाया साकांक्षत्वाद् आश्रयोस्तु तद्द्वारा लक्ष्य त्वमिति रत्नाकर दत्ताद्युक्त मपास्तं। अत्रेदं बोध्यं अधीयत् ब्राह्मण ज्ञापक गमना
श्रय इति क्रमेण बोधः ज्ञाप्य ज्ञापक भावः सप्तम्यर्थः अत एवास्याः क्रियायामेवान्वयः इदं सूत्रं यत्नमानान्तर सिध्य स्यार्थस्य फल विशेष संबंधादि प्रतिपाद
नाय प्रयोग स्तत्रैव प्रवर्तते सूत्र भाष्य स्वरस्यात् एवं च विवाहे नांदीमुखं कुर्यात् इत्यादौ विवाह पदेन तत्काल कालो लक्ष्यते अधिकरणे सप्तमी साहू परागस्या
यो उपरागादौ राहु परागादि पदेन तदाश्रयः काल उच्यते अवच्छेदकावच्छेदे भाव यस्यास्सर्गिकत्वाद्राहूपराग कालावच्छेदेन स्नानं विधाने तस्य निमित्तत्वं फ

163

लति एवमेवागादि देशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तता अत्र कौस्तुभमान्या धुक्तियुक्तेति स्पष्टं मंजूषायां भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य
कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यत्र परं हिरण्यगर्भादि अवरं यस्मात्तस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिक्षय इत्यर्थः मासिकवार्षिकादिवदौपश्लेषि
केऽधिकरणे सप्तमी अतएव यन्मासे तिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति भाष्यं संगच्छते। सक[illegible]लावयवव्याप्तो व्यापकाधारः तिलेषु तैल
मित्यादि इदमेव मुख्यं उपसमीपे श्लेषः संबंधस्तत्कृत मौपश्लेषिकं एतद्भिन्नं वैषयिकं मुख्यवद्गौणमपि सप्तमी शक्यमेव अधिकरणत्वशक्तिमाश्रित्य तदर्थ इति अ
पिकं मंजूषायां द्रष्टव्यं अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादाह॥ गवामिति॥ प्रत्युदाहरणे परममूले प्रथमोपस्थित साधुशब्दप्रयोग चीऽसमाह॥ वार्तिकादि
सीति॥ नन्वेवं सा[illegible]धुर्भृत्यो राज्ञ इति प्रक्रियोक्तप्रयोगासंगतिरत आह साधुरिति हरदत्तमतेनोक्तिः देवयं भृत्येनाप्ये इति भृत्येनैव शाब्दान्वय इत्यर्थः राज्ञो
यो भृत्यः स साधुरिति वाक्यार्थ इति भावः नन्वेवमन्यथासाधुत्व धीरपि स्यादत आह। प्र[illegible]मेति। तथा च प्रकृष्ट योगाभावान्न तत्र वार्तिकप्रवृत्तिरत एव तत्प्र
योगग्रहणमिति भावः नन्वेवं सति इति प्रक्रियोक्त प्रथमोपस्थितत्वस्य प्रत्युदाहरणसंभवस्तु अर्चापदाभावे सूत्रे तृतीयया योगमात्राक्षेपादार्थेऽपि तस्यालेत्त
एवमिश्रशेषाभ्यां समर्थितमिदं प्रत्युदाहरणमिति तस्मात् [illegible]चित्समेव[illegible]वार्तिकेन सप्तम्या दुर्वारत्वात् प्रत्युदाहरणं क्लिष्ट त्वाख्यानं चद्भय रत्नाकरः
परास्तो। तत आह साध्वाचार्या इति प्रतियोग प्रयुक्तयोगे वार्तिकं तु अनर्थकं तत्र ग्रहणं तेन तत्कथनेऽपि तथा योगे भवति तथा चात्र तो ग्रहणं विध्यर्थं निपु
णार्थमेव एवं च प्रयोग साधुत्वे पि प्रत्युदाहरणासंगतिरेव सूत्रस्य तद्भावप्यप्राप्तेस्त[illegible]स्यात्र निषेधार्थकत्वादिति इति प्रक्रियाभिप्रकाशाधुक्तिरयुक्तैः
व। अतएव पदमंजरीकारमते नेदं प्रत्युदाहरणं वस्तुतोऽन्याय्यमिति प्रसादकृतोक्तं आ[illegible]चा[illegible] ग्रहणं निपुणशब्दस्य वविशेषणमिति कैयटहरदत्तादीनामप्य
यमेवाशयः एतेन तत्रद्वंद्वनिर्देश एकदेशान्वयायोगात् साधुग्रहणवैयर्थ्याच्च तच्चेष्टापत्तिर्भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात् अ[illegible]चार्यास्समतेरिति निषेधार्थं तस्या

८२

वश्यक त्वात्च नचाप्नेतीति निषेध बाधनार्थमेव वार्तिके सा धुग्रहणं अबाधेनो [illegible] पपत्तौ बाधायोगात् साधुर्मातरं प्रति पर्येनु वेति भाष्योक्त प्रत्युदा
हरणविरोधाच्च तस्मात् उभय विशेषणमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं उक्तयुक्तेरित्यलम् ॥ यत्तु क्रिया वाचक शब्द साहचर्यात्सक्ष्यते नगुणवाची इति प्रकाशस्तु कर इत्य
त्र स्तम्भ उत्सुक शब्द स्वरूप बोधकमिति प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादिति भावः एतदर्थस्येति । एतदर्थकस्येत्यर्थः सितः शुक्लः इत्यर्थः इत्यर्थ
केसतीत्यर्थः ॥ इति सप्तमी ॥ ॥ इतिश्रीमत्सायगुंडोपाख्य महादेव सुत वैद्यनाथ विरचितायां भाव प्रकाशिकायां कारक प्रकरणं सपूर्णं ॥ सर्वग्रंथ संख्या ॥
॥ छ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ श्रीगुरुप्रसंन्न ॥ छ ॥ श्रीकृष्णानंदगुरुभ्यो नमः ॥ छ ॥ श्रीकृष्ण ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ श्री ॥ श्री ॥ छ ॥ छ ॥
॥ छ ॥ शुभं भवतु ॥ रामरामराम ॥ छ ॥

॥ ८२ ॥

165

वे. सं. घाटे शास्त्री

॥कारक प्रकरण॥

[OrderDescription]
,CREATED=24.09.20 15:45
,TRANSFERRED=2020/09/24 at 16:06:33
,PAGES=166
,TYPE=STD
,NAME=S0003715
,Book Name=M-1601-SHABDRATAN TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,